

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРУСЯН АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 342.925:347.998.85(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

СУДОВЕ АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

081 – Право

08 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

/Крусян А.В./

Науковий керівник

КІВАЛОВ Сергій Васильович,

доктор юридичних наук, професор,

академік Національної академії

правових наук України

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Крусян А.В. Судове адміністративне процесуальне право України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право у галузі знань 08 – Право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

У дисертації здійснено науково-практичну концептуалізацію: об'єктивних соціально-правових підстав виокремлення судового адміністративного процесуального права України як галузі права; юридичних критеріїв галузево-правової диференціації та формування судового адміністративного процесуального права України як галузі права.

Обґрунтовано і сформульовано ряд нових наукових положень та практичних рекомендацій, спрямованих на формування судового адміністративного процесуального права України як самостійної галузі права з метою підвищення якості та ефективності судового вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин.

Проаналізовано історіографію проблематики судового адміністративного процесуального права України, зокрема, через наукову характеристику історичного генезису становлення і розвитку адміністративної юстиції та адміністративного судочинства в Україні, та обґрунтовано виокремлення її періодів: передісторії [з IX ст. – до другої пол. XIX ст. (1864 р.)] – позасудове вирішення публічно-правових спорів; історії [з кінця XIX ст. – до кінця XX ст. (1991 р.)] – вирішення публічно-правових спорів поза адміністративну юстицію і судочинство та формування теоретико-правового підґрунтя для їх утворення; сучасності (з кінця XX ст. – до сьогодення) – становлення адміністративної юстиції та судочинства в незалежній Україні та їх сталий розвиток через формування самостійної галузі вітчизняної системи права – судового адміністративного процесуального права України.

З'ясовано, що методологія дослідження судового адміністративного процесуального права України має структуру, елементами (складовими) якої є: її підґрунтя – філософська світоглядна основа (діалектика); принципи (істинності, об'єктивності наукового пізнання, єдності теорії та практики, детермінізму); методологічні підходи (сутнісний, інтегративний, антропологічний та концептуальний) та методи (загальнонаукові і спеціально-наукові).

Сформульовано категоріально-методологічне підґрунтя науково-практичної парадигми судового адміністративного процесуального права України з визначенням тезаурусу понять: «адміністративний процес», «адміністративна процедура», «адміністративне судочинство», «адміністративна юстиція», «судовий адміністративний процес», «судове адміністративне процесуальне право».

Доведено, що соціально-правовими підставами виокремлення судового адміністративного процесуального права України як самостійної галузі права є: утвердження адміністративно-правової доктрини людиноцентризму; специфіка публічно-правових спорів, яка обумовлює необхідність розвитку організаційно-правового (автономного) забезпечення їх вирішення в судовому порядку; сучасні євроінтеграційні процеси України, спрямовані на утвердження європейських стандартів у сфері судово-адміністративного захисту прав людини.

Визначено, що сутнісні характеристики судового адміністративного процесуального права України, які обумовлюють застосування вербальної конструкції «судове адміністративне процесуальне право», виокремлено в таких категоріях: «судове» – означає судову форму вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень; «адміністративне» – означає, що ця галузь права регулює порядок вирішення адміністративних справ адміністративним судом, і основний масив норм цієї галузі права становлять саме адміністративно-процесуальні норми;

«процесуальне» – означає, що основний масив норм цієї галузі права становлять саме процесуальні, а точніше – адміністративно-процесуальні норми, а матеріальні норми, що визначають організацію та систему адміністративних судів, їх повноваження тощо, є значно меншими за кількістю.

Аргументовано, що за своєю правовою природою (сутністю) судове адміністративне процесуальне право України – це позитивне, публічне, судове, адміністративне, процесуальне право, яке є самостійною галуззю в національній системі права України; визначено природу цієї галузі права, яка обумовлює зміст критеріїв галузево-правової диференціації судового адміністративного процесуального права України.

Встановлено, що основними юридичними підставами, які обумовлюють диференціацію судового адміністративного процесуального права як самостійної галузі права України, є наявність: суспільних відносин з розгляду та вирішення правових спорів у сфері публічного адміністрування у судовому порядку; конституційної та нормативно-кодифікованої основи; особливих методів, власних принципів та системи власних джерел судово-адміністративного правового регулювання відповідних суспільних відносин.

Доведено, що предметом судового адміністративного процесуального права України є суспільні відносини, які виникають за наявності публічно-правового спору та при його розгляді і вирішенні адміністративними судами у порядку адміністративного судочинства (судові адміністративно-процесуальні правовідносини).

Надано змістовно-структурну та сутнісну характеристику судовим адміністративно-процесуальним правовідносинам.

Визначено, що об'єкт судових адміністративно-процесуальних правовідносин є складним (двоєдиним), у ньому виокремлюються такі об'єктні складові: загально-матеріальна – публічно-правові спори між учасниками відповідних матеріальних публічно-правових відносин, яких

вирішує адміністративний суд; спеціально-процесуальна – поведінка, дії учасників судового процесу.

З'ясовані методи судового адміністративного процесуального права України, якими є сукупність нормативно визначених, судових імперативно-диспозитивних юридичних способів (судово-імперативних та судово-диспозитивних) та прийомів (засобів) (зобов'язань, дозволів, заборон) правового впливу на суспільні відносини, що виникають за наявності публічно-правового спору та його розгляду і його вирішення адміністративними судами у порядку адміністративного судочинства з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Надано визначення й охарактеризовано систему та класифікацію принципів судового адміністративного процесуального права України, а також докладно розкрито зміст верховенства права та пріоритетності прав та свобод людини і громадянина як принципів цієї галузі права.

Обґрунтовано, що для забезпечення досягнення мети та виконання завдань адміністративного судочинства обґрунтованим є: виокремлення принципу пріоритету прав та свобод людини і громадянина як самостійного принципу судового адміністративного процесуального права України та, водночас, як однієї із засад здійснення адміністративного судочинства; доповнення Кодексу адміністративного судочинства України новою статтею «Стаття 6¹. Пріоритетність прав та свобод людини і громадянина».

Охарактеризовано пряму дію Конституції України в адміністративному судочинстві, яка має прояв у застосуванні норм Основного Закону України: за відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини; коли закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України; при врахуванні практики Європейського суду з прав людини у контексті судової інтерпретації стосовно конкретної адміністративної справи; як основи судового рішення, з подальшою конкретизацією нормами профільних законів та інших нормативно-правових актів.

Сформульовано, що система джерел судового адміністративного процесуального права України – це багаторівнева, складна, упорядкована (структурована), динамічна та відкрита система, до якої входять (зміст системи) Конституція України, законодавство про адміністративне судочинство, інші нормативно-юридичні (зокрема інші нормативно-правові акти), а також доктринальні (правові доктрини) та праксеологічні (судові прецеденти, практика ЄСПЛ) джерела.

Сформульовано та розкрито функціонально-джерельну парадигму Конституції України як джерела судового адміністративного процесуального права України та визначено, що Конституція України як Основний Закон держави і суспільства, який має особливу правову природу та особливі юридичні властивості, посідає спеціальне місце щодо системи законодавства про адміністративне судочинство, що має вираження вербальною формулою «Конституція України і законодавство про адміністративне судочинство».

Доведено, що законодавство про адміністративне судочинство – це ієрархічна система взаємопов'язаних і взаємодіючих окремих джерел судового адміністративного процесуального права України, а саме: міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Кодексу адміністративного судочинства України, законів України, що містять адміністративно-процесуальні правові норми; запропоновано ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства України викласти в новій редакції.

Обґрунтовано, що до праксеологічних джерел судового адміністративного процесуального права України слід віднести: 1) судові прецеденти, що містяться в зразкових рішеннях Верховного Суду та інших його рішеннях і постановах, що мають прецедентний характер (судові прецеденти в адміністративному судочинстві), рішеннях Конституційного Суду України; 2) прецедентну практику Європейського суду з прав людини.

Визначено, що судовий прецедент та практика Європейського суду з прав людини (тобто прецедентна практика, яка за своїми джерельними характеристиками є тотожною судовому прецеденту) як джерела судового

адміністративного процесуального права України мають особливу сутність – це судові адміністративно-процесуальні прецеденти, які мають такі характеристики: створені на основі писаного права; є волевиявленням правозастосовчого органу; містять норму або принцип процесуального права; мають формальну визначеність; застосовуються при розгляді аналогічних справ; мають казуїстичний характер; цілеспрямовані на ефективізацію розгляду судами конкретних справ, усунення недоліків (двозначностей, колізій та ін. дефектів у чинному законодавстві про адміністративне судочинство); діють не лише за відсутності нормативно-правового акта, зокрема закону (для заповнення прогалін), але й паралельно з ним; мають обов’язковий характер.

Визначено, що концепт «правова позиція» в адміністративному судочинстві означає правову точку зору (позицію) Великої Палати Верховного Суду з вирішення конкретних правових питань щодо: юрисдикції спору; необхідності відступу від висновку Верховного Суду; виключної правової проблеми.

Доведено, що різновидами судового прецеденту в адміністративному судочинстві є: правові висновки Верховного Суду, викладені у рішенні за результатами розгляду зразкової справи; висновки щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, викладені у рішеннях (постановах) Верховного Суду; правові позиції, викладені у постановах Великої Палати Верховного Суду.

Запропоновано зміни до Кодексу адміністративного судочинства України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Ключові слова: адміністративний суд, адміністративне судочинство, адміністративна юстиція, публічно-правовий спір, судовий процес, судове адміністративне процесуальне право України.

SUMMARY

Krusian A.V. Judicial Administrative Procedural Law of Ukraine. – Qualifying scientific work as a manuscript.

A thesis for a doctor of philosophy degree on a specialty 081 – the Law by field of study 08 – the Law. – National University Odesa Law Academy, Odesa, 2021.

This thesis considers scientific and practical conceptualization of objective socio-legal bases of allocation; legal criteria of sectoral legal differentiation of judicial administrative procedural law of Ukraine as an independent branch of the national system of law. The study conducted allowed to ground and to formulate a number of new scientific provisions and practical recommendations aimed at the formation of judicial administrative procedural law of Ukraine to improve the quality and efficiency of judicial dispute resolution in the field of public-law relations.

The historiography of the problems of judicial administrative procedural law of Ukraine is analyzed, in particular, through the scientific description of the historical genesis of the formation and development of administrative justice and administrative proceedings in Ukraine and the separation of its periods is grounded: prehistory [from the 9th century to the second half of the 19th century (1864)] – out-of-court resolution of public law disputes; history [from the end of the 19th century – until the end of the 20th century (1991)] – resolving public law disputes outside administrative justice and legal proceedings and forming a theoretical and legal basis for their formation; modernity (from the end of the twentieth century – to the present) – formation of administrative justice and legal proceedings in independent Ukraine and their sustainable development through the formation of an independent branch of the national system of law – judicial administrative procedural law of Ukraine.

It is established that the research methodology of judicial administrative procedural law of Ukraine has a structure, the elements (components) of which are:

its basis – a philosophical worldview basis (dialectics); principles (principle of verity, objectivity of scientific knowledge, unity of theory and practice, determinism); methodological approaches (intrinsic, integrative, anthropological and conceptual) and methods (general scientific and special scientific).

The categorical and methodological basis of the scientific and practical paradigm of judicial administrative procedural law of Ukraine is formulated with the definition of the thesaurus of the concepts: «administrative process», «administrative procedure», «administrative proceedings», «administrative justice», «judicial administrative process», and «judicial administrative procedural law».

It is proved that the social and legal grounds for the separation of judicial administrative procedural law of Ukraine as an independent branch of law are: assertion of the administrative and legal doctrine of human-centrism; specificity of public law disputes, which necessitates the development of organizational and legal (autonomous) support for their resolution in court; modern European integration processes in Ukraine aimed at approving European standards in the field of judicial and administrative protection of human rights.

It is determined that the intrinsic characteristics of the judicial administrative procedural law of Ukraine, which determine the use of the verbal construction «judicial administrative procedural law», are highlighted in the following categories: «judicial» means a judicial form of resolving disputes in the field of public law relations in order to effectively protect the rights, freedoms and interests of individuals from violations by power subjects; «administrative» – means that this branch of law regulates the procedure for resolving administrative cases by an administrative court, and the aggregation of the norms of this branch of law are exactly administrative and procedural norms; «procedural» – means that the aggregation of the norms of this branch of law are precisely procedural, or more precisely – administrative and procedural norms, and substantive norms which determine the organization and system of administrative courts, their powers, etc., are much smaller in number.

It is argued that, by its legal nature (essence), judicial administrative procedural law of Ukraine is a positive, public, judicial, administrative, procedural law, which is an independent branch in the national legal system of Ukraine; this certain nature of this branch of law determines the content of the criteria for sectoral legal differentiation of judicial administrative procedural law of Ukraine.

It is established that the main legal grounds stipulating the differentiation of judicial administrative procedural law as an independent branch of Ukrainian law is the presence of: public relations for the consideration and resolution of legal disputes in the field of public administration in court; constitutional and normative-codified framework; special methods, own principles and systems of own sources of judicial and administrative legal regulation of the relevant social relations.

It is proved that the subject of judicial administrative procedural law of Ukraine is public relations arising in the presence of a public law dispute; and its consideration and resolution by administrative courts in administrative proceedings (judicial administrative procedural legal relations).

The content and structural and intrinsic characteristics of judicial administrative and procedural legal relations are provided.

It is determined that the object of judicial administrative procedural legal relations is complex (two-fold), in which the following object components are distinguished: general material – public law disputes between participants in the relevant material public law relations, which are resolved by an administrative court; special procedural – behavior, actions of participants in the trial.

The methods of judicial administrative procedural law of Ukraine are clarified, which are a set of normatively defined, judicial imperative and dispositive legal methods (judicial imperative and judicial dispositive) and methods (means) (liabilities, permits, prohibitions) of legal impact on public relations arising in the presence of a public law dispute and its consideration and resolution by administrative courts in the order of administrative proceedings in order to effectively protect the rights, freedoms and interests of individuals, the rights and interests of legal entities from violations by power subjects.

The definition and characterization of the system and classification of the principles of judicial administrative procedural law of Ukraine are given, and the content of the rule of law and the priority of human and civil rights and freedoms as the principles of this branch of law are disclosed in detail.

It is grounded that in order to ensure the achievement of the goals and fulfillment of the tasks of administrative proceedings, it is justified: to allocate the principle of the priority of human and civil rights and freedoms as an independent principle of judicial administrative procedural law of Ukraine; and, at the same time, as one of the principles of administrative proceedings; to supplement the Code of Administrative Procedure of Ukraine with a new article «Article 6¹. Priority of human and civil rights and freedoms».

The direct force of the Constitution of Ukraine in administrative proceedings is characterized, which manifests itself in the application of the norms of the Basic Law of Ukraine: in the absence of special laws; when a law or other legal act is contrary to the Constitution of Ukraine; in taking into account the practice of the European Court of Human Rights in the context of judicial interpretation regarding a specific administrative case; as the basis of a court decision, with subsequent concretization by the norms of specialized laws and other regulatory legal acts.

It is formulated that the system of sources of judicial administrative procedural law of Ukraine is a multi-level, complex, ordered (structured), dynamic and open system, which includes (the content of the system) the Constitution of Ukraine, legislation on administrative proceedings, other regulatory legal (including other normative legal acts), as well as doctrinal (legal doctrines) and praxeological (judicial precedents) sources.

The functionally key paradigm of the Constitution of Ukraine as a source of judicial administrative procedural law of Ukraine is formulated and disclosed, and it is also determined that the Constitution of Ukraine as the Basic Law of the state and society, has a special legal nature and special legal properties, occupies a special position in relation to the system of legislation on administrative proceedings, which

is expressed by the verbal formula «Constitution of Ukraine and legislation on administrative proceedings».

It is proved that the legislation on administrative proceedings is a hierarchical system of interrelated and interacting individual sources of judicial administrative procedural law of Ukraine, namely: international treaties, the consent to be bound by which was provided by the Verkhovna Rada of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine, laws of Ukraine containing administrative procedural legal norms; it is proposed to present article 3 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine in a new edition.

It is substantiated that the praxeological sources of judicial administrative procedural law of Ukraine should include: 1) judicial precedents contained in model decisions of the Supreme Court and other decisions and rulings of a precedent nature (judicial precedents in administrative proceedings), decisions of the Constitutional Court of Ukraine; 2) judicial practice of the European Court of Human Rights.

It was determined that the judicial precedent and the judicial practice of the European Court of Human Rights (that is, the judicial practice, which by its initial characteristics is identical to the judicial precedent) as a source of judicial administrative procedural law of Ukraine have a special essence – these are judicial administrative procedural precedents with the following characteristics: they are created on the basis of written law; they are the will of the law enforcement authority; they contain a rule or principle of procedural law; they have formal definiteness; they are used when considering similar cases; they are casuistic; they are aimed at improving the consideration of specific cases by courts, eliminating shortcomings (ambiguities, conflicts and other defects in the current legislation on administrative proceedings); they act not only in the absence of a regulatory legal act, in particular a law (to fill in the gaps), but also in parallel with it; they are mandatory.

It is determined that the concept of «legal position» in administrative proceedings means the legal point of view (position) of the Grand Chamber of the

Supreme Court on resolving specific legal issues concerning: the jurisdiction of the dispute; the need to deviate from the conclusion of the Supreme Court; the exceptional legal problem.

It is proved that there are different types of judicial precedent in administrative proceedings: legal opinions of the Supreme Court set out in the decision based on the results of the consideration of an exemplary case; conclusions on the application of the rule of law in such legal relations, set out in the decisions (ruling) of the Supreme Court; legal positions set out in the judgments of the Grand Chamber of the Supreme Court.

The changes are proposed to the Code of Administrative Procedure of Ukraine and the Law of Ukraine «On the Judicial System and the Status of Judges».

Key words: administrative court, administrative proceedings, administrative justice, public dispute, trial, judicial administrative procedural law of Ukraine.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Крусян А.В. Судове адміністративне процесуальне право: до постановки питання про поняття та джерела. *Прикарпатський юридичний вісник*: зб. наук. праць. Науково-практичне юридичне видання. Івано-Франківськ, 2018. Вип. 2 (23). Т. 2. С. 125–132.

2. Крусян А.В. Кодекс адміністративного судочинства України як джерело адміністративного процесуального права: інновації та проблеми. *Юридичний вісник*. 2019. № 3. С. 70–77.

3. Крусян А.В. Судове адміністративне процесуальне право України: основи теоретико-правової концепції. *Український часопис конституційного права*. 2019. № 3. С. 43–52.

4. Krusian A. Judicial precedent as a source of the Ukrainian judicial administrative procedural law. Судовий прецедент як джерело судового адміністративного процесуального права України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 1 (volume 1). P. 157–161.

5. Крусян А.В. Принципи судового адміністративного процесуального права України: поняття та система. *Право і суспільство*. 2020. № 2 . Ч. 2. С. 170–177.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Крусян А.В. Верховенство права як принцип адміністративного судочинства. *Правове життя сучасної України: у 2 т.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.)* / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 14–17.

7. Крусян А.В. Кодекс адміністративного судочинства України: реформаційні інновації та практичні проблеми. *Актуальні проблеми судово-правової реформи: матеріали Круглого столу (м. Одеса, 18 жовт. 2019 р.)* / ред. кол.: М.Р. Аракелян, Н.М. Бакаянова [електронне видання]. Одеса: Фенікс, 2019. С. 20–23. URL: https://drive.google.com/open?id=1GB4gFq_C03_Q55v79qJCWSSXAKDN8GwISBN 978-966-928-453-2.

8. Крусян А.В. Законодавство про адміністративне судочинство у системі джерел адміністративного процесуального права України. *Systematisation of Ukrainian and European legislation in the realities of the modern world: International scientific and practical conference (Arad, Romania, December 27–28, 2019)*. Arad, Romania : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 37–41.

9. Крусян А.В. Система принципів судового адміністративного процесуального права України. *Чорноморські наукові студії: матеріали Шостої всеукр. мультидисциплінарної конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.)*. Одеса: Міжнар. гуманітар. ун-т, 2020. С. 59–63.

10. Крусян А.В. Предмет судового адміністративного процесуального права України: *Правове життя сучасної України*: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2020. Т. 2. С. 85–88.

*Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації*

11. Крусян А.В. Законодательство об административном судопроизводстве Украины: некоторые аспекты теории и практики. *Legea si Viata*. 2020. Martie, № 3. С. 44–48.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. Історіографічні, методологічні та концептуально-правові засади судового адміністративного процесуального права України.....	18
1.1. Історіографія проблематики та методологія дослідження судового адміністративного процесуального права України.....	18
1.2. «Адміністративний процес», «адміністративна процедура», «адміністративне судочинство», «адміністративна юстиція», «судовий адміністративний процес» та «судове адміністративне процесуальне право»: проблеми основних категорій та їх співвідношення.....	40
1.3. Соціально-правові підстави виокремлення та сутнісні характеристики диференціації судового адміністративного процесуального права України.....	61
РОЗДІЛ 2. Предмет, методи та принципи судового адміністративного процесуального права України (основні юридичні критерії галузево-правової диференціації).....	81
2.1. Предмет та методи судового адміністративного процесуального права України.....	81
2.2. Принципи судового адміністративного процесуального права України (sententia: principium est potissima pars cuiusque rei): системно-змістовна характеристика.....	100
2.3. Верховенство права та пріоритетність прав та свобод людини і громадянина як принципи судового адміністративного процесуального права України.....	120
РОЗДІЛ 3. Джерела судового адміністративного процесуального права України.....	142
3.1. Система джерел судового адміністративного процесуального права України та функціонально-джерельна парадигма Конституції України.....	142

3.2. Законодавство про адміністративне судочинство та інші нормативно-юридичні джерела судового адміністративного процесуального права України.....	162
3.3. Судовий прецедент та практика Європейського суду з прав людини як джерела судового адміністративного процесуального права України (праксеологічні джерела судового адміністративного процесуального права України).....	180
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	209
ДОДАТОК.....	252

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВП ВС – Велика Палата Верховного Суду

ВС – Верховний Суд

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КАСУ – Кодекс адміністративного судочинства України

Конвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
від 04 листопада 1950 року

КСУ – Конституційний Суд України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

САППУ – Судове адміністративне процесуальне право України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Тенденцією розвитку сучасної науки адміністративного права і процесу є дослідження проблематики взаємовідносин між публічною владою і людиною та, зокрема, забезпечення захисту прав і свобод людини від можливого адміністративного свавілля через діяльність судів щодо розгляду публічно-правових спорів. Діяльність адміністративних судів Конституцією України проголошено самостійною формою реалізації судової влади, адже визначено, що «з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди» (ч. 5 ст. 125 Конституції України). Думається, що захист прав, свобод та інтересів людини у порядку адміністративного судочинства є вінцем правосуддя в Україні. Гуманізація сучасної системи права та, зокрема, розвиток адміністративно-правової доктрини людиноцентризму обумовлюють нові тенденції у відносинах між людиною і державою на основі ліберально-демократичної доктрини визнання пріоритету прав людини. Утвердження, забезпечення та охорона прав людини як «найвищої соціальної цінності» (ст. 3 Конституції України) є тією конституційною константою, яка відповідає міжнародно-правовим стандартам у сфері прав людини, впровадження яких у політико-правові реалії сучасної України актуалізується в умовах євроінтеграційних процесів.

Актуальність обраної теми обумовлена проведенням широкомасштабних політико-правових перетворень та, зокрема, реформуванням у судовій сфері, спрямованих, перш за все, на утвердження прав і свобод людини та громадянина. Досягнення цієї мети є неможливим без реалізації конституційного положення щодо виокремлення адміністративної юстиції. Крім того, як свідчить аналіз судової практики, кількість адміністративних справ із приводу оскарження рішень органів публічної влади, які порушують права та свободи людини і громадянина, збільшується з кожним роком (наприклад, протягом 2018 р. до окружних адміністративних судів П'ятого апеляційного адміністративного

округу надійшло 13592 справи і матеріали, протягом 2019 р. – 21442 справи і матеріали; протягом 2020 р. – 30306 справ і матеріалів). Для сучасної, демократичної правової держави необхідним є не тільки єдиний кодифікований нормативно-правовий акт, що визначає юрисдикцію і повноваження адміністративних судів та встановлює порядок здійснення адміністративного судочинства, важливим є й те, щоби порядок організації діяльності адміністративних судів та вирішення публічно-правових спорів являв собою єдиний процес (з урахуванням особливостей спірних публічно-правових відносин та специфіки і важливості вирішення адміністративних справ), з виокремленням (автономізацією) правового регулювання цього судового процесу в окрему галузь права.

Ці та інші об'єктивні політико-правові чинники детермінують необхідність створення науково-практичної концепції судового адміністративного процесуального права як самостійної галузі права України з метою посилення судового «захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин». Враховуючи наведене, а також значущість адміністративної юстиції як важливого інструментального засобу забезпечення прав і свобод людини, обґрунтованим є виокремлення як самостійної галузі національної системи права судового адміністративного процесуального права України (далі: САППУ). Думається, що формування цієї галузі права буде сприяти ефективізації судової влади, стабілізації політико-соціального становища в українському суспільстві, подальшому розвитку України як демократичної, правової держави та її інтеграційним процесам.

Актуальність теми обумовлена й тим, що у вітчизняній науці адміністративного права і процесу проблеми галузево-правового виокремлення та формування САППУ на монографічному рівні не було досліджено, науково-практичний аналіз, як правило, поширювався на проблематику організації і розвитку адміністративної юстиції та адміністративного судочинства в Україні. Зокрема, ці питання було розглянуто у таких дисертаційних дослідженнях: «Адміністративні суди в Україні: становлення та перспективи розвитку»

(О.Г. Свида, 2008 р.); «Функціонування адміністративних судів в Україні: організаційно-правові засади та їх реалізація» (І.В. Шруб, 2009 р.); «Організаційно-правові засади діяльності адміністративних судів» (І.М. Винокурова, 2011 р.); «Оптимізація організації та функціонування адміністративних судів в Україні» (Є.В. Чаку, 2012 р.); «Правовий статус інших учасників адміністративного судочинства в Україні» (О.М. Михайлов, 2015 р.); «Адміністративний суд в системі державних органів України» (М.І. Пипяк, 2016 р.) та ін. Важливе значення для формування науково-практичної концепції САППУ має науковий аналіз забезпечення прав і свобод людини та громадянина у сфері публічного управління та характеристика публічно-правових спорів як предмета юрисдикції адміністративних судів. Цим питанням присвячено дисертації: «Забезпечення прав і свобод громадян у сфері публічного управління» (Я.В. Лазур, 2011 р.); «Публічно-правовий спір як предмет юрисдикції адміністративних судів» (К.О. Тимошенко, 2012 р.); «Публічно-правовий спір як предмет юрисдикційної діяльності адміністративного суду» (Н.Є. Хлібороб, 2012 р.); «Правові засади віднесення публічно-правових спорів до адміністративної юрисдикції» (В.П. Юрченко, 2014 р.); «Правове регулювання вирішення публічно-правових спорів, що впливають із соціальних відносин» (Н.М. Гладка, 2015 р.); «Теоретико-методологічні та правові засади вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин» (В.В. Тильчик, 2020 р.).

Крім того, слід зазначити, що під керівництвом С.В. Ківалова було підготовлено перші в Україні коментар Кодексу адміністративного судочинства України (Кодекс адміністративного судочинства України: науково-практичний коментар / за ред. С.В. Ківалова, О.І. Харитонової. Харків : ТОВ «Одіссей», 2005), а також підручник з адміністративного процесуального (судового) права України (Ківалов С.В., Біла Л.Р., Бедний О.І. Адміністративне процесуальне (судове) право України : підручник. Одеса : Юрид. л-ра, 2007) та ін. праці, які стали орієнтиром для подальшого розвитку української науки адміністративного процесу та мають важливе значення щодо дослідження САППУ.

Втім, у сучасній правовій науці відсутніми є дисертаційні дослідження, присвячені вивченню науково-практичної концептуалізації формування судового адміністративного процесуального права як самостійної галузі права України. Водночас, розвиток вітчизняної системи права та політико-правові перетворення у напрямку гуманізації та демократизації відносин у системі «людина-суспільство-держава», що актуалізувалися та активно тривають у сучасних політико-правових реаліях, ставлять на порядок денний необхідність науково-теоретичних напрацювань щодо утворення захисту прав людини у відносинах з органами публічної влади, зокрема, створення науково-практичної концепції САППУ.

Наведене дає підстави зробити висновок щодо науково-практичної актуальності, інноваційності та доцільності дисертаційного дослідження САППУ для розвитку вітчизняної науки адміністративного права і процесу та судової практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі адміністративного і фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія» відповідно до плану наукових досліджень «Концепція розвитку адміністративного, адміністративно-процесуального права та фінансового права в умовах євроінтеграції» (на 2016–2020 рр.), що є складовою теми: «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є науково-практична концептуалізація: об'єктивних соціально-правових підстав виокремлення судового адміністративного процесуального права як галузі права України; юридичних критеріїв галузево-правової диференціації та формування судового адміністративного процесуального права як галузі права України.

Для досягнення зазначеної мети вирішувалися такі завдання:

дослідити історіографію проблематики САППУ;

охарактеризувати методологію дослідження судового адміністративного процесуального права;

з'ясувати проблеми визначення та співвідношення таких основних доктринальних категорій як «адміністративний процес», «адміністративна процедура», «адміністративне судочинство», «адміністративна юстиція», «судовий адміністративний процес» та «судове адміністративне процесуальне право»;

розкрити теоретико-правові підстави виокремлення САППУ як самостійної галузі вітчизняної системи права;

висвітлити сутнісні характеристики диференціації САППУ як галузі права;

визначити предмет САППУ;

встановити методи САППУ;

надати системно-змістовну характеристику принципам САППУ;

охарактеризувати верховенство права та пріоритетність прав та свобод людини і громадянина як принципи САППУ;

визначити систему джерел САППУ;

обґрунтувати функціонально-джерельну парадигму Конституції України;

охарактеризувати законодавство про адміністративне судочинство та інші нормативно-юридичні джерела САППУ;

проаналізувати судовий прецедент та практику Європейського суду з прав людини (далі: ЄСПЛ) як джерела САППУ (праксеологічні джерела САППУ).

Об'єктом дослідження є процесуально-правове явище судового захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин.

Предметом дослідження є судове адміністративне процесуальне право України.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система взаємопов'язаних концептуальних принципів (історизму, істинності та об'єктивності наукового пізнання, єдності теорії і практики, детермінізму), методологічних підходів (напрямів) та методів (загальнонаукових, спеціально-наукових), що дозволяють обґрунтувати науково-практичну концепцію САППУ як самостійної галузі вітчизняного права. Філософською світоглядною основою такої концептуалізації є діалектика, яка надає змогу розглядати САППУ в динаміці.

Зокрема, застосовано такі методи: при аналізі історіографії проблематики САППУ використано історичний метод [п. 1.1]; методи юридичної лінгвістики, правничої герменевтики та логіко-семантичного аналізу надали можливість дослідити проблеми визначення та охарактеризувати співвідношення основних категорій науково-теоретичної концепції САППУ [п. 1.2]; формально-юридичний метод дав змогу з'ясувати та визначити предмет та методи САППУ, а також дослідити законодавство про адміністративне судочинство [п.п. 2.1, 3.2]; логічний метод (його основні прийоми: аналіз, синтез, індукція, дедукція) застосовано при з'ясуванні соціально-правових підстав виокремлення та сутнісних характеристик диференціації САППУ як галузі права [п. 1.3]; аксіологічний та антропологічний методи було застосовано при характеристиці адміністративно-правової доктрини людиноцентризму у контексті визначення підстав виокремлення САППУ [п. 1.3]; системний метод надав змогу проаналізувати систему законодавства про адміністративне судочинство, систему принципів та систему джерел САППУ [п.п. 2.2, 3.1, 3.2]; прийоми конкретно-соціологічного методу (аналіз статистичних даних та соціологічних опитувань, узагальнення правових та інших офіційних документів, узагальнення судової практики) стали в нагоді при дослідженні принципів САППУ та праксеологічних джерел САППУ [п.п. 2.2, 2.3, 3.3].

Науково-теоретичне підґрунтя дисертації становлять наукові праці таких провідних фахівців, як: В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, Л.Р. Біла-Тіунова, І.М. Винокурова, Н.М. Гладка, І.П. Голосніченко, Е.Ф. Демський, Є.В. Додін, А.В. Журавльов, Н.Ю. Задирака, В.В. Ільков, Д.П. Калаянов, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, І.Б. Коліушко, Л.В. Коваль, Д.А. Козачук, А.М. Колодій, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Я.В. Лазур, Т.А. Латковська, Р.С. Мельник, В.А. Миколаєць, О.І. Миколенко, О.М. Михайлов, Г.В. Моїсеєнко, Л.М. Ніколенко, С.В. Петков, Н.Б. Писаренко, О.П. Рябченко, С.Г. Стеценко, Д.В. Сушенко, В.В. Тильчик, К.О. Тимошенко, Є.В. Чаку, Н.В. Шевцова, І.В. Шруб, В.К. Шкарупа, В.П. Юрченко та ін.

Нормативну та емпіричну основу дисертації становлять Конституція України, міжнародні правові документи, закони України, акти Кабінету Міністрів

України, інші підзаконні нормативно-правові акти, акти Конституційного Суду України (далі: КСУ), історико-правові джерела вітчизняного права, судова практика, матеріали преси та Інтернет-ресурси, статистичні матеріали.

Наукова новизна отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що дисертаційна робота є одним із перших у вітчизняній науці адміністративного права і процесу монографічним дослідженням судового адміністративного процесуального права як самостійної галузі права України, в якому сформовано науково-практичну концепцію САППУ.

У роботі сформульовано низку положень, висновків та практичних рекомендацій, які характеризуються науковою новизною, найбільш значущими з яких є:

уперше:

доведено, що в історіографії САППУ, що обумовлено генезисом адміністративної юстиції та судочинства в Україні, обґрунтованим є виокремлення періодів: передісторії [з IX ст. – до другої пол. XIX ст. (1864 р.)] – позасудове вирішення публічно-правових спорів; історії [з кінця XIX ст. – до кінця XX ст. (1991 р.)] – вирішення публічно-правових спорів поза адміністративну юстицію і судочинство та формування теоретико-правового підґрунтя для їх утворення; сучасності (з кінця XX ст. – до сьогодення) – становлення та розвиток адміністративної юстиції та судочинства в незалежній Україні;

встановлено соціально-правові підстави виокремлення САППУ як самостійної галузі права, якими є: утвердження адміністративно-правової доктрини людиноцентризму; специфіка публічно-правових спорів, яка обумовлює необхідність розвитку організаційно-правового (автономного) забезпечення їх вирішення в судовому порядку; сучасні євроінтеграційні процеси України, спрямовані на утвердження європейських стандартів у сфері судово-адміністративного захисту прав людини;

аргументовано, що за своєю правовою природою (сутністю) САППУ – це позитивне, публічне, судове, адміністративне, процесуальне право, яке є самостійною галуззю в національній системі права України;

обґрунтовано, що предметом САППУ є суспільні відносини, що виникають за наявності публічно-правового спору та при його розгляді й вирішенні адміністративними судами у порядку адміністративного судочинства (судові адміністративно-процесуальні правовідносини);

визначено змістовно-структурні та сутнісні характеристики судових адміністративно-процесуальних правовідносин;

доведено, що об'єкт судових адміністративно-процесуальних правовідносин є складним (двоєдиним), у ньому виокремлюється об'єктні складові: загально-матеріальна – публічно-правові спори між учасниками відповідних матеріальних публічно-правових відносин, які вирішує адміністративний суд; спеціально-процесуальна – поведінка, дії учасників судового процесу;

запропоновано авторську концепцію принципів САППУ, зокрема їх авторське визначення, системно-змістовну характеристику та класифікацію за джерельно-змістовною ознакою на конституційні (конституційно-організаційні та конституційно-функціональні) та спеціальні (організаційно-функціональні та суто функціональні – адміністративно-судочинні);

доведено, що система джерел САППУ – це багаторівнева, складна, упорядкована (структурована), динамічна та відкрита система, до якої належать (зміст системи): Конституція України, законодавство про адміністративне судочинство (міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КАСУ, закони України), інші нормативно-правові акти (нормативно-юридичні джерела); правові доктрини (доктринальні джерела); судові прецеденти та практика ЄСПЛ (праксеологічні джерела);

запропоновано функціонально-джерельну парадигму Конституції України як джерела САППУ та розкрито її зміст через: визначення функцій Конституції України щодо системи джерел САППУ (ціннісно-орієнтуюча, ґрунтуюча,

системутворююча, методологічна); розкриття функціональної ролі Основного Закону як самостійного (прямого) джерела САППУ;

встановлено, що до праксеологічних джерел САППУ слід віднести: 1) судові прецеденти, що містяться у зразкових рішеннях Верховного Суду (далі: ВС) та інших його рішеннях і постановах, що мають прецедентний характер (судові прецеденти в адміністративному судочинстві), рішеннях КСУ; 2) практику ЄСПЛ;

обґрунтовано авторську концепцію судового прецеденту та практики ЄСПЛ (прецедентної практики, яка за своїми джерельними характеристиками є тотожною судовому прецеденту) як джерел САППУ;

удосконалено:

концептуальне розуміння та співвідношення понять «адміністративний процес», «адміністративна процедура», «адміністративне судочинство», «адміністративна юстиція», «судовий адміністративний процес», «судове адміністративне процесуальне право», які складають категоріально-методологічне підґрунтя для визначення САППУ та формулювання відповідного тезаурусу;

доктринальний підхід щодо визначення юридичних підстав диференціації САППУ як самостійної галузі права, якими є наявність: суспільних відносин з розгляду та вирішення правових спорів у сфері публічного адміністрування у судовому порядку; конституційної та нормативно-кодифікованої основи; особливих методів правового регулювання; системи власних принципів та джерел;

поняття судових адміністративно-процесуальних правовідносин через надання їх авторського визначення як суспільних відносин, що врегульовані адміністративно-процесуальними нормами, змістом яких є правовий зв'язок, що виникає між учасниками судового процесу під час здійснення адміністративного судочинства з приводу публічно-правового спору, якого вирішує адміністративний суд, та має вираження в наявності у них адміністративних процесуальних прав та обов'язків;

визначення законодавства про адміністративне судочинство як ієрархічної системи взаємопов'язаних і взаємодіючих окремих джерел САППУ, а саме:

міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Кодексу адміністративного судочинства України (далі: КАСУ), законів України, що містять адміністративно-процесуальні правові норми;

концепт «правова позиція» в адміністративному судочинстві, який означає правову точку зору (позицію) Великої Палати Верховного Суду (далі: ВП ВС) з вирішення конкретних правових питань щодо: юрисдикції спору; необхідності відступу від висновку ВС; виключної правової проблеми;

концептуальну доктрину щодо того, що різновидами судового прецеденту в адміністративному судочинстві є: правові висновки ВС, викладені у рішенні за результатами розгляду зразкової справи; висновки щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, викладені у рішеннях (постановах) ВС; правові позиції щодо юрисдикції спору, необхідності відступу від висновку ВС, виключної правової проблеми, викладені у постановах ВП ВС;

набули подальшого розвитку:

методологія дослідження САППУ, елементами (складовими) структури якої є: її підґрунтя – філософська світоглядна основа (діалектика); принципи (істинності, об'єктивності наукового пізнання, єдності теорії та практики, детермінізму); методологічні підходи (сутнісний, інтегративний, антропологічний та концептуальний) та методи (загальнонаукові і спеціально-наукові);

ознаки публічного інтересу, який: має суспільний характер; є проявом потреб суспільства (соціуму), а не окремих осіб; має правове визначення в нормах Конституції України та ін. правових актах; забезпечується і охороняється органами публічної влади через здійснення ними своєї компетенції; спрямований на досягнення мети сучасної демократичної правової держави – забезпечення та утвердження прав та свобод людини і громадянина; може бути класифікованим за змістом на види – національний інтерес, державний інтерес, місцевий інтерес;

положення про методи САППУ, якими є сукупність нормативно визначених, судових імперативно-диспозитивних юридичних способів (судово-імперативних та судово-диспозитивних) та прийомів (зобов'язань, дозволів,

заборон) правового впливу на суспільні відносини, що виникають за наявності публічно-правового спору та його розгляді й вирішенні адміністративними судами у порядку адміністративного судочинства;

концептуальне розуміння принципу верховенства права як принципу САППУ, який за своїм змістом означає: додержання прав людини, що пов'язані зі здійсненням правосуддя («судово-процесуальні» права); надання справедливого, ефективного судового захисту; право доступу до адміністративного суду; правову визначеність та обов'язковість виконання судових рішень; пряму дію норм Конституції України; застосування аналогії закону або аналогії права для подолання неповноти (відсутності) законодавства; застосування принципу юридичної ієрархії нормативно-правових актів для подолання суперечливості законодавства; усунення неясності законодавства судовим тлумаченням відповідно до практики ЄСПЛ;

концепція прямої дії Конституції України в адміністративному судочинстві, що має прояв у застосуванні її норм: за відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини; коли закон чи інший правовий акт суперечить Конституції; при врахуванні практики ЄСПЛ у контексті судової інтерпретації стосовно конкретної адміністративної справи; як основи судового рішення, з подальшою конкретизацією нормами профільних законів та інших нормативно-правових актів;

обґрунтування необхідності виокремлення принципу пріоритету прав та свобод людини і громадянина як однієї із засад здійснення адміністративного судочинства та як самостійного принципу САППУ – галузі права, спрямованого на судовий захист прав та свобод людини і громадянина в Україні;

запропоновано зміни до Кодексу адміністративного судочинства України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Практичне значення одержаних результатів. Обґрунтовані та сформульовані в дисертації висновки і рекомендації можуть бути використаними у:

науково-дослідній діяльності – для подальшого дослідження САППУ як галузі права та інноваційного напрямку науки адміністративного права і процесу у контексті сучасної адміністративно-правової доктрини людиноцентризму;

правотворчому процесі – для удосконалення положень КАСУ, інших актів законодавства про адміністративне судочинство, а також Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у частині регулювання організації та діяльності адміністративних судів;

правозастосовній діяльності – для удосконалення процесуального порядку здійснення судочинства в адміністративних судах та судової практики розгляду цими судами спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень;

навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Адміністративний процес», «Проблеми адміністративного права та процесу», «Адміністративне судочинство в Україні», для запровадження та підготовки навчально-методичного забезпечення нової навчальної дисципліни «Судове адміністративне процесуальне право України», а також для підготовки монографій, підручників, навчальних та навчально-методичних посібників, практикумів із зазначених дисциплін.

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є самостійно виконаним, цілісним та завершеним науковим дослідженням. Сформульовані в роботі положення і наукові висновки є результатом особистих досліджень та обґрунтувань, зроблених автором на основі критичного аналізу наукових джерел і правових актів, а також практики ЄСПЛ, ВС, КСУ та адміністративних судів України.

Апробація матеріалів дисертації. Положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри адміністративного і фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія». Результати дослідження оприлюднено у доповідях на: Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної

України» (м. Одеса, 17 травня 2019 р.); Міжнародному круглому столі «Актуальні проблеми судово-правової реформи» (м. Одеса, 18 жовтня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Systematisation of Ukrainian and European legislation in the realities of the modern world» (Arad, Romania, December 27–28, 2019); Шостій всеукраїнській мультидисциплінарній конференції «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 15 травня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 травня 2020 р.).

Результати дисертаційного дослідження використовуються при здійсненні судочинства, підготовці та наданні методичної допомоги суддям судів І інстанції П'ятого апеляційного адміністративного округу, організації та проведенні навчань, семінарів для працівників апаратів судів.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, які об'єднують дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 253 сторінки, із них основного тексту 208 сторінок, список використаних джерел налічує 393 найменування і розміщений на 43 сторінках, додаток викладено на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СУДОВОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1.1. Історіографія проблематики та методологія дослідження судового адміністративного процесуального права України

Історіографія проблематики судового адміністративного процесуального права містить такі складові: наукову характеристику історичного генезису проблеми; системний розгляд наукової літератури, присвяченої її вирішенню та науковий аналіз повноти розв'язання проблеми. Крім того, історіографія детермінована з визначенням методології дослідження САППУ.

Наукове дослідження не буде повним, істинним та перспективним без звернення до історичних витоків та історичного генезису предмета дослідження. Адже будь-яке явище має історичне підґрунтя, вивчення якого надає можливість з'ясувати сутність явища, проаналізувати його сучасний стан та спрогнозувати тенденції подальшого розвитку. Історіографічна характеристика САППУ безпосередньо пов'язана з генезисом адміністративної юстиції та адміністративного судочинства. Не ставлячи за завдання докладне розкриття їх генезису, адже цим питанням в науці присвячено достатньо ґрунтовних праць [див., напр.: 7, 11, 144, 145, 216, 275, 321], для досягнення мети дослідження необхідним є визначення основних аспектів становлення та розвитку цих явищ у контексті розкриття історіографії проблематики виокремлення САППУ як самостійної галузі права в системі права сучасної України.

У спеціальній літературі обґрунтовуються різні етапи історичного розвитку інституту адміністративної юстиції. Так, В.В. Решота пропонує виокремлювати п'ять етапів розвитку цього інституту на території України, починаючи з ХІХ ст. (1864) та завершуючи етапом «формування та розвитку адміністративного судочинства», який починається з 2005 р. [275, с. 124–125]. При цьому вчений

робить висновок, що «інститут адміністративної юстиції в Україні пройшов довгий шлях свого становлення. Починаючи з другої половини XIX ст. на території України відбулось значне зацікавлення проблемами адміністративної юстиції» [275, с. 127].

У дисертаційному дослідженні О.Г. Свиди, присвяченому проблемам становлення та розвитку адміністративних судів в Україні [321], автор, розкриваючи розвиток системи адміністративного судочинства в Російській та Австро-Угорській імперіях, Союзі РСР і незалежній Україні, як перший період історичної еволюції адміністративного судочинства, називає «дорадянський період», який починається, на думку вченого, «до судової реформи 1864 року, коли суд ще не був відділений від адміністрації» [321, с. 7], тобто з XVIII–XIX ст.ст. Аналогічний підхід щодо генезису адміністративного судочинства простежується і в періодизації, яку наводить В.А. Миколаєць, обґрунтовуючи, що у своєму розвитку цей інститут пройшов чотири етапи, виокремлюючи «початковий етап (XVIII – 1917 рік)», «поворотний етап (1917–1927 роки)», «радянський етап (1927–1991 роки)» та «сучасний етап (починаючи від 1991 року)» [181, с. 66–67].

Таким чином, у наведених періодизаціях визначаються етапи становлення та розвитку адміністративної юстиції (та адміністративного судочинства) з відповідним виокремленням дорадянського, радянського та сучасного етапів (періодів). При цьому, у цих періодизаціях перший етап починається з XVIII ст. Н.П. Бортник, О.І. Корчинський визначають, що «протягом XVIII – першої половини XIX ст. елементи адміністративної юстиції розвивалися з «влади нагляду» (слова С.А. Корфа), яку представляли Сенат і прокуратура – органи, що приймали скарги на чиновників і здійснювали нагляд за їхньою діяльністю. По-справжньому до Росії перші ідеї адміністративної юстиції у тій формі, в якій вони вже були втілені у Франції і Пруссії, проникли в 60–70-х роках XIX ст. разом із судовою реформою 1864 р.» [37, с. 77–84]. За висновком Н.Б. Писаренко, перший етап історії розвитку адміністративної юстиції в Україні також охоплює другу половину XIX — перші сімнадцять років XX ст. У цей

період Україна перебувала у складі Росії, «де адміністративно-правові спори по першій інстанції вирішувались змішаними губернськими присутствіями, до складу яких входили чиновники та представники дворянського, земського і міського самоврядування. Другою інстанцією був перший департамент Сенату, який фактично відігравав роль вищого адміністративного суду» [220, с. 104]. Аналогічний підхід щодо виокремлення першого етапу розвитку адміністративної юстиції простежується і в інших дослідженнях, з акцентуванням уваги на тому, що «проблеми адміністративної юстиції, розгляду адміністративно-правових конфліктів почали привертати до себе увагу ще в дореволюційній Росії (до якої протягом значного відрізка часу входила і значна частина України) у другій половині XIX століття» [146, с. 437].

В інших наукових дослідженнях визначається, що становлення адміністративної юстиції розпочинається значно раніше. Існує думка, відповідно до якої історія адміністративної юстиції починається з XVI ст., а саме: «на території України зародження і розвиток адміністративної юстиції сягає XVI–XIX століття» [91, с. 107]; «оскільки більша частина українських земель тривалий час перебувала у складі Російської імперії, то, в першу чергу, необхідно розглянути зародження та існування адміністративної юстиції, що мало місце в XVI–XVII ст.» [208, с. 94]. Отже, історичні витoki становлення вітчизняної адміністративної юстиції пов'язують із тим, що Україна входила до складу Росії. Не можна заперечувати, що на становлення адміністративної юстиції в Україні суттєво вплинула складна історія української державності. Адже Україна тривалий час не була самостійною та перебувала у складі інших держав, що безпосередньо впливало на становлення адміністративної юстиції. Звідси, в юридичній літературі існує концепція періодизації становлення адміністративної юстиції відповідно до етапів перебування України у складі певних імперій, що заслуговує на увагу [151, с. 137]. О.І. Корчинський також пов'язує генезис вітчизняної адміністративної юстиції із цими історичними аспектами. Так, у його дисертаційному дослідженні «Правові засади організації адміністративного судочинства в Україні» зроблено висновок, що «свій початок

адміністративна юстиція бере ще за часів Київської Русі» [144, с. 8]. Водночас, учений відзначає, що «власне українського інституту адміністративної юстиції до утворення в 1991 р. незалежної держави Україна як такого не існувало. Відомо, що зародження судової системи на території, яку займає сучасна Україна, бере свій початок ще з XI ст. за часів Київської Русі» [145, с. 50–51]. Подібна концепція щодо підстав періодизації генезису адміністративної юстиції на території України простежується і в інших роботах. Виокремлюються такі етапи становлення інституту адміністративної юстиції: «1. IX–XVII ст., за часів існування Київської Русі та козацької доби. 2. XVIII–XX ст., за часів існування Австро-Угорської (1867–1918 рр.) та Російської імперій (1764–1917 рр.). 3. XX–XXI ст. за часів становлення та укріплення української державності» [361, с. 801].

Отже, витоки зародження теорії та практики майбутньої адміністративної юстиції простежуються з часів Київської Русі, водночас у період з IX і до судової реформи 1864 р. суд (а тим більше адміністративний суд) не був відділений від адміністративно-владних органів, відправлення «правосуддя» за того часу можна висловити тезою «хто владарює (управляє), той і судить». Втім, не можна заперечувати, що у цей період відбувається утворення перших практичних початків подальшого розвитку загальної та адміністративної юстиції, а також адміністративного судочинства.

Таким чином, є підстави вважати, що період, починаючи з часів виникнення Київської Русі і до кінця XIX ст., можна визначити як передісторію адміністративної юстиції та адміністративного судочинства на території України. У межах цього періоду темпорально логічним та таким, що кореспондує історії української державності, є виокремлення етапів: IX–XVIII ст. – часи існування Київської Русі та козацька доба (цей етап достатньою мірою розглядається та аналізується у працях [145, 193, 361 та ін.]); XVIII–XIX ст. – створення «прообразу» адміністративної юстиції, тобто органів для вирішення спорів у сфері управління. Зокрема, протягом XVIII–XIX століть у Російській Імперії, до складу якої входила тогочасна Україна, з'являється

поняття «нагляд», його здійснювали Сенат і прокуратура, у губерніях було створено установи, які мали неупереджено вирішувати спори, що виникають в управлінських справах. Можна сказати, що функції найвищого органу «адміністративної юстиції» здійснював Сенат.

Безпосередньо історія становлення адміністративної юстиції та адміністративного судочинства починається з кінця XIX ст. до створення адміністративних судів у незалежній Україні та прийняття КАСУ 2005 р. Цей період містить етапи, що слід виокремлювати як за темпоральною підставою, так і за змістовним наповненням щодо розвитку судово-адміністративної теорії та практики. Першим етапом періоду історії адміністративної юстиції є часи, коли Україна входила до складу Російської імперії (наприкінці XIX – початку XX ст.). Учені характеризують його як етап здійснення «теоретичного обґрунтування необхідності існування адміністративної юстиції у формі адміністративних судів. Практика розгляду публічно правових спорів передбачала функціонування позасудових інстанцій їх вирішення». Цей етап формування адміністративного судочинства визначається «попереднім, завдяки існуванню якого формувалось теоретико-правове підґрунтя процедур розгляду спорів у сфері публічно-правових відносин» [54, с. 109].

Думається, що обґрунтованим є виокремлення, як самостійного етапу історії становлення адміністративної юстиції в Україні, часу, коли український народ у XX ст. намагався створити свою незалежну державу. Адже за невеликий проміжок часу існування самостійної Української держави (1917–1920 рр.) було створено підґрунтя для функціонування адміністративної юстиції та здійснення адміністративного судочинства. Зокрема, у Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) 1918 р. було визначено: «62. Судова влада у рамках цивільного, карного і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами» [141], тобто виокремлювалося адміністративне законодавство. У конституційно-правових актах та законопроектах, прийнятих та розроблених за часів правління гетьмана П. Скоропадського, йшлося про адміністративну юстицію та захист прав

громадянина від можливого свавілля держави. Так, у нормативно-правовому акті «Закони про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. визначалося: «Генеральний Суд Української Держави являє собою вищого охоронителя і захисника закону та Вищий Суд України в справах судових та адміністративних» (п. 42) [94]. Таким чином виокремлюються адміністративні справи. Період державного розвитку України часів Гетьманату характеризується здійсненням конституційно-проектних робіт. У проекті «Основного Державного Закону Української Народної Республіки» Урядової Комісії по виробленню Конституції Української Держави 1920 р. [210] можна констатувати запровадження основ адміністративного судочинства. Так, артикул 46 закріплював відповідальність держави перед громадянином за дії посадових осіб («Держава зобов'язана відшкодувати громадянину за шкоду та збитки, що йому заподіяно урядуванням цивільних чи військових осіб, що не було згідно з законом чи обов'язками служби»), право позовів громадян проти держави («Внесення позову проти держави за відшкодування з сеї причини не залежить від дозволу держави») та відповідальність (у порядку регресу) урядових осіб («Держава має право стягнути з урядових осіб, які заподіяли шкоду, повернення відшкодування, що вона заплатила скривдженому»), а також відповідальність органів самоврядування за їх «протизаконне урядування» («Ті ж самі постанови прикладаються і до відповідальності самоврядувань та громад за шкоду та збитки, що їх заподіяло протизаконне урядування їх органів»). Крім того, у Розділі IV «Державна Рада і Державний Соїм», в артикулі 103 було визначено: «Найвищий Державний Суд складається з усіх членів Найвищих Касаційного та Адміністраційного Судів і їх Президій» [210]. Таким чином, було створено підґрунтя для адміністративної юрисдикції та передбачалося введення до судової системи України Вищого Адміністративного Суду. Як вірно визначається в юридичній літературі, «аналізуючи етапи розвитку адміністративних судів, можна дійти висновку, що за часів існування Української Народної Республіки були закладені основи реальної організаційної побудови сучасної судової системи. Саме в цей період можливість оскарження рішень, дій та бездіяльності

владних суб'єктів була закріплена та гарантована Основним Законом» [361, с. 805]. Втім, як слушно зазначає О.Г. Свида, «виключно на рівні законопроектів проводилася робота зі створення адміністративних судів в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр.» [321, с. 7–8]. Визначні нормативно-правові основи розвитку адміністративної юстиції та судочинства залишилися нереалізованими (у силу, перш за все, історичних підстав та подій, які відбувалися на той час на території України).

Наступним етапом, наслідуючи логіку виокремлення їх на темпоральній основі, є часи (1920–1991 рр.), коли Україна перебувала у складі Радянського Союзу (радянський етап). Характеризуючи розвиток адміністративної юстиції за радянських часів, науковці у переважній більшості резюмують, що «ця стадія (радянські часи – А.К.) до процесу становлення адміністративних судів має побічне відношення, оскільки самі суди так і не були створені» [54, с. 110]. Уже у 20–50 рр. XX ст. розвиток адміністративної юстиції майже припинився. Україна у цей період намагалася запровадити адміністративну юстицію, подібну до європейських зразків. Підтвердженням тому є ст.ст. 520, 521 Українського адміністративного кодексу від 12 жовтня 1927 р., за якими «чинності місцевих адміністративних органів» могли бути оскаржені [12]. Втім говорити, що це було запровадження безпосередньо адміністративної юстиції, не можна, адже скарги на ці «чинності» можна було подавати «або до вищого адміністративного органу, або до того самого органу, що його вчинки оскаржуються» (ст. 521 Кодексу).

Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07 жовтня 1977 р. [138] закріплювала, що «дії службових осіб, які вчинені з порушенням Закону, з перевищенням повноважень і які ущемляють права громадян, можуть бути у встановленому Законом порядку оскаржені до суду» (ч. 2 ст. 58 Конституції). 30 червня 1987 р. був прийнятий Закон СРСР «Про порядок оскарження в суді неправомірних дій посадовців, якими завдано шкоди громадянам» [260]. Відповідно до ст. 1 цього Закону «Громадянин має право звернутися до суду зі скаргою, якщо вважає, що діями посадової особи ущемлені його права». Отже, Закон передбачав право оскарження неправомірних дій

посадовців. Втім, у ст. 4 зазначалося, що «скарга може бути подана до суду лише після звернення громадянина зі скаргою на дії посадової особи до вищої в порядку підлеглості посадової особи чи органу» (ч. 1 ст. 4); «скарга на дії посадової особи подається в районний (міський) народний суд за місцем роботи посадової особи, чиї дії оскаржуються» (ч. 3 ст. 4). Таку модель оскарження дій посадовців до суду, без створення адміністративних судів, можна визначити як намагання відтворити подобу адміністративної юстиції, вигляд захисту людини від можливого свавілля держави.

Таким чином, радянський етап (1927–1991 рр.) характеризується фактичною відсутністю розвитку нормативно-правового регулювання адміністративного судочинства та відсутністю адміністративної юстиції. Втім, цей етап не можна «ігнорувати», адже було створено спроби законодавчого та судового забезпечення захисту прав громадян від незаконних дій органів державної влади та управління та розвивалася теорія адміністративного права та процесу.

Сучасність (сучасний період) є тривалим, починаючи з 1991 р. – моменту утворення України як незалежної, демократичної, правової держави до сьогодні. Цей період містить такі етапи: формування; створення; функціонування та удосконалення; розвиток адміністративної юстиції та адміністративного судочинства на шляху до формування САППУ.

Етап формування адміністративної юстиції та судочинства починається з 1991 р. та завершується прийняттям Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. [264], яким передбачалося поетапне створення системи адміністративних судів. Проголошення в 1991 р. України як незалежної держави позначило початок формування власної, національної адміністративної юстиції. Цей період характеризується активним розвитком вітчизняного законодавства про адміністративну юстицію, а також розвитком адміністративно-процесуальної науки, настає якісно новий етап державного будівництва та правотворення в Україні. Формування сучасної адміністративної юстиції України розпочалося саме з проголошення її державного суверенітету, яке здійснено прийняттям 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України і 24 серпня 1991 р.

– Акта проголошення незалежності України. Значення цих нормативно-правових актів для розвитку вітчизняної адміністративної юстиції полягає в тому, що Україна проголошувалася незалежною, самостійною демократичною державою. Державна влада тут здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу й судову. Аналіз одного з перших документів, спрямованих на проведення цієї реформи, а саме – постанови Верховної Ради України «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні» від 28 квітня 1992 р. (далі – Концепція) [254] надає можливість відзначити, що першочерговим завданням була необхідність формування незалежної, дієздатної судової влади, зокрема, запровадження адміністративного судочинства, «метою якого є розгляд спорів між громадянином і органами державного управління» та формування адміністративної юстиції: через «введення адміністративних судів» і виокремлення «судів в адміністративних справах в окрему систему» (розділ III Концепції).

У цей період часу публічно-правові спори вирішувалися у порядку господарського та цивільного судочинства, арбітражними та загальними судами відповідно.

Слід зазначити, що на цьому етапові відбулася загальна демократизація суспільства, було визнано пріоритет прав і свобод людини та громадянина, посилилась універсалізація судової юрисдикції по скаргах та активно пропагувалася ідея створення адміністративних судів. Втім, Концепція 1992 р., якою передбачалося створення адміністративних судів, залишилась у цій частині нереалізованою на практиці. Більше того, із прийняттям Конституції України реформа за цією Концепцією втратила актуальність у зв'язку з невідповідністю Основному Закону України. Хоча положення Концепції про «запровадження адміністративного судочинства» залишилось актуальним.

З прийняттям Конституції України 1996 р. розпочинається новий етап судової реформи, який безпосередньо вплинув і на процес становлення адміністративної юстиції, адже Конституція заклала якісно нові основи системи судоустрою. Зокрема, ст. 125 закріплювала, що система судів загальної юрисдикції будується за

принципами територіальності та спеціалізації; ст. 55 передбачила універсальне правило: «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». Саме ці положення стали базовими для створення законодавства про адміністративну юстицію. Отже, після прийняття Конституції України необхідним було втілення цих положень у політико-правову реальність сучасного суспільства та опробування їх на практиці. Із цією метою 22 липня 1998 р. було ухвалено Концепцію адміністративної реформи в Україні [142], яка визначала: «Нагальне значення має створення правової бази для повноцінного запровадження в Україні такої форми судового захисту прав і свобод громадян у сфері виконавчої влади, як адміністративна юстиція. Має бути передбачено поетапне формування Вищого адміністративного суду України, а також апеляційних та місцевих адміністративних судів. Процедури розгляду справ у цих судах мають бути врегульовані окремим Адміністративно-процесуальним кодексом України» (п. 3 розділу V). Таким чином, передбачалося створення правового підґрунтя для адміністративної юстиції. Втім упродовж тривалого часу, до 2005 р., ці положення не виконувалися.

Проте у процесі так званої «малої судової реформи»¹, метою якої було приведення системи судоустрою у відповідність із конституційними положеннями, на законодавчому рівні (із прийняттям закону «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р.) було визначено, що в Україні, яка має бути демократичною правовою державою, створюється система адміністративних судів. Зокрема, в Законі було визначено, що «судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного,

¹ 21 червня 2001 р. Верховна Рада України прийняла десять законів про внесення змін до законодавства у сфері функціонування системи судоустрою. Зокрема, змін зазнали Закони України «Про судоустрій України» (Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України», «Про статус суддів», «Про органи суддівського самоврядування», «Про арбітражний суд», «Про внесення змін до цивільного процесуального кодексу України» та ін. Прийняття названих законів та ті зміни, що відбулися на їх основі в процесі розвитку судової влади та системи судоустрою, отримали назву «малої судової реформи». Таке найменування було використано, оскільки ця реформа «засновувалася на принципі реалізації норм Конституції України шляхом мінімальних змін у законодавстві та судовій системі» [124].

кримінального, а також конституційного судочинства» (ч. 2 ст. 1 Закону). Отже, виокремлювалося адміністративне судочинство. У ч. 2 ст. 19 Закону було закріплено: «Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані суди». Далі у Законі чітко визначалася система адміністративних судів: «місцевими адміністративними судами є окружні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України» (ч. 2 ст. 21 Закону); «апеляційними спеціалізованими судами є апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України» (ч. 3 ст. 25); «Вищими судовими органами спеціалізованих судів є Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України, ... що утворюються Президентом України в порядку, встановленому цим Законом» (ч. 1 ст. 38 Закону); отже, передбачалося створення касаційної інстанції у системі адміністративного судочинства; четвертою ланкою судової системи був Верховний Суд України, у складі якого діяла судова палата в адміністративних справах (ч. 2 ст. 48 Закону). Для того, щоб передбачена Законом модель адміністративного судочинства запрацювала, слід було змінювати процесуальне законодавство та прийняти адміністративний процесуальний кодекс, оскільки питання про повноваження новостворюваних судів, а отже, Верховного Суду України, розмежування їх компетенції залишалися неврегульованими. У «Прикінцевих та перехідних положеннях» указанного Закону було визначено трирічний термін створення адміністративної юстиції, тобто була вимога: у період з 1 червня 2002 р. по 1 червня 2005 р. запровадити систему спеціалізованих адміністративних судів. На виконання цих вимог Президентом України 1 жовтня 2002 р. було видано Указ Президента України «Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України». Відповідно до п.1 цього Указу було утворено в системі судів загальної юрисдикції Вищий адміністративний суд України з місцезнаходженням у місті Києві [245]. Президент Указом «Про кількість суддів Апеляційного суду України, Касаційного суду України та Вищого адміністративного суду України» від 7 листопада 2002 р. затвердив кількість

суддів цього суду [252]. Указом Президента України від 16 листопада 2004 р. були створені місцеві та апеляційні адміністративні суди, затверджено їх мережу [265]. Зокрема, було визначено про утворення в системі адміністративних судів України місцевих та апеляційних адміністративних судів з 1 січня 2005 р.

КАСУ, ухвалений Верховною Радою України 6 липня 2005 р., який визначив повноваження адміністративних судів щодо розгляду адміністративних спорів, порядок звернення до адміністративних судів та порядок здійснення адміністративного судочинства, остаточно закріпив створення адміністративної юстиції в Україні.

Таким чином, етап з 2002 р. по 2005 р., який характеризується утворенням адміністративних судів в Україні та прийняттям КАСУ, є етапом створення адміністративної юстиції в Україні та законодавчого забезпечення адміністративного судочинства.

Із прийняттям КАСУ починається новий етап сучасного періоду становлення та розвитку адміністративної юстиції та судочинства в Україні – етап функціонування та удосконалення. Виокремлення цього етапу обумовлено тим, що після прийняття КАСУ починається активне функціонування адміністративних судів та апробація положень КАСУ, на основі якого відбувалося здійснення адміністративного судочинства. У процесі такої практичної діяльності виявляються недоліки законодавчого регулювання адміністративного судочинства, крім того, виявляються недоліки судової системи у цілому та, зокрема, системи адміністративної юстиції. Звідси, з метою удосконалення організації та здійснення судової влади, було внесено зміни до Конституції України (Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р.) [249], прийнятий новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. [263], якими змінено систему судоустрою України, зокрема, утворено Верховний Суд, у складі якого діє Касаційний адміністративний суд (ст. 36 Закону).

Указом Президента «Про ліквідацію апеляційних адміністративних судів та утворення апеляційних адміністративних судів в апеляційних округах» від 29

грудня 2017 р. ліквідовано 9 апеляційних адміністративних судів та утворено вісім апеляційних адміністративних судів у восьми апеляційних округах [255]. Таким чином, відбулася реорганізація системи судоустрою з метою її удосконалення для забезпечення більш ефективного розгляду судових справ. Крім того, на цьому етапі було внесено зміни до процесуального законодавства, зокрема до КАСУ, який викладено в новій редакції [248]. Внесення цих змін було обумовлено двома основними чинниками: по-перше, прийняття нової редакції КАСУ, як і інших кодексів, було необхідною умовою створення законодавчого підґрунтя для діяльності нового ВС; по-друге, необхідним було удосконалення положень КАСУ, адже практика застосування його положень, починаючи з 2005 р., виявила ряд недосконалостей, які потребували свого подолання.

Нова редакція КАСУ містила ряд позитивних новел, спрямованих на удосконалення здійснення адміністративного судочинства (див.: підрозділ 3.2). Водночас уявляється обґрунтованим висновок щодо необхідності подальшого розвитку адміністративної юстиції та судочинства [156].

Сучасний розвиток української держави обумовлює наявність об'єктивних соціально-правових чинників виокремлення та правової диференціації САППУ як самостійної галузі вітчизняної системи права (див.: підрозділ 1.3. дисертації), з метою сталого розвитку судової юстиції як дієвого засобу забезпечення судового захисту людини від можливого свавілля публічної влади у контексті адміністративно-правової доктрини людиноцентризму, що надає підстави говорити про виокремлення такого етапу сучасного періоду в генезисі адміністративної юстиції та судочинства, як етапу їх сталого розвитку.

Таким чином, ґрунтуючись на сучасній адміністративно-процесуальній та судово-правовій теорії, що обумовлює сутнісно-змістовний зв'язок між формуванням САППУ та генезисом адміністративної юстиції та адміністративного судочинства в Україні, враховуючи результати та досягнення проаналізованих наукових досліджень щодо історії становлення та розвитку цих інститутів, обґрунтованим є виокремлення таких періодів генезису адміністративної юстиції та адміністративного судочинства, що безпосередньо

впливають на підстави та критерії виокремлення САППУ як самостійної галузі вітчизняної системи права та формування відповідної науково-практичної концепції САППУ, які, у свою чергу, можна визначити як періоди історіографії САППУ: період передісторії, період історії та період сучасності.

Період передісторії [IX ст. – друга пол. XIX ст. (1864 р.)] – позасудове вирішення публічно-правових спорів) містить етапи: 1) IX–XVIII ст. – етап утворення практичних витоків загальної та адміністративної юстиції; 2) XVIII–XIX ст. – етап створення «прообразу» адміністративної юстиції, тобто органів для вирішення спорів у сфері управління.

Період історії [з кінця XIX ст. – до кінця XX ст. (1991 р.)] – вирішення публічно-правових спорів поза адміністративну юстицію і судочинство та формування теоретико-правового підґрунтя для їх утворення) містить етапи: 1) кінець XIX – початок XX ст. – етап здійснення «теоретичного обґрунтування необхідності існування адміністративної юстиції у формі адміністративних судів»; 2) початок XX ст. (1917 – 1920 рр.) – часи, коли український народ намагався створити свою незалежну державу, та було закладено законодавче підґрунтя для функціонування адміністративної юстиції та здійснення адміністративного судочинства; 3) початок XX ст. – кінець XX ст. (1920–1991 рр.) – радянський етап, який у генезисі становлення адміністративної юстиції та адміністративного судочинства має опосередковане значення, оскільки адміністративних судів не було створено та не було законодавчого підґрунтя для адміністративного судочинства.

Період сучасності [з кінця XX ст. – до сьогодні (становлення та розвиток адміністративної юстиції та судочинства в незалежній Україні)] містить етапи: 1) з 1991 р. по 2002 р. (прийняття Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р.) – етап формування концепції та нормативно-правового підґрунтя створення системи адміністративних судів; 2) з 2002 р. по 2005 р. – етап створення адміністративних судів в Україні та законодавчого забезпечення адміністративного судочинства через прийняття КАСУ; 3) з 2005 р. (прийняття КАСУ) по 2016–2017 рр. (внесення змін до Конституції України у 2016 р. та

викладення КАСУ у новій редакції у 2017 р.) – етап функціонування та удосконалення адміністративної юстиції та адміністративного судочинства; 4) з 2017 р. по теперішній час – етап розвитку, який характеризується необхідністю подальшого сталого розвитку адміністративної юстиції та судочинства через формування самостійної галузі вітчизняної системи права – САППУ.

Складовою змісту історіографії проблематики САППУ є системний аналіз стану його наукових досліджень. Теоретичним підґрунтям для створення науково-практичної концепції САППУ стали праці таких учених, як: В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, Л.Р. Біла-Тіунова, І.М. Винокурова, Н.М. Гладка, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, А.В. Журавльов, Н.Ю. Задирака, В.В. Ільков, Д.П. Калаянов, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, І.Б. Коліушко, Л.В. Коваль, А.М. Колодій, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Я.В. Лазур, Т.А. Латковська, В.А. Миколаєць, О.І. Миколенко, О.М. Михайлов, Л.М. Ніколенко, С.В. Петков, Н.Б. Писаренко, О.П. Рябченко, С.Г. Стеценко, Д.В. Сушенко, В.В. Тильчик, К.О. Тимошенко, Є.В. Чаку, Н.В. Шевцова, І.В. Шруб, В.К. Шкарупа, В.П. Юрченко та ін. Важливе значення для дослідження САППУ мають праці С.В. Ківалова, яких присвячено проблемам предметної підсудності в адміністративному судочинстві [118], розгляду справ, пов'язаних з виборчим процесом в адміністративному судочинстві [113], питанням врегулювання та розгляду адміністративно-правових спорів [112] та ін. Крім того, під керівництвом С.В. Ківалова було підготовлено перші в Україні коментар Кодексу адміністративного судочинства, підручник з адміністративного процесуального права [117], практикум з адміністративного судочинства [114], підручник з адміністративного процесуального (судового) права України [115], які «стали орієнтиром для подальшого розвитку української науки адміністративного процесу, що в цілому співпадає із сучасними тенденціями європейської правової думки» [31].

Дослідження САППУ пов'язане з науково-теоретичним аналізом таких тематичних напрямків як: проблематика адміністративного процесу, адміністративних процедур, адміністративної юстиції та адміністративного

судочинства. Зокрема, адміністративний процес та адміністративні процедури досліджувались як у монографічних, так і в дисертаційних працях. Так, основні процесуальні категорії адміністративного права розглянуто в монографії О.В. Кузьменко [162]. Проблеми адміністративної процедури проаналізовані в дисертації О.І. Миколенко [182]. У порівняльно-правовому аспекті досліджені адміністративні процедури в Україні та країнах Європи в дисертації Д.В. Сушенко [336, 337]. Правовому статусу учасників адміністративного судочинства присвячено наукові праці О.М. Михайлова [186, 187].

Теорію та практику застосування джерел права в адміністративному судочинстві, що пов'язано з визначенням джерельної основи САППУ, досліджує у своїй монографії В.В. Ільков [102]. Такому інноваційному джерелу права в адміністративному судочинстві, як судовий прецедент, присвячено дисертаційну роботу А.В. Журавльова [89, 90]. Крім того, характеристики судового прецеденту як джерела права в Україні присвячено наукові праці таких учених, як О.В. Константий [136], Л.М. Ніколенко [205], В.В. Решота [388] та ін.

Важливе значення для формування науково-практичної концепції САППУ є характеристика публічно-правових спорів як предмета юрисдикції адміністративних судів. Цим питанням присвячено дисертації: К.О. Тимошенка на тему «Публічно-правовий спір як предмет юрисдикції адміністративних судів» (2012 р.) [342]; Н.Є. Хлібороб на тему «Публічно-правовий спір як предмет юрисдикційної діяльності адміністративного суду» (2012 р.) [353]. Правові засади віднесення публічно-правових спорів до адміністративної юрисдикції досліджено в дисертації В.П. Юрченко [376]. Характеристику правового регулювання вирішення публічно-правових спорів, що впливають із соціальних відносин, надано у дисертації Н.М. Гладкої [61]. Теоретико-методологічні та правові засади вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин викладено у докторському дослідженні В.В. Тильчика [341]. Забезпечення прав і свобод громадян у сфері публічного управління у контексті адміністративно-правового механізму досліджував

Я.В. Лазур [165, 166]. Втім, питання публічно-правових спорів залишаються актуальними та розглядаються у періодичних наукових виданнях [122].

Досить докладно питання функціонування та діяльності адміністративних судів розглянуто у таких дисертаційних дослідженнях: «Адміністративні суди в Україні: становлення та перспективи розвитку» (О.Г. Свида, 2008 р.) [321]; «Проблеми розмежування судової юрисдикції та визначення компетенції адміністративних судів» (М.І. Смокович, 2009 р.) [325]; «Функціонування адміністративних судів в Україні: організаційно-правові засади та їх реалізація» (І.В. Шруб, 2009 р.) [370]; «Організаційно-правові засади діяльності адміністративних судів» (І.М. Винокурова, 2011 р.) [45]; «Оптимізація організації та функціонування адміністративних судів в Україні» (Є. В. Чаку, 2012 р.) [360]; «Адміністративний суд в системі державних органів України» (М.І. Пипяк, 2016 р.) [218] та ін. Водночас, судовий адміністративний процес був предметом наукового аналізу в небагатьох працях. Зокрема, питання його поняття та структури визначено у статтях О.В. Джафарової [78]. Судовому адміністративному процесу присвячено монографію В.С. Стефанюка, в якій надано теоретичну характеристику судового адміністративного процесу, але на основі законодавства, чинного у той період часу [328].

Втім, дисертаційні, монографічні дослідження САППУ в сучасній вітчизняній науці адміністративного права та процесу є відсутніми, що додатково обумовлює актуальність теми дисертаційної роботи.

Створення науково-практичної концепції САППУ є неможливим без відповідної методологічної основи його дослідження. Звідси важливого значення набуває визначення методології САППУ, яка обумовлена об'єктом, предметом дослідження та метою встановлення наукової істини.

Методологія дослідження САППУ має структуру, елементами (складовими) якої є: її підґрунтя – філософська світоглядна основа; принципи; методологічні підходи (напрями) та методи.

Філософською світоглядною основою цього пізнання є діалектика. Діалектику як методологічну основу наукового пізнання соціальних субстанцій,

у тому числі й адміністративно-процесуальних, повно та всебічно висвітлено як у філософській, так і в юридичній літературі, системний аналіз якої надає підстави визначити значення діалектики у контексті філософської основи пізнання. Отже, діалектика, якщо базуватися на її систематичній теорії: дає змогу аналізувати соціально-правові явища всебічно, встановлюючи як матеріальні, так і духовно-культурні, загальнолюдські фактори; як філософське вчення про загальні зв'язки та загальні закони розвитку суспільства і пізнання, загальний процес руху дозволяє розглядати правову систему та систему права у їх динаміці, виявляти їх розвиток у напрямку виокремлення нових галузей права відповідно до сучасних політико-правових умов розвитку держави та суспільства; є необхідною філософською основою дослідження правових явищ, виходячи з того, що система права характеризується внутрішнім динамізмом, вона змінюється, зазнає на собі впливу суспільного середовища. Звідси пізнання правової матерії, зокрема розвитку судового адміністративного процесу, має відбуватися з урахуванням її динамічності (діалектики).

Методологія дослідження САППУ базується на принципах. Перший із цих принципів – принцип істинності. Він надає змогу наблизитися до пізнання сутності САППУ, дотримуючись гегелівського «вчення про сутність». Крім того, спираючись на постулати філософів та мислителів минулого (Арістотеля, Ф. Бекона, Б. Спінози, Д. Дідро, К.А. Гельвеція, П-А. Гольбаха, Л. Фейєрбаха та ін.), слід резюмувати, що вчення є істинним, коли воно втілює об'єктивне відображення дійсності, у даному випадку наявність (дійсність) людиноцетристської ідеології в державі, суспільстві та адміністративній практиці, що обумовлює наявність чинників виокремлення САППУ. Щодо розкриття принципу істинності у методології пізнання, інтерес являють собою праці П.В. Копніна (засновника філософського напрямку – логіки наукового дослідження), який, аналізуючи раціональні форми використання діалектики як логіки наукового пізнання, робить висновки про: об'єктивність істини, стверджуючи, що «тільки об'єктивна істина – істинна»; конкретність істини; процес істини, доводячи, що «недостатньо визнавати існування об'єктивної

істини, треба ще показати, якими реальними шляхами людство йде до неї» та, роблячи висновок, – «знання, що безперервно розвивається, здатне в принципі все пізнати» [350, с. 334–343]. Таким чином, істина, як процес, пов'язана з принципом об'єктивності.

Принципи істинності та об'єктивності наукового пізнання САППУ як самостійної галузі права «працює» на практику, тому що тільки та теорія буде істинною та об'єктивною, яка зможе реально втілитися у дійсність, зокрема, у політико-правові реалії сучасного суспільства та держави, і покращити, модернізувати її. Звідси набуває важливості принцип єдності теорії та практики, тобто науково-теоретична концептуалізація САППУ, спрямована на удосконалення судової практики вирішення публічно-правових спорів та має сенс тільки за умови її впровадження у правові реалії, що обумовлює застосування вербальної конструкції «науково-практична концепція» САППУ.

Наступним принципом методології дослідження САППУ є принцип детермінізму, згідно з яким суспільні процеси є детермінованими, тобто вони з'являються та зникають закономірно, внаслідок дії певних причин [349, с. 243]. Виникнення САППУ обумовлено певними чинниками соціально-правового змісту та є закономірним етапом розвитку публічно-правових відносин між людиною та публічно-владними суб'єктами у контексті основної мети адміністративної юстиції – захисту людини від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Основи філософського вчення про детермінізм та детерміністичну методологію достатньо повно викладено як у філософській, так і в юридичній літературі, зокрема, у контексті використання цього принципу (детермінізму) в методології права [348, с. 124–126]. Застосування детермінізму як принципу методології дослідження САППУ дозволяє дослідити підстави виокремлення САППУ як самостійної галузі українського права, а також здійснити пізнання САППУ у площині взаємної детермінації його предмета, методів, принципів та джерел.

Таким чином, у структурі методології наукового пізнання САППУ виокремлюються такі принципи цієї методології, як: істинності та об'єктивності наукового пізнання, єдності теорії та практики, детермінізму.

Наступним елементом структури методології дослідження САППУ є спеціальні підходи (напрями), які є притаманними безпосередньо для пізнання специфіки САППУ як самостійної галузі права України. Підхід (напрямок) у методології дослідження САППУ – це сукупність об'єктивно обумовлених предметом та об'єктом дослідження, однорідних за своєю спрямованістю методологічних прийомів і засобів, що використовуються для формування науково-практичної концепції САППУ.

Перш за все, з метою викладу цієї концепції слід звернутися до сутності (правової природи) САППУ, що опосередковує сутнісний методологічний підхід у дослідженні цієї проблеми. Поняття «сутність» належить до системи філософських категорій, а точніше – до категорій гносеологічної (змістовної) логіки. «Сутність і явище» – це категорії сфери опосередкованих (сутнісних) відносин [101, с. 67]. Філософській рефлексії поняття «сутність» піддається з часів античності. В античній філософії над поняттям «сутність» розмірковували Платон, Арістотель та ін. [82, с. 271, 276, 323–324]. У Новий час І. Кант, слідом за Платоном і Арістотелем, досліджуючи можливості, межі і способи пізнання світу й отримання знань про нього, звертався до питання про сутність [103, с. 55], розглядаючи її як будь-яку «річ у собі», виходячи з того, що «явища завжди припускають річ у собі, вказують на неї, чи буде вона пізнаною, чи ні» [104, с. 178]. Прагнучі подолати метафізичне протиставлення сутності та явища, Гегель у роботі «Феноменологія духу» стверджував, що «предмет є істинне і сутність», «предмет є сутність або в-собі [-битіє]» [56, с. 46–47]. Реалізуючи висновки «Феноменології духу», Гегель висвітлює абсолютний метод пізнання, розкриває діалектичний рух, «іманентний розвиток поняття». На цьому шляху пізнання сутності, на думку Гегеля, стає як «істина буття» [56, с. 351]. Розробляючи концепцію логіки й діалектики, Гегель розглядав сутність як мету

руху пізнання, ототожнюючи її з істиною, до встановлення якої прагне знання [56, с. 353].

Згідно з філософським підходом, сутність – це «внутрішній зміст предмета, що має прояв у зовнішніх формах його існування; найголовніше, найнеобхідніше і найстійкіше у будь-чому; постійна основна властивість речі, без якої вона є немислимою» [349, с. 801]. Ґрунтуючись на аналізові існуючих філософських підходів як філософсько-методологічної основи дослідження сутності САППУ, є обґрунтованим висновок щодо того, що пізнати явище, зокрема правове явище, є можливим, тільки пізнавши його сутність, адже вчення буде істинним тільки в тому разі, якщо об'єктивно відображатиме його сутність.

Інтегративний методологічний підхід (напря́м) є визначальним щодо розуміння права у контексті дослідження САППУ як самостійної галузі права. Отже, у даному контексті важливе значення має сучасне праворозуміння. Не ставляючи за мету науковий аналіз існуючих науково-теоретичних підходів щодо праворозуміння (в юридичній літературі достатньо всебічно досліджено такі напрями праворозуміння, як юридичний позитивізм, легалістська (легістська) школа права, соціологічна теорія права, інституціоналізм, теорія і практика «політичної юриспруденції», юснатуралістичний напрям та ін.), у контексті дисертаційного дослідження слід звертатися до інтегративного підходу щодо визначення та розуміння сучасного права, що сприймає найзначущі постулати як позитивістського, політико-соціологічного, так і юснатуралістичного напрямів. Необхідність використання такого підходу є очевидною через те, що, зокрема Україна, традиційно наслідує формально-юридичне (нормативне) сприйняття права, але при цьому не виключається зближення (інтеграція) з іншими напрямками праворозуміння. Так, судовий прецедент фактично вплітається у правову матерію, все частіше звертає на себе увагу таке джерело права, як доктрина, тощо. Інтегративний підхід до розуміння права можна охарактеризувати як «непозитивістський» тип праворозуміння, що містить різні напрями правової думки, в яких наводиться теоретична відмінність права і закону. При цьому право і закон не обов'язково протиставляються одне

одному. У зв'язку із цим виокремлюються правові, неправові закони. Згідно із цим підходом право – це не тільки сукупність офіційних встановлень, що мають правовий характер (нормативних актів, створених і захищених державою, які є правовими), але й інші форми його вираження. Правовими є лише нормативні акти, які створено на основі принципів справедливості, рівності, свободи та інших загальнолюдських цінностей. Інтегративний підхід до розуміння права припускає сприйняття позитивним правом принципів природного права. Зокрема, застосування цього підходу надає можливість всебічно дослідити систему джерел САППУ та, зокрема, виокремити праксеологічні джерела цієї галузі права (див.: підрозділ 3.3 дисертації).

Щодо визначення соціально-правових підстав виокремлення САППУ на сучасному етапі розвитку української держави та суспільства важливого значення набуває антропологічний методологічний підхід, на якому ґрунтується нова ідеологія у взаємовідносинах держави-суспільства-людини – людиноцентризм (див.: підрозділ 1.3 дисертації).

Важливого значення для дослідження САППУ має концептуальний підхід, заснований на доктрині, відповідно до якої пізнання виявляється разом із досвідом. При цьому визнається існування концептів, як особливої форми пізнання реальності. Філософсько-історичною основою цього методологічного підходу є концептуалізм П'єра Абеляра, згідно з яким «загальне є концептом, воно фіксує загальні властивості конкретних явищ» [349, с. 9]. Цей підхід надає можливість сформулювати науково-практичну концепцію САППУ через з'ясування та формулювання окремих концептів, що розкривають її зміст.

Таким чином, основними методологічними підходами (напрямами), які притаманні методології дослідження САППУ, є сутнісний, інтегративний, антропологічний та концептуальний підходи.

У контексті методології дослідження САППУ, метод – це науково та об'єктно (предметно) обумовлений, раціональний шлях дослідження САППУ, що спрямований на отримання системи об'єктивних, істинних наукових знань. Система цих методів складається із загальнонаукових і спеціально-наукових

методів дослідження, які є необхідним інструментарієм проникнення у природу САППУ та надання йому характеристики. Їх вибір обумовлений об'єктом та предметом дослідження. Зокрема, це такі методи: загальнонаукові – історичний, логічний (його основні прийоми: аналіз, синтез, індукція, дедукція), конкретно-соціологічний та статистичний; спеціально-наукові – формально-юридичний (догматичний), юридичної лінгвістики, правничої герменевтики та логіко-семантичного аналізу, аксіологічний та антропологічний. Зміст як загальнонаукових, так і спеціально наукових методів дослідження правових проблем повно та всебічно викладено в науковій літературі.

Таким чином, дослідження САППУ ґрунтується на відповідній методологічній основі, яка представлена системою принципів, методологічних напрямів та методів.

1.2. «Адміністративний процес», «адміністративна процедура», «адміністративне судочинство», «адміністративна юстиція», «судовий адміністративний процес» та «судове адміністративне процесуальне право»: проблеми основних категорій та їх співвідношення

Досягнення істини як мети наукового дослідження потребує звернення до витоків, з яких бере початок каскад теоретичних положень, гіпотез та утверджень, які завдяки системі методів наукового пізнання набувають рис узгодженої, структурованої концепції, що має стати підґрунтям науково-практичної парадигми певного політико-правового явища. Звідси, для формування науково-практичної концепції САППУ необхідним є розкриття сутності та змісту категорій адміністративної процедурно-процесуальної спрямованості, характеристика співвідношення яких надасть можливість визначити сутнісно-змістовну та категоріальну основу виокремлення САППУ як самосійної галузі права. Адже формування категоріального апарату є важливою складовою створення науково-практичної концепції САППУ.

Концепт судове адміністративне процесуальне право категоріально та етимологічно пов'язаний з поняттями: «адміністративний процес», «адміністративна процедура», «адміністративне судочинство», «адміністративна юстиція», «судовий адміністративний процес». Отже, для розкриття етимологічної сутності концепту «судове адміністративне процесуальне право» методологічно необхідним є визначення змісту цих категорій, тим більше, що в сучасній науковій літературі немає їх єдиного, уніфікованого визначення та співвідношення.

Адміністративний процес детерміновано з адміністративно-процесуальним правом. Одним із перших, хто ініціював проблему виокремлення предмета і методу адміністративно-процесуального права у 60-ті рр. XX ст., був В.Д. Сорокін. Втім, на теперішній час, як слушно підкреслюється в науковій літературі, «процес становлення доктрини адміністративно-процесуальної правової галузі супроводжується значною нестабільністю окремих теоретичних понять, суперечливістю її концептуально-категоріальних визначень, діаметральною протилежністю поглядів та тверджень щодо певних правових положень» [65, с. 61]. Так, в Юридичній енциклопедії 1998 р. було визначено: «адміністративно-процесуальне право – підгалузь адміністративного права, що складається з правових норм, якими регламентуються процес, форми, порядок і методи реалізації матеріальних норм адміністративного права. Норми адміністративно-процесуального права регулюють адміністративний процес у його широкому і вузькому розумінні» [374]. Аналогічної позиції щодо визначення адміністративно-процесуального права дотримувалася О.В. Кузьменко, а саме: «Адміністративно-процесуальне право – це система юридичних норм, якими регламентуються державно-владні організуючі суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією адміністративно-процесуальної форми по застосуванню норм відповідних матеріальних галузей права» [162, с. 168].

У монографічній праці за редакцією В.Б. Авер'янова було виокремлено чотири основні сфери застосування поняття «адміністративний процес», а саме:

порядок розгляду справ в адміністративних судах (тобто адміністративне судочинство); порядок реалізації повноважень органів виконавчої влади щодо підготовки та прийняття нормативних й індивідуальних адміністративних актів (тобто так званий «позитивний», або «управлінський» адміністративний процес); порядок реалізації повноважень органів виконавчої влади з розгляду скарг приватних осіб (тобто так званий «квазіюрисдикційний» адміністративний процес); порядок застосування заходів адміністративного примусу (тобто юрисдикційний адміністративний процес) [73, с. 41]. При цьому зроблено висновок: «...оскільки названі чотири сфери – цілком неоднорідні за якісними ознаками, то найбільш прийнятним варіантом застосування дефініції «адміністративний процес» було б поширення його виключно на сферу адміністративної юстиції. Принаймні, цьому є зрозумілі пояснення з посиланням на вітчизняну історію та, головне, на загальносвітову практику» [73, с. 41–42]. Саме це розуміння адміністративного процесу та адміністративно-процесуального права стало основою «вузького» підходу щодо визначення адміністративного процесу та, відповідно, адміністративного процесуального права як системи адміністративно-процесуальних норм, що регулюють суспільні відносини, які складаються під час здійснення адміністративного судочинства. Після прийняття КАСУ від 06.07.2005 р. [120] ця концепція отримала «законодавче підґрунтя» для свого розвитку, адже у п. 5 ч. 1 ст. 3 було закріплено, що під «адміністративним процесом» необхідно розуміти правовідносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства. Як слушно зазначається у спеціальній літературі, «ця норма стала базовою для «судової» концепції розвитку адміністративного процесу і адміністративного процесуального права, яку активно відстоюють В.М. Бевзенко, А.Т. Комзюк, Р.С. Мельник, Г.В. Моїсеєнко та ін.» [10, с.16]. Так, на думку Г.В. Моїсеєнко, «більш логічною та аргументованою є концепція розуміння «адміністративний процес», відповідно до якої вказана категорія ототожнюється із судовим порядком вирішення публічно-правових спорів» [194, с. 96]. Рішуче не погоджується з «широким трактуванням» адміністративного

процесу й Р.С. Мельник. Він зазначає, що в обґрунтування так званої «широкої» концепції адміністративного процесу її авторами покладено виключно висновки (наукові концепції), сформульовані або за радянських часів, або представниками «неорадянської» школи адміністративного права [180, с. 289]. Як зазначається в літературі, «переважною для більшості новітніх навчальних джерел є думка, що адміністративний процес асоціюється виключно із судовим порядком вирішення публічно-правових спорів» [170, с. 108]. Н.В. Янюк також дотримується «вузького» підходу, визначаючи, що «адміністративно-процесуальне право як галузь права – це система процесуально-правових норм, які спрямовані на забезпечення розгляду і вирішення публічно-правових спорів адміністративними судами» [377, с. 48].

Широкого підходу щодо визначення адміністративного процесу та адміністративного процесуального права додержується Е.Ф. Демський, який вважає, що «предмет адміністративного процесуального права становить система суспільних правовідносин, які виникають між органами владних повноважень, їх посадовими особами, судом, з одного боку, та фізичними чи юридичними особами, з іншого, щодо визнання, реалізації і захисту прав і законних інтересів особи і держави у сфері публічних відносин та розгляду і вирішення адміністративних справ у порядку, визначеному адміністративним процесуальним законодавством» [72]. Кореспондує цьому визначенню поняття адміністративного процесу, яке надає С.Г. Стеценко, а саме як: «врегульованої нормами адміністративно-процесуального права діяльності органів публічної адміністрації та деяких інших владних суб'єктів, спрямованої на розгляд та вирішення адміністративних справ» [330, с. 44]. При цьому С.Г. Стеценко виокремлює такі складові адміністративного процесу: 1) адміністративно-судовий процес, у межах якого здійснюється розгляд публічно-правових спорів в адміністративних судах; 2) адміністративно-управлінський процес, у межах якого здійснюється виконавчо-розпорядча діяльність органів публічної адміністрації; 3) адміністративно-юрисдикційний процес, у межах якого здійснюється розгляд справ про адміністративні правопорушення та

застосування заходів адміністративного примусу [330, с. 44]. «Такий підхід дозволяє гармонійно поєднувати у межах адміністративного процесу як провадження із притягнення до адміністративної відповідальності, зовнішньо-управлінську діяльність органів публічної адміністрації, так і адміністративне судочинство» [331, с. 126]. Аналогічної позиції дотримується М.В. Джафарова, яка вважає, що «адміністративно-юрисдикційний процес необхідно розглядати як складову частину системи адміністративного процесуального права поряд з іншими видами адміністративного процесу, такими як: адміністративно-нормотворчим, адміністративно-правозастосовним, адміністративно-судовим» [76, с. 25-28]. І.П. Голосніченко також не обмежує адміністративний процес тільки адміністративним судочинством, зараховуючи до нього і «провадження у справах про адміністративні правопорушення, провадження щодо надання адміністративних послуг, провадження щодо оскарження рішень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до інституцій вищих органів» [64]. Подібну наукову концепцію підтримує Ю.Д. Кунєв, резюмуючи: «Отже, адміністративний процес – це, певно, не діяльність, а сукупність дій (процедур) публічної (включаючи судову) влади, визначених нормативно-правовими актами та технологічно спрямованих на розгляд і вирішення індивідуально-конкретних адміністративних справ» [163, с. 55]. Р.В. Миронюк вважає, що «найбільш прийнятним для сучасних реалій правотворення та правозастосування є погляд на адміністративний процес саме в широкому розумінні, яким охоплюється весь предмет регулювання адміністративно-процесуальних норм» [184, с. 8], з виокремленням «адміністративно-процедурного права, що має регулювати суспільні відносини, які виникають з приводу процесуального забезпечення реалізації прав і свобод громадян засобами їх звернення до суб'єктів владних повноважень за отриманням передбачених законодавством публічних послуг та виокремленням адміністративного судового процесу як діяльності адміністративних судів з розгляду та вирішення публічно-правових спорів» [184, с. 9].

Таким чином, в юридичній літературі можна виокремити щонайменше два основних підходи (розуміння) щодо визначення адміністративного процесу – широкий та вузький. Відповідно до широкого підходу адміністративний процес – це врегульована нормами адміністративно-процесуального права діяльність органів публічної адміністрації та деяких інших владних суб'єктів (включаючи суди), спрямована на розгляд та вирішення адміністративних справ та надання адміністративних послуг. Згідно з вузьким підходом, адміністративний процес є судовим порядком вирішення публічно-правових спорів адміністративними судами.

Втім, окрім уже традиційного поділу наукових підходів щодо визначення адміністративного процесу на широкий та вузький, уявляється обґрунтованим визначити й підхід, відповідно до якого виокремлюється адміністративний процес та адміністративне судочинство. При цьому адміністративний процес визначається «як форма функціонування представників публічного управління», і в цьому процесі виокремлюється три складові: правотворчість, адміністративно-процедурна діяльність та діяльність щодо вирішення справ про адміністративні правопорушення. Щодо діяльності з відправлення правосуддя адміністративними судами, то, на думку автора, вбачається за можливе залишити за нею назву «адміністративне судочинство» [219, с. 145]. Звідси, в юридичній літературі можна виокремити напрямок, відповідно до якого адміністративний процес розглядається як діяльність публічної адміністрації. Так, Н.Б. Писаренко адміністративний процес визначає як «врегульована адміністративно-процесуальними нормами діяльність публічної адміністрації, спрямована на реалізацію норм відповідних матеріальних галузей права в ході розгляду і вирішення індивідуально-конкретних справ» [164, с. 385]. Ю.Д. Кунєв такий процес називає адміністративно-управлінським, вважаючи, що «адміністративно-управлінський процес – це сукупність адміністративних процедур, зокрема це нормотворчі, установчі, правозастосовчі, реєстраційні, атестаційні, контрольно-наглядові провадження» [163, с. 54].

Для визначення діяльності публічної адміністрації в науковій літературі та в законопроектних напрацюваннях застосовується термін «адміністративна процедура». В юридичному словнику «Адміністративне право України: словник термінів» адміністративна процедура визначена як передбачені спеціальним нормативно-правовим актом (кодексом, законом, положенням, інструкцією) послідовні, цілеспрямовані дії суб'єктів владних повноважень (суб'єктів публічної адміністрації) щодо: задоволення суб'єктивних прав, свобод; виконання правового обов'язку, покладеного на органи державної влади, місцевого самоврядування; виконання завдань держави [9, с. 21]. Аналогічної позиції дотримуються інші вчені, визначаючи, що: «адміністративні процедури – це визначений законодавством послідовний порядок організаційно-розпорядчої або управлінської діяльності уповноважених на те органів державної влади, що має на меті прийняття конкретного рішення у відповідній справі або виконання управлінської функції. Іншими словами, адміністративна процедура є алгоритмом дій, що має виконати орган державної влади з метою вирішення конкретної справи» [36, с. 36]. О.В. Левченко також вважає, що «адміністративна процедура є правовою формою, алгоритмом надання адміністративних послуг» [170, с.110]. При цьому вчений наводить ознаки адміністративної процедури, якими є: сфера об'єктивізації – регламентація, специфічний суб'єктний склад, цілеспрямованість; результатом є прийняття адміністративного акта, який встановлює, змінює чи припиняє права й обов'язки суб'єктів адміністративно-правових відносин [170, с. 110].

Системно-юридичний аналіз існуючих в науковій літературі дефініцій адміністративної процедури [див., наприклад: 36, с. 37; 50, с. 163–177; 170, с. 110; 182, с. 29; 343, с. 178; 351, с. 696] надає підстави зробити висновок, що найбільш поширеним та обґрунтованим у сучасній адміністративно-правовій науці є визначення адміністративної процедури як встановленого законом порядку розгляду та вирішення публічною адміністрацією (органами виконавчої влади та місцевого самоврядування) конкретної адміністративної справи у сфері публічного управління, результатом якої є прийняття адміністративного акта.

Доктринальний напрямок, відповідно до якого адміністративними процедурами є законодавчо установлений порядок діяльності органів публічної адміністрації та їх посадових осіб щодо забезпечення реалізації та захисту прав і свобод фізичних осіб та охоронюваних інтересів юридичних осіб, простежується в законопроектних актах. Зокрема, Кабінетом Міністрів України було розроблено, ініційовано та внесено на розгляд парламенту шість законопроектів, присвячених адміністративним процедурам: № 8413 від 29.12.2001 р.; № 5462 від 29.04.2004 р. (відкликаний 08.02.2005 р.), № 2789 від 18.07.2008 р. (відкликаний 11.03.2010 р.), №11472 від 03.12.2012 р. (відкликаний 12.12.2012 р.), № 9456 від 28.12.2018 р. (відкликаний 29.08.2019).

Так, перший проект Адміністративно-процедурного кодексу України від 29 грудня 2001 р. [16] було спрямовано на «установлення порядку діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, інших органів та посадових осіб щодо забезпечення реалізації та захисту прав і свобод фізичних осіб та охоронюваних законом інтересів юридичних осіб». У ст. 1 цього проекту визначалося, що «адміністративна процедура – сукупність процедурних дій у межах певних стадій провадження у справі; провадження в індивідуальній адміністративній справі (далі – провадження у справі) – це сукупність послідовно здійснюваних адміністративних процедурних дій щодо розгляду справи, яка завершується прийняттям акта та його виконанням» [16].

У ст. 1 проекту Адміністративно-процедурного кодексу України реєстр. № 5462 від 29.04.2004 р. [15], яка містила визначення застосованих понять і термінів, була відсутньою категорія «адміністративна процедура». Втім, у ст. 2 цього проекту було визначено предмет регулювання Кодексу, яким є «правовідносини, що складаються у сфері діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у зв'язку з розглядом питань, пов'язаних з реалізацією та захистом прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, у тому числі з надання адміністративних послуг».

Отже, на відмінну від попереднього проекту Кодексу, до адміністративних процедур віднесено і процедурні дії з надання адміністративних послуг.

Предмет правового регулювання, а також визначення такої категорії, як адміністративна процедура були ідентичними в проектах Адміністративно-процедурних кодексів України реєстр. № 2789 від 18.07.2008 р. [14] та реєстр. № 11472 від 03.12.2012 р. [13]. Так, відповідно до ст. 2 цих проектів, яка містила визначення термінів, що вживаються у Кодексах, «адміністративна процедура – визначений законодавством порядок адміністративного провадження», а «адміністративне провадження – сукупність послідовно здійснюваних адміністративним органом процедурних дій і прийнятих процедурних рішень з розгляду та вирішення адміністративної справи, що завершується прийняттям адміністративного акта і його виконанням».

Інші проекти нормативно-правові акти про адміністративні процедури мали форму проектів Законів. Щодо визначення в них змісту категорій «адміністративна процедура», то можна зазначити, що вони за своєю сутністю та змістом не відрізнялися від наведених визначень, що містилися у зазначених проектах Кодексів (див. напр.: п. 4, 5 ст. 2 проекту Закону України «Про адміністративну процедуру» реєстр. № 9456 від 28.12.2018 р. [244]; ст. 2 проекту Закону про адміністративну процедуру реєстр. № 3475 від 14.05.2020 [243]). Із приводу визначень «адміністративної процедури», наведених у тексті цих законопроектів, Головне науково-експертне управління робило неодноразові зауваження, вказуючи, що: «поняття адміністративної процедури як порядку здійснення адміністративного провадження у поєднанні із визначенням адміністративного провадження як сукупності процедурних дій (ст. 2 проекту) призводить до логічного висновку, що «адміністративна процедура» – це порядок здійснення адміністративних процедур, що є некоректним в контексті вимог законодавчої техніки» [47, 48].

Думається, що цей висновок є обґрунтованим. Зазначені законопроекти потребують свого доопрацювання, зокрема, у частині визначення сутності та змісту «адміністративної процедури». Тим більше, що сучасна адміністративно-

правова наука має плідні напрацювання із цієї проблематики, які доцільно застосувати при доопрацюванні цих законопроектів, з метою поступового впровадження адміністративної процедури у нормативно-правову матерію. Адже адміністративні процедури мають важливе значення щодо ефективізації здійснення публічного адміністрування, як визначається в міжнародних джерелах, «гарне адміністрування через найкращу систему адміністративних процедур» (Good Administration through a Better System of Administrative Procedures [385]). Зокрема, тут доречним є зарубіжний досвід. Багато європейських держав мають закони про адміністративні процедури: Австрія, Болгарія, Хорватія, Іспанія, Німеччина, Угорщина, Люксембург, Данія, Швеція, Польща, Італія, Португалія, Нідерланди, Греція, Чеська Республіка, Литва, Словаччина, Естонія, Словенія, Фінляндія, Норвегія, Латвія, Швейцарія, а нещодавно й Албанія [382]. Так, перші кодифіковані законодавчі акти, стосовно адміністративної процедури, було прийнято в Австралії (1925), Польщі та Чехословаччині (1928), Югославії (1930). У 1946 р. в США було прийнято закон про адміністративну процедуру, в Угорщині – у 1957 р., в Іспанії – у 1958 р. Після Другої світової війни, у зв'язку зі зміною влади, у Югославії (1956) та Польщі (1960) були прийняті нові закони про адміністративну процедуру. У ФРН (1976), Болгарії (1979), Данії (1985), Італії (1990), Португалії (1991), Нідерландах (1992), Японії (1994) були прийняті кодифіковані законодавчі акти стосовно адміністративної процедури. Щодо країн пострадянського простору, кодифіковані нормативні акти щодо адміністративної процедури прийняли лише Грузія (1999) та Казахстан (2000) [5, с. 14].

Водночас, з метою дотримання наукової чесності та дисципліни, слід сказати, що в науці існують й інші погляди щодо виокремлення адміністративної процедури. Так, С.Т. Гончарук вважає: «Погляди окремих авторів відносно того, що управлінська діяльність суб'єктів публічної адміністрації щодо вирішення окремих адміністративних справ є не адміністративно-процесуальною, а адміністративно-процедурною, більш за все також є штучно обумовленими, тому що процедура – це лише нормативно визначений абстрактний порядок

послідовного вчинення окремих процесуальних дій відносно певного юридичного результату, складова адміністративно-процесуальної діяльності» [65, с. 63]. Думається, що у цьому випадку слід говорити про проблему розмежування адміністративного процесу та адміністративної процедури. Так, у сучасній вітчизняній науці адміністративного права залишаються дискусійними питання щодо сутності терміна «адміністративна процедура» та його співвідношення з поняттям «адміністративний процес».

При цьому слід підкреслити, що визначенню сутності та змісту цих питань присвячені численні наукові напрацювання. Дискусія щодо співвідношення понять «адміністративний процес» та «адміністративна процедура» триває не один десяток років. Кожна монографічна, дисертаційна або навчально-методична праця, особливо за останні двадцять років, яка стосується адміністративно-правової проблематики, містить докладний аналіз існуючих наукових підходів щодо визначення та співвідношення цих понять із наданням власного авторського розуміння вирішення зазначеної проблеми.

Як слушно зазначається в науковій літературі, «поняття «адміністративний процес», «адміністративна процедура» та «адміністративне провадження», попри їх активне використання в теорії адміністративного права та юридичній (адміністративній) практиці, досі не мають чіткого й однозначного визначення і потребують уточнення їх змістового наповнення» [378, с. 265]. На цю проблему вказує й А.М. Школик, уточнюючи, що співвідношення понять «адміністративний процес» та «адміністративна процедура» залишається предметом дискусії вітчизняних науковців «з огляду як на історичні, так і геополітичні причини» [368, с. 186]. При цьому вчений підтримує тезу щодо доцільності використання двох термінів «адміністративна процедура» та «адміністративний процес», а також їх розмежування у контексті забезпечення функціонування публічної адміністрації та судів, що, на його думку, зумовлено «специфікою та надзвичайною широтою правових відносин, котрі забезпечуються нормами адміністративного права» [368, с. 191].

Отже, не ставлячи за мету докладний аналіз існуючих наукових підходів, концепцій та теорій щодо визначення сутності та змістовного співвідношення цих питань (зважаючи на велику численність цих праць), слід визначити основні положення, що нададуть можливість сформулювати відповідний категоріальний апарат науково-теоретичної концепції САППУ.

У сучасній юридичній літературі сформувалося два основних підходи щодо співвідношення адміністративної процедури та адміністративного процесу: адміністративна процедура розглядається як частина адміністративного процесу; адміністративна процедура та адміністративний процес розглядаються як різні за змістом та призначенням. Наприклад, С.Г. Братель вважає, що «адміністративна процедура нерозривно пов'язана з процесом, оскільки виступає в цьому разі частиною цілого» [38, с. 101]. При цьому адміністративна процедура визначається як «урегульована адміністративно-процедурними нормами послідовність дій суб'єктів, уповноважених на виконання державно-владних функцій у вигляді правозастосування й нормотворчості, метою яких є прийняття нормативно-правових актів управління та вирішення адміністративних справ» [38, с. 101]. Адміністративну процедуру як складову адміністративного процесу розглядає й Х.П. Ярмачі, доводячи, що «адміністративна процедура – це урегульована адміністративно-процесуальними нормами діяльність органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію ними своїх повноважень у взаємовідносинах з не підпорядкованими їм громадянами та їх організаціями і не пов'язана з розглядом справ або застосуванням заходів примусу» [378, с. 267]. У дисертаційній роботі Д.В. Суценка «Адміністративні процедури в Україні та країнах Європи: порівняльно-правовий аспект» [337] обґрунтовано, що необхідним є законодавче розмежування понять «адміністративна процедура» та «адміністративне провадження», які, на думку автора, співвідносяться як ціле і частина [336]. Сформульовано авторське розуміння категорії адміністративних процедур, а саме: обґрунтовано, що «під адміністративною процедурою як складовим елементом механізму публічного управління необхідно розуміти визначену

процесуальну діяльність суб'єктів владних повноважень, спрямовану на прийняття ними адміністративних актів або укладення публічно-правових договорів, з метою розгляду й вирішення конкретних індивідуальних адміністративних справ шляхом реалізації дозвольно-ліцензійних, контрольно-наглядових, адміністративно-деліктних проваджень, проваджень із забезпечення доступу до публічної інформації та інших видів адміністративних проваджень» [336, с. 11]. Отже, відповідно до цього підходу, сутність та зміст адміністративної процедури, як порядку діяльності публічної адміністрації щодо здійснення нею управлінських повноважень у взаємовідносинах з не підпорядкованими їй суб'єктами (фізичними та юридичними особами), кореспондує визначенням, що надаються адміністративній процедурі при дотриманні підходу відокремлення її від адміністративного процесу. При цьому доводиться необхідність доктринального та законодавчого розмежування концептів «адміністративна процедура» та «адміністративний процес» при одночасному їх співвідношенні як частина та ціле.

Водночас, слід підкреслити, що в сучасній адміністративно-правовій науці усе більшого поширення та обґрунтування набуває концепція розмежування та повного відокремлення концептів «адміністративна процедура» та «адміністративний процес». Так, на думку А.В. Бойка, ці категорії розглядаються як повністю різні за своїм змістом та призначенням: «адміністративний процес – судовий порядок вирішення деяких публічно-правових спорів, а адміністративна процедура (як узагальнена назва) охоплює всю діяльність публічної адміністрації – від реалізації повноважень щодо надання адміністративних послуг до застосування заходів адміністративного примусу і так далі» [34, с. 22].

Визначаючи помилковість «ототожнення або підміни понять «адміністративна процедура», «адміністративний процес», «адміністративне провадження» [71, с. 58], відокремлює та розглядає як нетотожні поняття «адміністративна процедура» та «адміністративний процес» й інший автор, який за суттю адміністративну процедуру розглядає як «один зі способів реалізації

адміністративної діяльності» [71, с. 52]. При цьому робиться висновок, що «публічна діяльність – це встановлений законодавством формальний шлях правової взаємодії двох суб'єктів, які виконують власні зобов'язання, що спрямовані на розгляд і забезпечення приватних та державних інтересів шляхом прийняття адміністративних актів у сфері публічного управління, а адміністративна процедура – це правовий стандарт організації публічно-адміністративної діяльності» [71, с. 58].

Як слушно зазначається в науковій періодичній літературі: «Зважаючи на проголошений європейський вектор України, нагальною потребою є приведення українського законодавства до європейських стандартів та відокремлення адміністративних процедур від адміністративного процесу» [375, с. 205].

Підтвердженням усе більшого утвердження концепції цілковитого розмежування та відокремлення адміністративної процедури та адміністративного процесу є розвиток останніми десятиліттями наукової ідеї виокремлення адміністративного процедурного права та актуалізація дискусії щодо його місця у системі права України [див., наприклад: 105, с. 23; 129; 182; 363; 368; 369]. Так, А.А. Шарая доводить, що слід визначати адміністративно-процедурне право як «підгалузь адміністративного права, що охоплює сукупність правових норм, які встановлюють послідовність здійснення адміністративних процедур, тобто визначають порядок вирішення органами публічного адміністрування індивідуальних адміністративних справ, що здійснюється з метою сприяння реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб» [365, с. 174].

Крім того, останніми роками у вищих навчальних закладах вивчається навчальна дисципліна «Адміністративні процедури» [93]. У навчально-методичному посібнику указаної навчальної дисципліни адміністративна процедура розкривається як «встановлений нормами адміністративного права порядок діяльності органів публічної адміністрації з прийняття нормативно-правових актів і вирішення адміністративних справ». Системний аналіз

характерних рис адміністративних процедур, що наводяться авторами цього посібника [93, с. 8], надає підстави зробити висновок щодо того, що адміністративна процедура є формою (порядком) здійснення публічного управління. Думається, що таке концептуальне узагальнення сутності та змісту адміністративної процедури є обґрунтованим. У цьому контексті слушною є теза Н.В. Галіциної: «Якщо головна задача адміністративного процесу – захист і охорона права, то задача адміністративних процедур – сприяння реалізації прав і законних інтересів. Процедурні норми повинні складати основу позитивної діяльності органів виконавчої влади» [50, с. 184].

Отже, останніми роками усе більшого поширення набуває науковий підхід, відповідно до якого адміністративна процедура відокремлюється від адміністративного процесу.

Підтримуючи саме цей підхід та аргументи на його користь, що наводяться ученими у визначених та проаналізованих вище роботах, водночас, слід зазначити, що співвідношення цих понять пов'язано із сутнісно-етимологічними відмінностями концептів «процес» та «процедура». Так, процес (лат. *processus* – рух) у праві традиційно розуміється як порядок розгляду справ у суді чи в адміністративних органах, судочинство; судова справа.

Процедура (від лат. *procedo* – просуваюсь, проходжу) традиційно розглядається у двох аспектах: 1) офіційно встановлений, передбачений правилами спосіб та порядок дій при здійсненні, проведенні справ (наприклад, судова процедура, процедура імпічменту, процедура примирення, процедура митного транзиту, процедура легалізації документів тощо); 2) складова частина операції, процесу.

Отже, процедура та процес мають певні спільні риси, а саме: вони є формами реалізації (динаміки) правової матерії, вони уособлюють певний, послідовний порядок дій, спрямований на досягнення конкретного правового результату. Втім, процедура, на відміну від процесу, є формою реалізації правовідношення, що не має спірного характеру. Наприклад, це правовідносини щодо реалізації органом публічної адміністрації своєї компетенції у

взаємовідносинах з непідпорядкованими суб'єктами, наприклад, при наданні публічно-адміністративних послуг. Зазвичай, процедура спрямована на недопущення конфліктів, адже її метою є справедливе, ефективне урегулювання взаємовідносин між органами публічної влади та фізичними чи юридичними особами. Можна погодитися з прихильниками «юрисдикційного» підходу, які розуміють процедуру як діяльність повноважних органів влади так званого позитивного характеру.

Водночас, за наявності спору та відповідному зверненні певного суб'єкта до органів, що уповноважені вирішити такий спір, здійснюється процес, спрямований на вирішення цього спору. Такий спір виникає внаслідок вчинення протиправних дій, що завдають шкоди суб'єктові або суб'єкт вважає, що вчинено такі дії (делікт). Звідси, процедура має регулятивно-позитивну сутність, а процес – регулятивно-деліктну. Думається, що саме в такому контексті застосовується термін «процедура» в тексті КАСУ. Зокрема, цей термін використовується для традиційного позначення процедури як офіційно встановленого способу та порядку дій при здійсненні певних справ, наприклад, у п. 11 ст. 19 КАСУ йдеться про «переговорні процедури закупівлі»; у п. 2 ст. 266¹ КАСУ – про «процедуру ліквідації банку»; у ч. 2 ст. 282 КАСУ про «переговорну процедуру закупівлі»; у ч. 1 ст. 289 КАСУ про «процедури видворення чи реадмісії» тощо. Отже, в зазначеному нормативному матеріалі термін «процедура» використовується для традиційного позначення процедури як офіційно встановленого способу та порядку дій при здійсненні певних справ.

Аналогічний висновок, можна зробити й щодо визначення концепту «процедура», що застосовано у ст.ст. 184–188 (глава 4. «Врегулювання спору за участю судді»), в яких йдеться про процедуру врегулювання спору за участю судді. Не ставлячи за мету здійснення наукового аналізу цієї процедури (адже це не є метою та завданням дисертаційного дослідження), водночас, слід визначити, що процедура врегулювання спору за участю судді – це за своєю сутністю та змістом примирна процедура, яка, з одного боку є позитивною діяльністю, спрямованою на примирення сторін через врегулювання існуючого спору ув

формі, альтернативній здійсненню правосуддя, тобто справа вирішується самими сторонами, що сперечаються, а не судом.

Таким чином, концепти «процедура» та «процес» не є тотожними. За цим принципом обґрунтованим є розрізняти «адміністративну процедуру» та «адміністративний процес».

Повністю підтримуючи концептуальну теорію щодо розмежування та відокремлення адміністративного процесу та адміністративної процедури, водночас, дискусійною уявляється думка, що адміністративний процес – це порядок вирішення спорів в порядку адміністративного судочинства. Втім, чимало науковців визначають адміністративний процес саме як порядок розгляду та вирішення адміністративних справ в адміністративних судах. Так, показовою у цьому контексті є теорія, відповідно до якої «...під адміністративним процесом розуміється порядок діяльності адміністративних судів по вирішенню публічно-правових спорів, що віднесено до їх юрисдикції» [93, с. 9]. Дотримується такої концепції й А.В. Бойко, вважаючи, що «адміністративний процес – судовий порядок вирішення деяких публічно-правових спорів, а адміністративна процедура (як узагальнена назва) охоплює всю діяльність публічної адміністрації – від реалізації повноважень щодо надання адміністративних послуг до застосування заходів адміністративного примусу і так далі» [34, с. 22]. Схожої позиції дотримується Н.Б. Писаренко. Зокрема, досліджуючи концептуальні основи адміністративного судочинства, учена доходить висновку, що «категорії «адміністративний процес» та «адміністративне судочинство» є синонімічними. Під адміністративним процесом (судочинством) розуміємо процесуальні правові відносини, однією зі сторін яких є адміністративний суд, спроможний вирішити публічно-правовий спір у порядку, що регламентований нормами Кодексу адміністративного судочинства України» [221, с. 110].

Думається, що такий підхід є дискусійним. У цьому зв'язку слушною та аргументованою є теза С.Т. Гончарука: «якщо адміністративний процес обмежувати лише рамками адміністративного судочинства, то за його межами

залишається великий обсяг теоретичного і практичного матеріалу, а також відповідної нормативно-правової бази, пов'язаних з розглядом і вирішенням найрізноманітніших індивідуально-конкретних адміністративних справ, що складаються у сфері публічного управління, органами публічної адміністрації, а в окремих випадках – і судами. Натомість це становить значну частину адміністративно-процесуальної діяльності» [65, с. 61]. Так, на думку Ю.П. Битяка, за функціональною ознакою в структурі адміністративного процесу може бути виокремлено: а) провадження, що мають установчий характер (провадження щодо утворення державних органів, суб'єктів підприємницької діяльності); б) провадження, що мають правотворчий характер (провадження щодо відпрацювання та прийняття нормативних актів); в) правоохоронні провадження (провадження у справах про адміністративні правопорушення, провадження по скаргах громадян); г) правонаділяючі провадження (провадження по реалізації контрольно-наглядових повноважень) [30]. Із твердженням про таке змістовне наповнення адміністративного процесу слід погодитися.

При цьому, адміністративний процес історично та традиційно (враховуючи кримінальний, цивільний процес, а також наведений вище етимологічний аналіз сутності концептів «процедура» та «процес») пов'язується з вирішенням спорів, а також інших адміністративних справ, адміністративних правопорушень, що можуть бути розглянутими та вирішеними і загальними судами, та іншими уповноваженими суб'єктами. Звідси, термін «процес» є необхідним для позначення порядку вирішення цих адміністративних справ. Водночас, публічно-правовий спір, переданий на вирішення адміністративному суду, має свої особливості та розглядається й вирішується саме адміністративним судом. Звідси, для позначення порядку вирішення публічно-правових спорів адміністративними судами, обґрунтованою є вербальна конструкція «судовий адміністративний процес». Підтвердженням цього висновку є системний аналіз положень КАСУ в різних редакціях. Так, відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 3 КАСУ (в редакції від 06.07.2005 р.) «адміністративний процес – правовідносини, що

складаються під час здійснення адміністративного судочинства». Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 4 КАСУ (в редакції від 3.10.2017 р.) [248] «судовий процес – правовідносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства». Таким чином, відбулася заміна терміна «адміністративний процес» на термін «судовий процес» при залишенні його змістовного наповнення.

Таким чином, законодавець відмовляється від визначення адміністративного процесу як правовідносин, що складаються при розгляді справ в адміністративному суді, замінюючи його визначення – на судовий процес. Враховуючи, що цей судовий процес має адміністративно-процесуальну природу та, водночас, змістовно конкретизується (обмежується) колом правовідносин, що виникають під час здійснення адміністративного судочинства, є обґрунтованим визначати цей судовий процес, водночас, й адміністративним. Враховуючи наведене, а також вищезазначене визначення судового адміністративного процесу та його співвідношення з адміністративним процесом та адміністративним провадженням, виявляється обґрунтованим порядок діяльності адміністративних судів з вирішення публічно-правових спорів, що віднесено до їх юрисдикції, визначити як судовий адміністративний процес. Якщо звертатися до зарубіжної практики, то слід відзначити, що в Німеччині виокремлюється адміністративно-судовий процес, який регламентується профільним Законом про адміністративно-судовий процес [4].

При цьому слід звернути увагу на те, що у п. 6 ч. 1 ст. 4 КАСУ судовий процес визначається як «*правовідносини* (виокремлено – А.К.), що складаються під час здійснення адміністративного судочинства». Отже, йдеться про суспільні відносини, врегульовані правовими нормами, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства. Звідси, враховуючи, що галузь права усталено в загальнотеоретичній юриспруденції визначається як «порівняно автономна в системі права сукупність правових норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини» [51, с. 549], то цілком ймовірним є виокремлення

норм, що регулюють судовий адміністративний процес в окрему галузь права – судове адміністративне процесуальне право.

При цьому «судовий адміністративний процес» за своїм змістом відрізняється від «адміністративного судочинства». У цьому контексті вірною уявляється думка Е.Ф. Демського, який вважає, що «адміністративне судочинство можна визначити як встановлений законом порядок діяльності в процесуальній формі адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ, пов'язаних із захистом прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень» [72, с. 250–251]. Із цим науковим висновком кореспондує визначення адміністративного судочинства, що міститься у п. 5 ч. 1 ст. 4 КАСУ, а саме: «адміністративне судочинство – діяльність адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у порядку, встановленому цим Кодексом».

Таким чином, адміністративне судочинство, на відміну від судового адміністративного процесу, – це певна діяльність адміністративних судів, а судовий адміністративний процес – це встановлений порядок вирішення справ адміністративними судами.

Дотримуючись наукової дисципліни, слід звернути увагу на визначення поняття «адміністративна юстиція». Адже в юридичній літературі деякі вчені адміністративне судочинство ототожнюють з адміністративною юстицією [див., наприклад: 8, с. 218; 72, с. 140–141]. При цьому, як зазначає Р.С. Мельник, «інститут адміністративної юстиції, пройшовши досить довгий трансформаційний шлях у межах системи вітчизняного адміністративного права, також набув ознак цілісної галузі права, які дозволяють йому зайняти самостійне місце у системі національного права» [180, с. 293]. Думається, що ототожнювати поняття «адміністративне судочинство» та «адміністративна юстиція» є невірним, звідси дискусійним уявляється й визначення адміністративної юстиції як «цілісної галузі права». Етимологічно концепт юстиція (лат. *justitia* – справедливість, правосуддя) означає: 1) правосуддя; 2) система судових та

пов'язаних з їх діяльністю установ [373, с. 499]. Отже, адміністративна юстиція – це система адміністративних судів та пов'язаних з їх діяльністю установ.

Таким чином, на основі вищевикладеного, усвідомлюючи, що наука повинна мати високу чіткість та ясність у термінологічній сфері, з метою формування категоріального апарату дисертаційного дослідження, з'ясування сутнісно-дефінітивного змісту САППУ та визначення його основних категорій, на основі наукового аналізу сучасних концептуальних підходів щодо їх визначення, є обґрунтованим такий тезаурус: адміністративний процес – це нормативно встановлений порядок розгляду і вирішення індивідуально-конкретних адміністративних справ, що складаються у сфері публічного управління, органами публічної адміністрації, а в окремих випадках – і загальними судами (вирішення справ про адміністративні правопорушення); адміністративна процедура – нормативно встановлений порядок діяльності органів публічної адміністрації (органів виконавчої влади та місцевого самоврядування) щодо здійснення ними управлінських повноважень у взаємовідносинах з непідпорядкованими їм суб'єктами (фізичними та юридичними особами), що не пов'язано з розглядом справ або застосуванням заходів примусу; адміністративне судочинство – діяльність адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у нормативно встановленому порядку; адміністративна юстиція – це система адміністративних судів та пов'язаних з їх діяльністю установ; судовий адміністративний процес – це нормативно встановлений порядок діяльності адміністративних судів з вирішення публічно-правових спорів, що віднесено до їх юрисдикції; судове адміністративне процесуальне право – сукупність адміністративно-процесуальних правових норм, які регулюють суспільні відносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства з приводу публічно-правового спору, якого вирішує адміністративний суд.

Думається, що цей тезаурус може стати категоріальною основою формування науково-практичної концепції САППУ. У сучасній адміністративно-правовій науці останніми роками (починаючи з 2015 р.) з'являються наукові

праці, присвячені обґрунтуванню виокремлення судового адміністративного процесу. Наприклад, О.В. Джафарова доводить, що «судовий адміністративний процес – це система взаємопов’язаних правових форм діяльності уповноважених суб’єктів, що виявляється у здійсненні правосуддя в адміністративних справах, урегульована адміністративними процесуальними нормами. Він являє собою процесуальний порядок вирішення справ адміністративної юрисдикції адміністративними судами» [74, с. 259]. Втім, у науковій профільній літературі існує думка, що концептуальна теза щодо виокремлення САППУ є дискусійною. Так, О.В. Муза вважає: «І найбільше суперечностей з приводу цього викликає прагнення окремих науковців виокремити адміністративне судочинство в підгалузь адміністративного права або взагалі йде мова про існування предмета і об’єкта самостійної галузі права – адміністративно-судового права (на зразок цивільного, господарського, кримінального процесів)» [200, с. 208].

Не можна не погодитися з тим, що виокремлення САППУ є науково-практичною проблемою, яка потребує свого вирішення [160, 161]. З метою обґрунтування та формування концепції судового адміністративного процесуального права України, першочерговим є доведення об’єктивних соціально-правових підстав та розкриття науково-теоретичних критеріїв виокремлення (диференціації) САППУ як самостійної галузі права.

1.3 Соціально-правові підстави виокремлення та сутнісні характеристики диференціації судового адміністративного процесуального права України

У сучасній юридичній літературі немає уніфікованого підходу щодо визначення судового адміністративного процесуального права та, зокрема, щодо виокремлення судового адміністративного процесуального права як самостійної галузі вітчизняної системи права. Науково-практична дискусія із цієї проблематики відбувається, починаючи з моменту становлення вітчизняної адміністративної юстиції, та продовжується у сучасності.

Водночас, в адміністративно-правовій науці обґрунтовується можливість виокремлення адміністративно-процесуального (судового) права. Так, стверджується, що «в наявності: а) повторювані суспільні відносини, які здатні бути об'єктом зовнішнього контролю, тобто відповідне коло відносин є своєрідними, широкими, однорідними; б) відповідні відносини зачіпають інтереси значного кола суб'єктів права, є актуальними в умовах реального часу, що зумовлює соціальну потребу комплексного їх регулювання, а, отже, в наявності передумови для розвитку (формування) законодавства; в) відповідні відносини цілком логічно «зумовлюють» державний інтерес та підтримку; г) узагальнення та систематизація (в даному випадку у формі кодифікації) відповідних нормативних приписів» [201, с. 15–16]. Все це в теорії права прийнято розглядати як передумови формування нової галузі права, отже, формування адміністративно-процесуального (судового) права. Наявність у відповідного нормативного утворення ознак, притаманних саме галузі права, дозволяє зробити висновок щодо того, що «відносини, що виникають під час розгляду і вирішення адміністративними судами адміністративних справ, не є складовою сучасного адміністративного права, а є самостійним предметом нової галузі національного права – адміністративно-процесуального (у вітчизняній адміністративно-правовій науці його ще називають судове адміністративне) права» [127, с. 32].

Підтримуючи у цілому науковий підхід щодо формування в системі права України самостійної галузі права, предметом якої є «відносини, що виникають під час розгляду і вирішення адміністративними судами адміністративних справ», водночас, уявляється недостатнім виокремлення в якості передумов її формування тільки наявність певних суспільних відносин та «узагальнення відповідних нормативних приписів».

Твердження, що САППУ є самостійною процесуальною галуззю українського права, ґрунтується на відповідних підставах – об'єктивних соціально-правових реаліях, що обумовлюють причини її формування та сталого розвитку, та певних критеріях її виокремлення – науково-теоретичних мірилах

диференціації цієї галузі права, до яких, традиційно, загальнотеоретична юриспруденція відносить предмет та методи правового регулювання, принципи та джерела окремої галузі права, зміст яких обумовлено природою (сутністю) відповідної галузі права.

Зазначені підстави та критерії виокремлення та диференціації САППУ є об'єктивними факторами. При цьому, слід погодитися з думкою учених, що поряд з об'єктивними підставами виокремлення галузі права є й суб'єктивні чинники. Так, Д.В. Слинько слушно зазначає: «Виникнення і формування галузей права взагалі і процесуальних галузей зокрема, відбувається під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників слід віднести ступінь розвитку, своєрідність відносин, наявність правових норм, що їх регулюють; до суб'єктивних – волю законодавця, спрямовану на встановлення чи зміну форм правозастосовної діяльності, рівень правової свідомості суб'єктів законодавчої діяльності тощо» [324, с. 201].

Таким чином, створення науково-практичної концепції САППУ логічно обумовлює розв'язання таких завдань: 1) охарактеризувати соціально-правові підстави виокремлення САППУ як самостійної галузі права у вітчизняній правовій системі; 2) визначити природу (сутність) САППУ для характеристики юридичних критеріїв диференціації цієї галузі у вітчизняній системі права.

Формування та розвиток України як суверенної, демократичної, правової держави, її поступове входження до європейського правового простору обумовлюють відповідні тенденції розвитку сучасної вітчизняної системи права та, зокрема, адміністративного права та процесу; серед цих тенденцій слід виокремити основну, а саме: тенденцію гуманізації та підвищення людського виміру політико-правових реалій, це означає, що «альфою та омегою» діяльності держави має бути людина як найвища цінність.

Ця тенденція базується на засадах філософських теорій антропологізму, гуманізму, персоналізму, які домінували за різних епох, втім їх об'єднує єдиний енергетичний «центр» – людина. Зосередження філософських досліджень на проблематиці людини у філософії називають антропоцентризмом.

Антропоцентризм як певна науково-філософська парадигма утверджує наявність людського виміру у будь-якому вченні про природу, буття, суспільство.

Не ставлячи за мету дослідження філософських вчень антропоцентричної спрямованості, адже, по-перше, вони достатньо повно досліджені [див., наприклад: 23, 63, 176, 225 та ін.] та, по-друге, це не є метою та завданням дисертаційного дослідження, водночас слід зазначити, що антропоцентризм є напрямом дослідження людини й у сфері права.

Історичне коріння антропоцентризму у правовому контексті сягає античності, у вчення софістів, та виявляється у формулі софістського гуманізму Протагора: «Людина є мірилом усіх речей». Треба відзначити, що школа софістів стала предтеchoю гуманістичних витоків сучасної юриспруденції. Як слушно відмічається в юридичній літературі, «натхнені великим пафосом автономії людини, проголошеної початком і мірилом усього, софісти перепробували майже всі можливі версії гуманізації правових явищ» [17, с. 89].

Подальші наукові, як філософські так і правові, дослідження у контексті антропоцентризму розвивалися синергетично. Так, у період пізнього Середньовіччя формуються світські юридичні школи, «це перш за все гуманізм з ідеями секуляризації, створення національних держав, утвердження антропоцентричного юробачення» [17, с. 173].

«Золотою епохою» гуманістичної юриспруденції в юридичній літературі називають епоху Відродження. Найбільший вплив на розвиток політико-правової теорії у цей час мали праці Н. Макіавеллі. Виступаючи проти теологічних уявлень про державу й політику, Н. Макіавеллі розглядає державу крізь призму загального блага та створює концепцію сильного володаря, який «повинен намагатися уникнути всього, що викликало б до нього загальну ненависть і зневагу», та завжди має бути «у великій пошані», адже «проти того, хто в пошані, важко учинити змову і важко його розбити, якщо знають, що він видатний муж і великий авторитет для людей» [175, с. 442]. Витоки гуманістичної культури епохи Відродження простежуються у творах Данте Аліг'єрі [18, 19, 20]. «Першим гуманістом» епохи Відродження називають

італійського поета Петрарку [52, с. 340]. Наступним кроком стала творчість видатного італійського гуманіста епохи XV ст. Л. Аретіно Бруні, основою світогляду якого була віра в безмежні творчі можливості людини і її прагнення до добра. Л. Бруні також проповідував ідею всебічного розвитку особистості і засуджував аскетизм. Розмірковуючи про розвиток особистості, Л. Бруні визначав як необхідну умову такого розвитку наявність в особи мети та пов'язував її з досягненням щастя, при цьому не тільки для окремої людини, але й усього суспільства. Принцип суспільного блага, за його вченням, є критерієм оцінки людини: «Якщо дати щастя одній людині – слід вважати найбільш гідною справою, то наскільки ж прекрасніше досягти цього відносно цілої держави». Отже, Л. Бруні у своїх працях розвивав ідеї громадянського гуманізму, доводячи необхідність діяльності особистості на користь суспільного блага, підкреслюючи при цьому цінність інтелектуальної діяльності людини. Крім того, ці гуманістичні ідеї пронизують його теорії комунальної демократії та республіканського правління. Зокрема, ці ідеї відображено у творах «Вихваляння міста Флоренції» (1403 р.), «Про військову справу» (1427 р.), «Про Флорентійську державу» (1439 р.), а також у ряді листів. Так, у «Листі до імператора Сигізмунда» (1413 р.) він виокремлює три види управління державою: «царство», «аристократичну форму правління» і коли «народ сам управляє – цей вигляд греки іменували демократією, а ми зовемо народним ладом» [21, с. 635]. Його ідеалом була республіка, яка спиралася на принципи рівності, свободи і справедливості. Закон і право він трактував як гарантію цих принципів. «Народне управління республікою» він називав «законною формою правління», основою якої є «...рівність громадян і рівноправність», підкреслюючи, що «саме в цьому полягає справжня і дійсна свобода» [21, с. 636].

Гуманістичні принципи людяності обстоював у своїх судженнях один із найвизначніших гуманістів епохи Відродження Е. Роттердамський, який вважав, що «... государ повинен прагнути, щоб його співгромадяни оцінювалися за чеснотами та вдачею, а не за вартістю майна» [21, с. 660].

Про природну рівність усіх людей, про те, що «... для людини природно бути вільною й бажати залишатися нею...», писав французький гуманіст Е. де Ла Боесі. Ці його положення передбачили подальшу критику абсолютизму з позиції теорії природного права [21, с. 681, 683].

Юриспруденція Нового часу характеризується поряд із такими рисами, як раціоналізм, історизм, реалізм, прагматизм, – гуманізмом, який виявлявся в орієнтації на права і свободи людини, антропологічні критерії щодо розвитку держави та права (праці: Г. Гроція, Т. Гоббса, Д. Локка, Ф. Вольтера, Ш.Л. Монтеск'є та ін.). Ідеї гуманізму в період Нового часу відображено у працях передових мислителів цієї епохи, які, зокрема, обґрунтовували провідну правову доктрину XVII–XVIII ст.ст. – теорію природного права. Такі постулати цієї теорії, як визнання загальної природної рівності людей, юридична рівність людей, концепція природних прав людини стали основою, на якій будується й нині науково-теоретична доктрина людиноцентризму.

Так, Г. Гроцій був одним із перших теоретиків природного права (у сучасному розумінні) і суспільного договору. Відправною точкою його вчення є природа людини. «Матір'ю природного права є сама природа людини...» [69, с. 46]. Він виокремлював два види права: «право природне є розпорядженням здорового розуму» і «волевстановлене, тому що воно має своїм джерелом волю. Таке право буває або людським, або божественним» [69, с. 51].

Гоббс виокремлював принципи взаємовідносин людини («підданого») з державою («сувереном»), а саме: свобода підданих «робити те, що не вказано в угодах із владою»; свобода «захищати своє життя навіть від тих, хто робить замах на неї на законній підставі»; неможливість «зобов'язати людину звинуватити себе», тобто людина не зобов'язана зізнаватися у скоєнні нею злочину, «коли їй не обіцяють прощення»; свобода робити все, що прямо не заборонено законом, тобто «найбільша свобода підданих виникає з умовчання закону... . Там, де суверен не приписував ніяких правил, підданий вільний діяти або не діяти на свій власний розсуд...» [62, с. 234, 238–242].

На розвиток правової та політичної теорії Нового часу істотно вплинув Д. Локк, який відстоював ідеї природних прав людини (свободи, рівності, власності). Гуманістичні ідеї Локка були детерміновані з теорією англійського лібералізму, одним із родоначальників якої був саме Локк. Крім необхідності стану «повної свободи» людини, Локк визначав стан рівності, «при якому вся влада та вся юриспруденція є взаємними, - ніхто не має більше іншого» [241, с. 190].

Основна тема теорії Ш.-Л. Монтеск'є – це також свобода, зокрема політична свобода, необхідною умовою якої є справедливі закони. За Монтеск'є, «закон... є людський розум, оскільки він управляє всіма народами; а політичні та громадянські закони кожного народу мають бути не більш як окремими випадками застосування цього розуму» [241, с. 209]. Ідеї Монтеск'є, Локка суттєво вплинули не тільки на розвиток теорії гуманізму в юриспруденції, але й мали «прямий вихід» на практику. Зокрема, їх погляди сприяли розвитку правової ідеології і знайшли втілення в Декларації незалежності США 1776 р., Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 р. тощо.

У контексті української гуманістичної правової думки вагомим є вчення Г. Сковороди, філософії якого «властиве зосередження на людинознавчій, етико-гуманістичній проблематиці, акцентування і піднесення в людині її духовної першооснови» [350, с. 123]. Г. Сковорода наголошував на тому, що щастя людини – в ній самій, а найкоротший шлях до Бога пролягає через власне «себе»: «Щастіє твоє и мир твой, и рай твой, и Бог твой внутри тебе есть. Он о тебе, в тебе же находясь, промышляет, наставляя к тому, что прежде всех для самага тебя есть полезное, разумей, честное и благоприличное» («Кольцо. Дружеский разговор о душевном мире») [350, с. 130].

«Новий гуманізм», характерний для другої половини ХХ століття, становить систему заперечень тоталітаристського, антидемократичного режиму, в якому б конкретному соціально-політичному вигляді він не існував [197].

Отже, наведені філософські погляди та концепції антропоцентричної спрямованості, що формувалися та розвивалися упродовж історії людства, є філософським підґрунтям гуманізму у сфері права – правового гуманізму,

філософську сутність якого можна виразити тезою: людина – найвища цінність. Правовий гуманізм, у свою чергу, детерміновано з теорією людиноцентризму.

За радянського періоду можна спостерігати відходження теоретичної юриспруденції від гуманістично-антропологічних традицій. Лише наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст. гуманістичні підходи відроджуються у працях окремих учених. Зокрема в роботах М.П. Орзіха, який досліджує та обґрунтовує «людяний вимір права» [22, с. 85–99]; П.М. Рабіновича, який, досліджуючи тенденцію антропологізації, зараховує її до головних тенденцій, які «визначають сучасний стан методології праводержавознавства». На думку вченого, антропологізація полягає у тому, що саме людина стає центральним об'єктом загальнотеоретичного права державознавства [22, с. 69]. Застосування цього принципу ставить людину в центр правової реальності та діяльності публічної влади, яка має існувати та функціонувати для людини та заради людини, тобто йдеться про розвиток нової ідеології у взаємовідносинах держави – суспільства – людини, – про людиноцентризм.

Об'єктивна логіка сучасних політико-правових реалій актуалізує проблематику правового гуманізму, на основі якого виникає та розвиваються новий тип правового світогляду – людиноцентризм у праві, що має філософську (гуманістично-антропологічну) сутність. При цьому на сучасному етапові активізуються дослідження людиноцентризму в усіх правових галузях. Так, саме цій проблемі було присвячено Міжнародну науково-практичну конференцію «Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади», яка відбулася 16.05.2017 р. в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Ця конференція об'єднала фахівців – представників різних правових галузей і спрямувань, а також тих, хто є активним учасником процесів правотворення в державі. Саме про «людський» вимір права йшлося у виступі Ю.С. Шемшученка, який констатував, що основний зміст багатьох юридичних гарантій свободи особи полягає в забезпеченні необхідних умов для нормального життя, активної діяльності громадян у суспільстві [174]. Червоною ниткою сучасних досліджень людиноцентризму у праві є теза, що сутність права обумовлена природою людини, її потребою до самовизначення та свободи, яка виражається в правах і

свободах. Отже, проблематика людиноцентризму є однією з надважливих у сучасних юридико-правових дослідженнях та важливим напрямом подальшого розвитку (тенденцією) вітчизняної правової системи. Враховуючи, що адміністративно-правова галузь належить до однієї з провідних у правовій системі України, людиноцентризм є важливим напрямом подальшого розвитку адміністративно-правової науки, практики та законодавства.

Проблемам людиноцентризму присвячені праці таких вітчизняних учених-адміністративістів, як: В.Б. Авер'янов, В.Г. Воронкова, І.П. Голосніченко, В.К. Колпаков, І.М. Компанієць, О.І. Миколенко, Р.С. Мельник, Л.А. Пашко, О.Є. Постол, О.В. Соснін. Саме роботи цих учених стали теоретичним підґрунтям розвитку адміністративно-правової доктрини людиноцентризму.

Одним із перших українських учених-адміністративістів, який акцентував увагу на необхідності якісно нової концепції для адміністративно-правового регулювання, був В.Б. Авер'янов. Зокрема, ще на початку 2000-х рр., аргументуючи необхідність створення нової доктрини вітчизняного адміністративного права на етапові становлення України як незалежної, суверенної держави, учений наголошував: «щоб змінити ціннісну орієнтацію адміністративного права, нова адміністративно-правова доктрина має ґрунтуватись на протилежній (на відмінну від «державоцентристської» ідеології – А.К.), – «людиноцентристській» – ідеології, згідно з якою держава повинна, умовно кажучи, «служити» інтересам громадян (тобто діяти на «благо людини») шляхом всебічного забезпечення пріоритету її прав, свобод та законних інтересів у сфері діяльності публічної адміністрації» [1, с. 14]. Як слушно зазначено в сучасній юридичній літературі, «завдяки працям В.Б. Авер'янова ідеологія «людиноцентризму» набула поширення у вітчизняному адміністративному праві та стала домінуючою у подальших дослідженнях учених-адміністративістів сучасності» [179, с. 124].

Людиноцентризм науковцями розглядається як «нова стратегія розвитку суспільства, в основі якої не накопичення матеріальних благ і цінностей, а орієнтація на цінності духовні, на знання, культуру, науку, без яких життя

втрачає сенс і перспективу» [179, с. 120]. Сучасні вчені, досліджуючи ефективність права (зокрема, адміністративного права) у світлі концепції людиноцентризму, зазначають, що «право є ефективним настільки, наскільки виважено воно визначає межі прав, свобод і законних інтересів людини із максимальним сприянням їх реалізації у практичній площині» [32, с. 14]. Співзвучною є концепція А.Б. Маслової, яка підтримує ідею щодо того, що «людиноцентризм дозволяє досягти максимально можливої реалізації правового статусу людини в тих межах, в яких така реалізація не порушує прав і свобод інших суб'єктів права» [179, с. 127]. При цьому вчена виокремлює передумови виникнення та розвитку ідей людиноцентризму в адміністративному праві, а саме: «запит на оновлення в підходах до розуміння природних прав людини і її місця в системі цінностей всього суспільства і держави; еволюційний розвиток інститутів громадянського суспільства як соціального підґрунтя людиноцентризму і впровадження його ідей у всі сфери суспільного життя; адаптація вітчизняного законодавства та практик його застосування до європейських стандартів; тенденції закономірної інтеграції вітчизняного адміністративного права в так званий європейський адміністративний простір і імплементація його принципів» тощо.

Таким чином, на основі філософського гуманізму формується теорія людиноцентризму у праві та, зокрема, відбувається створення теоретичної адміністративно-правової доктрини людиноцентризму, що, у свою чергу, обумовлює актуалізацію питання захисту прав людини у сфері публічно-правових відносин, тобто об'єктивну необхідність формування та розвитку адміністративної юстиції з метою гарантування права кожного оскаржувати в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Зокрема, важливість та особливості забезпечення прав і свобод громадян у сфері публічного управління в сучасних умовах державотворення докладно обґрунтовується в сучасній науці адміністративного права та процесу [див.: 165].

Специфіка взаємовідносин у системі «людина–держава» у контексті адміністративно-правової доктрини людиноцентризму обумовлює особливості вирішення можливих конфліктів між цими суб'єктами (людина та держава), зі зміщенням акцентів у бік пріоритетності прав та інтересів людини (що конституційно визначено у ст. 3 Конституції України). Крім того, особливістю спорів між цими суб'єктами є те, що однією із сторін конфлікту є орган публічної влади та інші особливості цих спорів – публічно-правових спорів, специфіка яких докладно проаналізовано в юридичній літературі [див., наприклад: 342]. Все це спричиняє необхідність організаційно-правової автономності інституту адміністративної юстиції, що має ґрунтуватися на відмінних від загальних судів порядку формування кадрового складу, повноважень, принципів функціонування тощо. Переконливим у цьому аспекті є рішення ЄСПЛ у справі «Кресс проти Франції» (Kress v. France) від 7 червня 2001 р., в якому Європейський Суд погодився з тим, що порівняно із судами загальної юрисдикції адміністративні суди Франції з огляду на історичні причини мають особливі, відмінні характеристики. Безперечно, запровадження й існування власне інституту адміністративних судів є найзначнішим досягненням правової держави, особливо тому, що право приймати рішення стосовно дій адміністративних органів було надано цим судам не без опору. Навіть на теперішній час спосіб поповнення кадрового складу адміністративних судів, особливий статус їх представників, відмінний від статусу представників судів загальної юрисдикції, й відмінні принципи функціонування системи цих судів демонструють, як складно було державному чиновникові виконавчої гілки влади погодитися з тим, що його дії можуть стати об'єктом перегляду судів (§ 69) [286]; «судді адміністративних судів мають особливий статус, відмінний від статусу суддів судів загальної юрисдикції і статусу членів служби Державного радника в цих судах. Вони підкоряються загальним нормам про державну службу; однак на практиці вони є незалежними і незмінюваними (§ 31) [286]; у судочинстві зроблена спроба досягнення компромісу між державним інтересом – представленим у судовому процесі адміністративною владою – і інтересом

приватних осіб, які повинні мати у своєму розпорядженні ефективний захист від недобросовісних дій влади. Судочинство є слідчим, письмовим і недорогим, і відмінна його риса полягає в тому, що однією зі сторін є державний орган (§ 38) [286].

У зарубіжній юридичній літературі виокремлюються чотири системи адміністративного судочинства, а саме: держави з адміністративною юрисдикцією, яку має Державна рада (вищий орган), відповідний адміністративний орган (французька система); держави з адміністративною юрисдикцією, повністю відокремленою від діючої адміністрації (німецька система); держави з адміністративною юрисдикцією, включеною до судової системи; держави з відсутністю адміністративної юрисдикції (англійська система) [381]. Втім, як слушно зазначається в юридичній літературі, «виокремлення адміністративних судів із системи судів загальної юрисдикції притаманне для багатьох країн-членів Європейського Союзу (далі – ЄС) (Бельгія, Швеція, Польща, Німеччина, Чехія, Литва та ін. – А.К.). У цілому в ЄС налічується 16 країн, в яких створено окремі від загальної юрисдикції системи судів, що спеціалізуються на вирішенні адміністративних спорів. Залежно від розміру території відповідної країни ці системи є дво- чи триінстанційними» [11, с. 17]. При цьому слід зазначити, що, попри існування у світі різних моделей адміністративної юстиції, зарубіжні автори майже одностайні у висновку щодо необхідності утворення адміністративних судів, відмічаючи: «Регулювання адміністративно-спірних питань повинно надати спеціалізованим судам чіткі процесуальні норми, здатні забезпечити забезпечення процесуальних прав учасників судових процесів, з кінцевою метою захисту матеріальних прав, порушених незаконними адміністративними актами» [393, с. 77, 78]. Думається, що таке регулювання взмозі забезпечити судове адміністративне процесуальне право як самостійна галузь національного права.

Прагнучі до інтеграції в європейський політико-правовий простір (зокрема, ЄС), Україна взяла на себе певні зобов'язання. Відповідно до ст. 1 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом,

Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, [345] «повага до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, ... а також повага до принципу верховенства права повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики Сторін, що і є основними елементами цієї Угоди». Крім того, ст. 14 цього документа передбачає: «В рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки Сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема. Співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості та боротьбу з корупцією. Співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки буде відбуватися на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод». У контексті виконання цих зобов'язань перед ЄС важливою є конституційна норма про те, що «з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди» (ч. 5 ст. 125 Конституції України).

Таким чином, конституційно виокремлюється та підкреслюється функціональна роль адміністративної юстиції як важливого засобу захисту прав людини та основоположних свобод. Значення адміністративного судочинства визначає й КСУ, резюмуючи: «Адміністративне судочинство як спеціалізований вид судової діяльності стало тим конституційно і законодавчо закріпленим механізмом, що збільшив можливості людини для здійснення права на судовий захист від протиправних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень» [304].

Отже, визначаючи соціально-правові підстави формування САППУ як самостійної галузі права, слід зробити такі висновки. По-перше, сучасний етап політико-правового розвитку української держави та суспільства характеризується зміною ідеології відносин у системі «держава-суспільство-людина» на основі гуманістично-антропологічної концепції взаємовідносин людини та держави – людиноцентризму, що є гносеологічним підґрунтям

створення та обґрунтування адміністративно-правової доктрини людиноцентризму; яка, у свою чергу, передбачає необхідність додаткових, інституціонально-правових засобів судового захисту прав і свобод людини від можливого «свавілля» держави.

По-друге, враховуючи специфіку взаємовідносин людини та держави і складність вирішення можливих спорів між цими суб'єктами, необхідним є подальший розвиток та удосконалення правового підґрунтя адміністративної юстиції на основі широкої автономності цього інституту, що ґрунтується на відмінних від загальних судів порядку формування кадрового складу, повноважень, принципів функціонування тощо.

По-третє, сучасні євроінтеграційні процеси України, що обумовлюють взяття та виконання Україною конкретних обов'язків щодо гарантування та захисту прав і свобод людини, що передбачає відповідність сучасної вітчизняної системи судового захисту прав людини європейським принципам та стандартам у цій сфері та, зокрема, утвердження адміністративної юстиції, запровадження й існування якої є показником демократичності та досягнень правової держави.

Зазначене доводить наявність об'єктивних політико-правових чинників формування самостійної галузі права, спрямованої на повне та всебічне врегулювання суспільних відносин, що виникають у сфері судової адміністративно-процесуальної діяльності при вирішенні адміністративних справ щодо спорів про суб'єктивні публічні права.

Визначені соціально-правові чинники, сучасний розвиток законодавства, практика та ін. надають підстави говорити про об'єктивізацію формування нової галузі права – судового адміністративного процесуального права України. Водночас, для того, щоб зробити науково аргументований та логічно обумовлений висновок про те, що система правових норм, спрямованих на регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері судової адміністративно-процесуальної діяльності, утворює (диференціюється у) самостійну галузь права, необхідно (крім обґрунтування наявності об'єктивних соціально-правових підстав) розкрити природу цієї галузі права, тобто надати їй

сутнісно-галузову характеристику. При цьому, дотримуючись термінологічної «дисципліни», слід зазначити, що «галузь права» є усталеною категорією в сучасній юридичній науці та не потребує додаткового аналізу. Зокрема, як методологічний інструментарій щодо подальшої сутнісно-галузової характеристики САППУ обґрунтованим є застосування традиційного визначення галузі права як «відокремленої сукупності правових норм, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин за допомогою специфічних методів» [217, с. 15]. Не викликає заперечень і запропоноване поняття галузі процесуального права як «системи процесуальних норм, спрямованих на регулювання певної сфери суспільних відносин, пов'язаної із впорядкуванням процедури захисту, відновлення у разі потреби і здійснення прав та виконання обов'язків сторін, вирішення і усунення правових аномалій за допомогою специфічних методів правового регулювання» [324, с. 203]. При цьому, слушним і відносно адміністративно-процесуальних норм, є твердження, що «процесуальні норми призначені для забезпечення примусової реалізації норм матеріального права. Матеріальні норми регулюють суспільні відносини, процесуальні регулюють правові відносини, які стали такими під впливом відповідних матеріально-правових норм» [204, с.149-150].

Визначаючи юридичні критерії диференціації САППУ як самостійної галузі права в системі права України, обґрунтованим є визначити природу (сутність) цієї галузі права, тобто розкрити її сутнісні характеристики, а саме: судову природу, адміністративну природу, процесуальну природу, публічну природу.

Адміністративна природа САППУ обумовлена тим, що адміністративні суди вирішують спори у сфері публічно-правових відносин (публічно-правові спори), в яких обов'язковою стороною (хоча б одна сторона): здійснює публічно-владні управлінські функції; або надає адміністративні послуги; або є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму, і спір виник у зв'язку з порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи (див.: п. 2 ч. 1 ст. 4 КАСУ). Отже, ці спори виникають у сфері публічного управління та, зокрема, адміністрування (в широкому розумінні

цього терміна). Звідси ця галузь права має сутнісно-адміністративну характеристику.

Процесуальну правову природу адміністративного судочинства доводить С.О. Мосьондз, але при цьому визначаючи, що «стосовно суті процесуальної природи адміністративного судочинства, вважаємо за необхідне звернутися до праць теоретиків права з метою визначення правової природи процесуального права як загальнотеоретичної категорії...» [198, с. 10]. Звідси беззаперечно, що для визначення процесуальної сутності САППУ, яке безпосередньо детерміновано з адміністративним судочинством, методологічно обґрунтованим та теоретично вірним є звернення до теорії процесуального права.

При цьому слід звернути увагу на те, що, незважаючи на певну «аксіоматичність» поділу права на матеріальне та процесуальне, наявність значної кількості концепцій юридичного процесу як особливого предмета правового регулювання, в сучасній юридичній та, зокрема адміністративно-правовій науці, не існує уніфікованого визначення процесуального права. Так, І.В. Атаманчук, досліджуючи генезис процесуального права України, слушно зазначає: «Основи теорії юридичного процесу були закладені ще в ХІХ – ХХ ст. у вигляді концепції про єдність трьох процесів – кримінального, цивільного та адміністративного. Це була нова доктрина, що пов'язала три основні різновиди процесу в єдине ціле та випрацювала тезу про єдність процесу та належність окремих його форм до галузей процесуального чи судового права... Однак ні теорія «судового права», ні теорія «загального юридичного процесу» не отримали наукового визнання як завершені теорії» [24, с. 4].

У сучасній загальнотеоретичній юриспруденції обґрунтовується наявність трьох видів підходів щодо трактування процесуального права, а саме – теорії «вузького», «розширеного» та «широкого» трактування процесуального права [24, с. 13]. При цьому, виходячи з теорії «вузького» трактування, процесуальне право ототожнюється із судовим правом та «об'єднує самостійні процесуальні галузі права (цивільне процесуальне, кримінальне процесуальне, господарське процесуальне, адміністративне процесуальне), що містять процесуальні норми,

спрямовані на реалізацію матеріальних норм з відповідних галузей матеріального права» [24, с. 13].

Враховуючи, що правовідносини, які складаються при вирішенні адміністративним судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, пов'язані не тільки зі здійсненням адміністративного судочинства, а охоплюють й інші відносини, пов'язані з процесом застосування норм таких галузей права, як конституційне право, трудове право, муніципальне право тощо, то представляється більш обґрунтованим, виходячи з наукової позиції І.В. Атаманчука (види підходів щодо трактування процесуального права) [24, с. 13], для характеристики САППУ застосовувати теорію «розширеного» трактування процесуального права, за якою: процесуальне право – «охоплює не тільки правовідносини, пов'язані зі здійсненням судочинства та спрямовані на його здійснення, а й інші відносини, пов'язані з процесом застосування норм матеріального права» [24, с. 13].

Визначаючи судову природу САППУ, обґрунтованим є звернення до теорії судового права, яке в сучасній вітчизняній науці розглядається як самостійна галузь права. Так, за визначенням А.В. Лапкіна, судове право – сукупність юридичних норм, об'єднаних відокремленою системою законодавчих актів, самостійним предметом правового регулювання та особливим методом регулюючого впливу. При цьому в предметі судового права виокремлюються три аспекти: правотворчий – сукупність правовідносин щодо створення в процесі розгляду і вирішення судами певних справ правових норм, які мають обов'язкову силу при вирішенні подібних їм справ (судові прецеденти); організаційний – сукупність правовідносин, що складаються у сфері організації судової влади (судоустрою й статусу суддів); та функціональний – сукупність правовідносин, що складаються в процесі реалізації функцій судової влади (відправлення правосуддя) [166, с. 12].

Важливий вклад у запровадження та розвиток наукової концепції судового права здійснено науковцями харківської наукової школи (І.Є. Марочкін, Л.М. Москвич, І.В. Назаров та ін.). Ними послідовно досліджуються актуальні проблеми судової влади як галузі права та було запроваджено навчальну дисципліну «Судове право». Уявляється доречним навести визначення судового права, яке надається в навчальній літературі, адже можна припустити, що саме таке «навчальне» визначення має бути найбільш точним. Так, на думку вчених, судове право – це «частина публічного права, що включає в себе загальні положення процесуальних галузей права як основну її складову та суміжних галузей матеріального права, які містять положення, що застосовуються в процесі судочинства» [334, с. 3].

На думку О.В. Щербанюк, «у сучасних умовах концепція судового права передбачає створення не тільки науки судового права, а й комплексної галузі права на основі уніфікації положень, які об'єднують питання судового захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина». При цьому вчена акцентує увагу на тому, що «судове право не повинно поглинати або замінювати процесуальні галузі, воно має функціонувати при повному розвитку всіх процесуальних галузей права» [372, с. 158].

Обґрунтовуючи, що судове право є самостійною галуззю системи українського права, А.О. Селіванов робить такі висновки: «судове право не поглинає і не змінює процесуальні галузі»; «судове право за своїм предметом має створювати наукові засади для розвитку узгодженості публічних і диспозитивних засад, що має на меті узгодження взаємозв'язків усіх видів судочинства, зокрема й наближення їх до європейських функцій справедливого правосуддя» [323, с. 15]. Думається, що судове право – це комплексна галузь права, основними складовими якої є норми, що регулюють суспільні відносини у сфері організації судової влади (судоустрій, статус суддів тощо) та у сфері здійснення правосуддя (всіх видів судочинства). При цьому, всі види судочинства, зокрема адміністративне судочинство, не втрачають у системі судового права свого автономного становища як самостійних галузей права,

яким є притаманними особливі характеристики та водночас всі вони мають безпосереднє відношення до правосуддя. Ґрунтуючись на вищезазначених положеннях теорії судового права, обґрунтованим є висновок, що САППУ має судову природу, адже норми цієї галузі права регулюють відносини у сфері організації адміністративної юстиції та у сфері здійснення адміністративного судочинства. Крім того, «судову» природу САППУ підтверджує і законодавче визначення судового процесу як «правовідносин, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства» (див.: ст. 4 КАСУ).

Резюмуючи вищезазначене, обґрунтованою є вербальна конструкція «судове адміністративне процесуальне право», категоріально-змістовною характеристикою якої є: «судове» – категорія, яка означає судову форму вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень; «адміністративне» – категорія, яка означає, що ця галузь права регулює порядок вирішення адміністративних справ адміністративним судом та основний масив норм цієї галузі права становлять саме адміністративно-процесуальні норми; «процесуальне» – категорія, яка означає, що основний масив норм цієї галузі права складають саме процесуальні, а точніше – адміністративно-процесуальні норми, а матеріальні норми, що визначають організацію та систему адміністративних судів, їх повноваження тощо є значно меншими за кількістю.

Виходячи із сутнісних характеристик САППУ як судового, процесуального права, можна зробити висновок, що воно є частиною публічного права. «Публічність» САППУ обумовлена тим, що його суб'єктами, окрім інших, є органи публічної влади, їх посадові чи службові особи (тобто суб'єкти владних повноважень) та органи судової влади (адміністративні суди). При цьому самі норми САППУ можуть бути одними з юридичних фактів, що є підставою виникнення та динаміки судових адміністративних та владних відносин. Думається, що метою адміністративних судів є надання судових послуг, що належать до системи публічних послуг, суб'єктам права. Таким чином,

обґрунтованим є висновок, що система правових норм, регулюючих суспільні відносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства при розгляді та вирішенні публічно-правових спорів, утворює САППУ. Виходячи із сутнісних характеристик, САППУ є частиною публічного права.

За своєю природою САППУ – це позитивне, публічне, судове, адміністративне, процесуальне право, яке є самостійною галуззю у національній системі права України. Визначена природа цієї галузі права обумовлює зміст юридичних критеріїв диференціації цієї галузі права. Слід відзначити, що в теорії права називають різноманітні підстави щодо виокремлення (диференціації) самостійної правової галузі [див., наприклад: 217, с. 15–17]. Втім, системний аналіз існуючих наукових підходів надає підґрунтя для визначення таких основних критеріїв, а саме, це: предмет правового регулювання; певний масив як кодифікованих, так і некодифікованих правових норм; методи правового регулювання; принципи та система цієї галузі права; взаємодія з іншими галузями права; джерела галузі права. Основними юридичними підставами, що обумовлюють диференціацію САППУ як самостійної галузі права є такі: в сучасних соціально-правових реаліях сформувалися та об'єктивно існують суспільні відносини щодо розгляду та вирішення правових спорів у сфері публічного адміністрування у судовому порядку, що становлять предмет правового регулювання відповідної галузі права; наявність конституційно-правового підґрунтя, адже на конституційному рівні виокремлюється адміністративне судочинство; наявність нормативної основи – кодифікованого нормативно-правового акта (КАСУ); особливі методи правового регулювання зазначених суспільних відносин; власні принципи, притаманні лише цій галузі права; та системи власних джерел.

Звідси важливим для характеристики САППУ є розкриття зазначених юридичних критеріїв його диференціації як самостійної галузі права України.

РОЗДІЛ 2
ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ ТА ПРИНЦИПИ СУДОВОГО
АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ
(ОСНОВНІ ЮРИДИЧНІ КРИТЕРІЇ ГАЛУЗЕВО-ПРАВОВОЇ
ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ)

2.1. Предмет та методи судового адміністративного процесуального права України

Як було доведено у попередньому підрозділі дисертації, утворення нової галузі права обумовлено певними змінами у соціальних сферах та наявністю об'єктивних соціально-правових підстав, які, у свою чергу, обумовлюють наявність юридичних критеріїв диференціації нової галузі права.

При цьому, слушно зазначається в юридичній літературі, що «головним системоутворюючим фактором для нової галузі права вважається предмет правового регулювання. Це основний, проте не єдиний чинник, його можна розуміти як об'єктивну потребу суспільства в особливому режимі правового регулювання згаданої групи суспільних відносин» [84, с. 100].

До об'єктивних юридичних критеріїв диференціації нової галузі права слід віднести наявність однорідних суспільних відносин, що мають значущість у сучасних умовах розвитку суспільства та держави та які неможливо врегулювати за допомогою інших галузей права. Законодавець лише усвідомлює та оформлює цю соціальну потребу.

Теоретичне положення щодо значення предмета правового регулювання як одного з основних критеріїв поділу права на галузі міцно утвердилося в юридичній науці. Предмет правового регулювання – це певна сфера предметоформуючих суспільних відносин, які вже об'єктивно існують та реалізуються в соціумі, звідси вони мають властивості соціально-правового середовища та таким чином можуть становити предмет правової галузі.

На основі визначених постулатів загальнотеоретичної юриспруденції можна об'єктивно визначити предмет САППУ, тобто коло однорідних суспільних відносин, що регулюються цією галуззю права [157].

У сучасній вітчизняній юридичній літературі за наявності розбіжностей щодо назви нової галузі права (наприклад, М.В. Джафарова, Ю.С. Педько називають цю галузь права «адміністративним процесуальним правом»; Т.О. Коломоєць – «адміністративно-процесуальним» або «судовим адміністративним правом») спостерігається певна уніфікованість щодо визначення предмета цієї галузі права як системи суспільних відносин, що виникають у сфері здійснення адміністративного судочинства.

Так, за висновком М.В. Джафарової, «предмет адміністративного процесуального права становить система правових відносин, які виникають між адміністративним судом, з одного боку, та суб'єктом владних повноважень, фізичними чи юридичними особами – з іншого, щодо розгляду та вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин у визначеному адміністративним процесуальним законодавством порядку» [77, с. 93].

Т.О. Коломоєць додержується майже аналогічної думки, зазначаючи: «відносини, що виникають під час розгляду і вирішення адміністративними судами адміністративних справ, не є складовою сучасного адміністративного права, а є самостійним предметом нової галузі національного права – адміністративно-процесуального (у вітчизняній адміністративно-правовій науці його ще називають судовим адміністративним) права» [127, с. 32].

Ю.С. Педько, стверджуючи, що «на сьогодні створені законодавчі підвалини для виокремлення галузі адміністративного процесуального права», визначає в якості його предмета «тристоронні суспільні відносини, які виникають під час здійснення адміністративного судочинства». При цьому уточнюється, що «дані правовідносини, хоча і передбачають певне адміністративно-правове начало — наявність конфліктних правовідносин (як матеріальних, так і процедурних) між невідомим (підвладним) та владним суб'єктом, все ж існують незалежно від них, мають власний суб'єктний склад та

наявність у суб'єктів спеціальної адміністративної процесуальної правосуб'єктності» [215, с. 34].

Таким чином, слід погодитися з тим, що предметом САППУ є суспільні відносини, які детерміновані здійсненням адміністративного судочинства. Крім того, обґрунтованою є конкретизація, яку наводить М.В. Джафарова, а саме, що «предмет адміністративного процесуального права визначається: 1) системою процесуальних дій, передбачених адміністративно-процесуальним законодавством, які виконують адміністративний суд та учасники судового процесу, їх формами, змістом та умовами реалізації; 2) системою процесуальних прав та обов'язків суб'єктів адміністративно-процесуальних правовідносин, гарантіями їх реалізації» [77, с. 93–94].

Підтримуючи зазначені наукові концепції, а також ґрунтуючись на положеннях, яких було доведено в підрозділі 1.2. цього дисертаційного дослідження, зокрема, що судове адміністративне процесуальне право – сукупність адміністративно-процесуальних правових норм, які регулюють суспільні відносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства, слід зазначити, що предметом судового адміністративного процесуального права є сукупність суспільних правовідносин, що виникають між адміністративним судом та суб'єктом владних повноважень, іншими фізичними чи юридичними особами під час здійснення адміністративного судочинства – «діяльності адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у порядку, встановленому цим Кодексом» (п. 5 ч. 1 ст. 4 КАСУ).

У свою чергу, адміністративна справа – це «переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір» (п.1 ч.1 ст. 4 КАСУ).

Відповідно до положень ст. 2 КАСУ, завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Через адміністративне судочинство відбувається вирішення у судовій формі публічно-правового спору та примусова реалізація норм матеріального права.

Таким чином, предмет судового адміністративного процесуального права становлять суспільні відносини, що пов'язані зі спорами у публічно-правовій сфері, тобто – це сукупність суб'єктивних публічних прав, свобод та інтересів та відповідна сукупність загальнообов'язкових правил, що унормовують (встановлюють та гарантують) суб'єктивні публічні права, свободи та інтереси; та сукупність суспільних відносин, пов'язаних зі справедливим, неупередженим та своєчасним вирішенням цих спорів адміністративним судом, тобто – правовідносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства (судовий процес).

Отже, предметом САППУ є спірно-судові правовідносини, що виникають при порушенні публічних прав, свобод та інтересів особи з боку суб'єктів владних повноважень. При цьому, слід відзначити юридичну позицію Конституційного Суду України, що КАС України регламентує порядок розгляду не всіх публічно-правових спорів, а лише тих, які виникають у результаті здійснення суб'єктом владних повноважень управлінських функцій і розгляд яких безпосередньо не віднесено до підсудності інших судів (абзац третій підпункту 4.2 пункту 4 мотивувальної частини Рішення КСУ (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) від 14 грудня 2011 р.) [308].

Предмет судового адміністративного процесуального права має публічно-правову сутність (природу), адже спір про право може біти вирішеним у порядку адміністративного судочинства тільки за умови його публічно-правового змісту (характеру). Крім того, цей спір має бути переданий на вирішення адміністративного суду, тобто прийняти форму адміністративної справи. Це, у свою чергу, означає, що суб'єкт, чиї права порушені, має виявити бажання вирішити цей спір та відновити своє порушене право у судовому порядку, тобто звернутися до адміністративного суду. Тільки за наявності цих критеріїв

суспільні відносини можуть стати предметом судового адміністративного процесуального права.

Отже, предметом САППУ є суспільні відносини, що виникають за наявності публічно-правового спору та його розгляді і вирішенні адміністративними судами у порядку адміністративного судочинства.

За своєю природою, виходячи з сутності САППУ (див.: підрозділ 1.3. дисертаційного дослідження), предметом судового адміністративного процесуального права є процесуальні правовідносини, які мають такі характеристики: їх функціональне призначення полягає в забезпеченні реалізації прав особи на судовий захист від порушень з боку суб'єктів владних повноважень; за своєю природою вони є «динамічними» (так само, як і інші види процесуальних правовідносин), мають виключно активний характер, оскільки їх матеріальний (фактичний) зміст виявляється в активній поведінці суб'єктів, яка складається із певних дій; відрізняються публічним характером, що виражається у їх суб'єктному складі (оскільки суб'єктами цих відносин, окрім фізичної або юридичної особи, є адміністративний суд та суб'єкти владних повноважень, які є публічними суб'єктами за своєю природою), крім того, ці правовідносини спрямовано на задоволення не тільки інтересів особи, але й публічних інтересів; їх суб'єктний склад характеризується обов'язковою наявністю публічно-владного суб'єкта. Ці правовідносини можна вербально означити як «судові адміністративно-процесуальні правовідносини».

За класичним загально-теоретичним підходом слід визначити, що до складу судових адміністративно-процесуальних правовідносин належать такі взаємопов'язані елементи, як об'єкти, суб'єкти та зміст.

Відповідно до загальної теорії права, об'єктом правовідносин є фактична поведінка учасників правовідносин, спрямована на задоволення законних інтересів суспільства, держави, людини.

Виходячи із сутності САППУ та дотримуючись плюралістичної теорії об'єктів правовідносин, уявляється обґрунтованим висновок, що об'єктом судових адміністративно-процесуальних правовідносин є поведінка, дії

учасників судового процесу, а також публічно-правові спори (як різновид певної конфліктної поведінки, дій) між учасниками відповідних матеріальних публічно-правових відносин, з приводу яких виникають судові адміністративно-процесуальні відносини.

Отже, можна стверджувати, що об'єкт цих правовідносин є складним, двоєдиним, тобто слід, по-перше, виокремлювати спеціально-процесуальний об'єкт – поведінку, дії учасників судового процесу та, по-друге, загально-матеріальний об'єкт – публічно-правові спори, які адміністративний суд має вирішити.

Зокрема, загально-матеріальний об'єкт судових адміністративно-процесуальних правовідносин визначається, виходячи з положень ст. 19 КАСУ, в якій зазначено справи, на яких поширюється юрисдикція адміністративних судів, а саме, це: 1) спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності, крім випадків, коли для розгляду таких спорів законом встановлено інший порядок судового провадження; 2) спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби; 3) спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень; 4) спори, що виникають із приводу укладення, виконання, припинення, скасування чи визнання нечинними адміністративних договорів; 5) спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, коли право звернення до суду для вирішення публічно-правового спору надано такому суб'єкту законом; 6) спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму; 7) спори фізичних чи юридичних осіб із розпорядником публічної інформації щодо оскарження його рішень, дій чи бездіяльності у частині доступу до публічної інформації; 8) спори щодо вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності; 9) спори щодо оскарження рішень атестаційних, конкурсних, медико-соціальних експертних комісій та інших

подібних органів, рішення яких є обов'язковими для органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших осіб; 10) спори щодо формування складу державних органів, органів місцевого самоврядування, обрання, призначення, звільнення їх посадових осіб; 11) спори фізичних чи юридичних осіб щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності державного замовника у правовідносинах, що виникли на підставі Закону України «Про оборонні закупівлі», крім спорів, пов'язаних із укладенням державного контракту (договору) про закупівлю з переможцем спрощених торгів із застосуванням електронної системи закупівель та спрощеного відбору без застосування електронної системи закупівель, а також зміною, розірванням і виконанням державних контрактів (договорів) про закупівлю; 12) спори щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів охорони державного кордону у справах про правопорушення, передбачені Законом України «Про відповідальність перевізників під час здійснення міжнародних пасажирських перевезень»; 13) спори щодо оскарження рішень Національної комісії з реабілітації у правовідносинах, що виникли на підставі Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»; 14) спори із суб'єктами владних повноважень з приводу проведення аналізу ефективності здійснення державно-приватного партнерства; 15) спори, що виникають у зв'язку з оголошенням, проведенням та/або визначенням результатів конкурсу з визначення приватного партнера та концесійного конкурсу.

Виходячи з того, що об'єкт правовідносин детерміновано пов'язаний з категорією інтересу, слід зазначити, що характеристикою об'єкта судових адміністративно-процесуальних правовідносин має бути наявність публічного інтересу, адже спір, який має бути вирішено адміністративним судом, має публічно-правовий характер, тобто виникає між суб'єктами публічно-правових відносин.

Уявляється повним та таким, що відповідає сучасній правовій теорії та практиці, визначення публічно-правових відносин як «суспільних відносин, які

виникають між певними суб'єктами права переважно з приводу здійснення публічно-владних повноважень, реалізації та захисту суб'єктивних публічних прав і свобод, задоволення публічних інтересів та регулюються комплексом публічно-правових норм різних галузей права» [41, с. 747].

У сучасній юридичній літературі достатньо уваги приділяється визначенню поняття та сутності публічно-правових спорів [див., наприклад, 27]. На основі системного аналізу існуючих наукових концепцій та поглядів на ці питання, а також ґрунтуючись на теорії сучасної адміністративістики, теорії публічного права та загальнотеоретичної юриспруденції, видається обґрунтованим визначити, що основним критерієм публічно-правових відносин та відповідно – публічно-правового спору є наявність публічного інтересу, або, як слушно резюмується в науковій літературі, «основною ознакою публічно-правових відносин є домінування у них публічного інтересу» [211, с. 204]. Ця теза підтверджується юридичною позицією КСУ, який при розгляді питання щодо права на забезпечення адміністративного позову зазначив, що це право «може бути обмежене з урахуванням особливостей публічно-правових відносин, на які поширюється юрисдикція адміністративних судів. Регулювання підстав та порядку забезпечення позову здійснюється в інтересах не лише позивача, але й інших осіб – учасників провадження, суспільства, держави в цілому (публічних інтересів – А.К.) з дотриманням критеріїв домірності (пропорційності)» (абзаци 6 підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини Рішення КСУ від 16 червня 2011 р.) [310].

Проблемам публічного інтересу в адміністративно-правовій науці присвячені праці таких учених, як: В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, А.С. Васильєв, В.М. Гаращук, С.Т. Гончарук, Л.О. Золотухіна, А.І. Єлістратов, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Л.В. Коваль, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєць, Є.О. Курінний, С.В. Петков, С.В. Савченко, В.К. Шкарупа та ін. Крім того, до проблеми визначення публічного інтересу зверталися й інші вчені-спеціалісти у сферах конституційного, фінансового, конституційного права.

Втім, ні в сучасній адміністративно-правовій науці, ні в судовій практиці не існує єдиного визначення поняття «публічний інтерес», що детермінує проблемну ситуацію в теорії і практиці адміністративної юстиції та адміністративного судочинства. Тому, виходячи з мети та завдань дисертаційного дослідження, методологічно необхідним є визначити сутність та сформулювати поняття публічного інтересу в контексті сучасної людиноцентристської адміністративно-правової концепції як важливої категорії САППУ. Крім того, важливість визначення сутності та змісту концепту «публічний інтерес» обумовлено й тим, як слушно зазначає Л.О. Золотухіна, що «категорія «публічний інтерес» є критерієм здійснення класифікації правових конфліктів і покладається в основу розмежування юрисдикцій спеціалізованих судів. З урахуванням зазначеного постає актуальним питання визначення категорії «публічний інтерес», яка має покладатися в основу відмежування юрисдикції адміністративних судів від інших видів судової юрисдикції» [98, с. 95].

У сучасній юридичній літературі існує значна кількість визначення публічного інтересу. Як слушно відмічає С.В. Савченко, «при всьому розмаїтті висловлених в юридичній науці концепцій, думок та позицій щодо публічного інтересу, можна визначити основні засади, що зумовлюють сучасне розуміння його правової природи. Так, простежується певна еволюція від визнання публічного інтересу як суто державного до трактування його як інтересу, що об'єднує державний та суспільний (громадський) інтерес, або як суспільного інтересу, причому не будь-якого, а визнаного або забезпеченого державою та правом» [317, с. 55].

Наприклад, Е.С. Дмитренко надає таке визначення: «публічний інтерес – це спільні узагальнені публічні потреби суспільства, його окремих соціальних груп та членів, держави й територіальних громад (адміністративно-територіальних одиниць), задоволення яких необхідне для повноцінного функціонування і розвитку суспільства, його окремих соціальних груп та членів, держави та територіальних громад (адміністративно-територіальних одиниць)» [79, с. 91].

Суддя Верховного Суду в Касаційному адміністративному суді С.Г. Стеценко вважає, що «публічний інтерес доцільно сприймати як об'єктивно

існуючу сукупність взаємообумовлених інтересів суспільства і держави, що забезпечує задоволення домінантних потреб пересічних громадян та відповідає стану розвитку суспільства. ... Публічні інтереси не є простою сукупністю приватних інтересів» [329].

Думається, що підкреслення того, що публічні інтереси не є сукупністю приватних інтересів, є слушним та обґрунтованим, на відміну від правової позиції, якої викладено у постанові Великої Палати Верховного Суду від 13 лютого 2019 р. (у справі за позовом Державіаслужби до товариства з обмеженою відповідальністю «Будгенконтракт»), де визначено: «... публічний інтерес є не чим іншим, як певною сукупністю приватних інтересів» [227].

При цьому слід акцентувати увагу на тому, що більшість дослідників визначає таку характерну ознаку публічного інтересу, як визначення та визнання цих інтересів державою через нормативно-правове закріплення.

Так, Л.О. Золотухіна резюмує: «Отже, доцільно зробити висновок, що під публічним інтересом необхідно розуміти сукупність потреб, що визнаються державою, реалізація яких гарантується засобами публічного управління та сприяє забезпеченню прав і свобод людини» [98, с. 97].

І.Е. Берестова дотримується схожої точки зору, зазначаючи, що «лише інтереси, проголошені державою як пріоритетні й закріплені в правових нормах, слід вважати публічними» [28, с. 156]. Крім того, вчена наводить «ознаки публічного інтересу як правової категорії з позиції системного підходу: 1) загальносуспільний характер публічних інтересів (призначення публічного інтересу); 2) пов'язаність із масовістю (кількісний аспект); 3) визнання з боку держави й забезпеченість правом (нормативно закріплені, представляють собою істотні соціальні цінності чи загалом допускаються правом як певний прояв турботи з боку держави стосовно стабільності правопорядку); 4) можливість їх реалізації за допомогою заходів державно-владного характеру» [29, с. 25].

На підставі системного аналізу існуючих науково-теоретичних концепцій щодо визначення поняття «публічний інтерес» видається обґрунтованим виокремити такі сутнісно-змістовні характеристики публічного інтересу, як категорії САППУ.

Публічний інтерес, виходячи з етимології слова «публічний», має таку властивість, як загальність, має суспільний характер; є проявом потреб суспільства (соціуму), а не окремих осіб; має правове визначення як в нормах Конституції України, так і нормами інших правових актів; забезпечується і охороняється органами публічної влади через здійснення ними своєї компетенції; задоволення публічного інтересу має бути спрямовано на досягнення мети сучасної демократичної правової держави – забезпечення та утвердження прав і свобод людини. Крім того, публічний інтерес має багатоаспектне змістовне вираження. Так, системний аналіз чинного законодавства надає підстави визначити такі види публічного інтересу – національний інтерес, державний інтерес, місцевий інтерес.

Зокрема, про національний інтерес йдеться у ст. 18 Конституції України, а також у ст.ст. 32, 34, 36, 39 Основного Закону України застосовується вербальна конструкція «інтереси національної безпеки». Відповідно до ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. «національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток».

У ст. 131¹ Конституції України застосовано концепт «інтереси держави». У рішенні Конституційного Суду України (у справі про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 8 квітня 1999 р. зазначено: «У процесі дослідження встановлено, що державні інтереси закріплюються як нормами Конституції України, так і нормами інших правових актів. Інтереси держави відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин. В основі перших завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо» [315].

При цьому слід погодитися з О.І. Миколенком, який, виокремлюючи державний інтерес, зазначає, що «держава дійсно захищає та реалізує інтереси суспільства, але це не означає, що у держави не повинно бути своїх інтересів» (наприклад, введення надзвичайного стану допускає тимчасове, обумовлене загрозою обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень) [183, с. 102].

Місцеві інтереси – це інтереси територіальних громад або «спільні інтереси територіальних громад» (див. ст. 140 Конституції України). Сфера місцевого інтересу окреслюється колом питань місцевого значення, що є об'єктом публічно-самоврядної влади. Аналіз чинного законодавства про місцеве самоврядування дає можливість віднести до місцевого інтересу управління комунальною власністю, соціально-економічний і культурний розвиток сіл, селищ, міст, вирішення житлово-комунальних і побутових питань, медичне обслуговування населення, управління закладами освіти, культури, фізкультури і спорту, що належать територіальним громадам або передані їм, тощо.

З метою удосконалення чинного законодавства, уявляється обґрунтованим доповнити статтю 4 КАСУ новою частиною, в якій визначити поняття публічного інтересу.

Наступним елементом складу судових адміністративно-процесуальних правовідносин є їх суб'єкти. Суб'єктами судових адміністративно-процесуальних правовідносин є: 1) адміністративні суди: системний аналіз положень чинного законодавства (п. 3 ч. 1 ст. 4, ст. 20 КАСУ; ч. 3 ст. 21, ч. 3 ст. 26, ч. 2, 5 ст. 37 Закону України «Про судоустрій і статус суддів») надає підстави резюмувати, що адміністративні суди складають систему (систему адміністративного судоустрою), до якої входять: місцеві адміністративні суди (місцеві загальні суди як адміністративні суди та окружні адміністративні суди); апеляційні адміністративні суди в апеляційних округах; Верховний Суд (Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду); 2) учасники справи (див.: ст. 42 КАСУ), зокрема, адміністративна процесуальна правоздатність визнається за громадянами України, іноземцями, особами без

громадянства, органами державної влади, іншими державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, підприємствами, установами, організаціями (юридичними особами) (див. ст. 43 КАСУ); 3) представники (див.: ст.ст. 55–60); 4) інші учасники судового процесу: відповідно до ч. 1 ст. 61 учасниками судового процесу, крім учасників справи та їх представників, є помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст (див.: ст. 61–71 КАСУ). Правовий статус зазначених суб'єктів докладно розкрито в науці адміністративного та процесуально права [див., напр.: 186,187].

Правовий зв'язок, який виникає між визначеними суб'єктами судових адміністративно-процесуальних правовідносин та який має вираження в наявності у них взаємообумовлених, кореспондуючих адміністративних процесуальних прав та обов'язків (див., наприклад: ст. 44 КАСУ визначає права та обов'язки учасників справи; ст. 47 КАСУ закріплює процесуальні права та обов'язки сторін; ст. 51 КАСУ – права та обов'язки третіх осіб та ін. процесуальні права та обов'язки інших суб'єктів судових адміністративно-процесуальних правовідносин) становить юридичний зміст цих правовідносин.

Отже, судові адміністративно-процесуальні правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані адміністративно-процесуальними нормами, змістом яких є правовий зв'язок, що виникає між учасниками судового процесу під час здійснення адміністративного судочинства з приводу публічно-правового спору, який вирішує адміністративний суд, та має вираження в наявності у них адміністративних процесуальних прав та обов'язків.

Думається, що аксіоматичним є висновок, що далеко не всі групи однорідних суспільних відносин, які мають своєрідну правову природу, зміст та склад, створюють предмет правового регулювання окремої галузі права. Для того, щоб суспільні відносини набули такого «статусу», необхідно, щоб їм кореспондували відповідні правові способи, прийоми (засоби) регулятивного впливу на них. У цьому сенсі слід визначати залежність предмета правового

регулювання від методів правового регулювання, наявність яких підтверджує «статус» сукупності суспільних відносин як предмета «самостійної» галузі права.

У сучасній теорії права найбільш поширеним є визначення методу правового регулювання як «способу впливу юридичних норм на суспільні відносини», що характеризується такими ознаками: «стосується тільки юридичних норм; забезпечує єдність правового регулювання; гарантується у необхідних випадках засобами державного примусу; є одним з критеріїв поділу норм права на галузі» [41, с. 445].

Найбільш поширеними методами є імперативний та диспозитивний методи правового регулювання, при цьому, як слушно зазначає М.В. Джафарова, «їх притаманність всім юридичним галузям вітчизняного права варто визнати беззастережно» [74, с. 114]. При цьому слід сказати, що переважна більшість галузей права використовує поєднання імперативного і диспозитивного методів (наприклад, конституційне, конституційно-процесуальне, фінансове, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне, господарське та інші галузі матеріального та процесуального права). У цьому контексті не є виключенням і САППУ.

Так, сутність САППУ (див.: підрозділ 1.3 дисертації) та його предмет обумовлюють такі методи юридичного впливу на відповідні суспільні відносини – як диспозитивний та імперативний методи.

Однак це не позбавляє судове адміністративне процесуальне право статусу окремої самостійної галузі права, адже ці методи як методи САППУ набувають певних особливих характеристик, а саме: 1) синтезованість певною мірою імперативного та диспозитивного способів впливу юридичної норми на судові адміністративно-процесуальні відносини; 2) судова природа цих методів, яка обумовлена судовою природою відповідних правовідносин, одним із суб'єктів яких є органи судової влади – адміністративні суди та судовий порядок (форма) вирішення спірних правовідносин у публічно-правовій сфері.

Що стосується першої характеристики, то тут слід погодитися з точкою зору М.В. Джафарової, яка приєднується до позиції таких учених, як В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, С.В. Ківалов, Д.А. Козачук, І.Б. Коліушко, А.Т. Комзюк, Р.О. Куйбіда, Р.С. Мельник, О.П. Рябченко, А.О. Селіванов, В.С. Стефанюк, О.І. Харітонова, про те, що варто виокремлювати у самостійну галузь права сукупність процесуально-правових норм, закріплених Кодексом адміністративного судочинства України» [74, с. 114]; визначає: «зміст методу адміністративно-процесуального права можна сьогодні визнати консолідованим, а саме – імперативно-диспозитивним, сутність якого полягає: а) у визначенні чіткого алгоритму здійснення процесуальних дій; б) у забороні або суворому обмеженні щодо здійснення певних дій або бездіяльності; в) у наданні можливості вибору одного з варіантів допустимої поведінки; г) у наданні допустимої можливості діяти на власний розсуд» [74, с. 115]. Із цією концепцією слід погодитися.

Поєднання імперативного та диспозитивного способів регулювання судових адміністративно-процесуальних правовідносин обумовлено тим, що, з одного боку, адміністративні суди у процесі адміністративного судочинства здійснюють владну діяльність (як органи судової влади) щодо застосування норм матеріального і процесуального права, що обумовлює владні витoki в механізмові процесуального регулювання; з іншого – судову адміністративно-процесуальну форму спрямовано на створення рівних умов для захисту прав та відстоювання інтересів учасників адміністративного судочинства.

Адже виконання завдання щодо «справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин» (ч. 1 ст. 2 КАСУ) обумовлює необхідність зміщення акцентів у виборі та застосуванні методів правового регулювання (у бік диспозитивності) у сфері «захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень» (ч.1 ст. 2 КАСУ), ґрунтуючись на конституційних засадах, відповідно до яких «ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством», а права і свободи людини

визнаються невідчужуваними та непорушними, як і право на «вільний розвиток своєї особистості» (ст. ст. 19, 21, 23 Конституції України).

З метою створення реальних можливостей щодо захисту своїх прав особою та забезпечення належної поведінки з боку суб'єктів владних повноважень важливим є застосування не тільки імперативного методу (що притаманний субординаційним та реординаційним відносинам), але й засобів диспозитивного впливу (диспозитивного методу, що ґрунтується на паритетних началах та притаманний координаційним відносинам). Зокрема, передбачені в КАСУ принципи «рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом», «змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі» (ч. 2 ст. 2 КАСУ) безпосередньо зумовлюють необхідність застосування в судовому процесі способів диспозитивного регулювання.

Звідси, слід зробити висновок, що сутність (природа) методів САППУ є імперативно-диспозитивною, при гармонійному поєднанні при здійсненні адміністративного судочинства як імперативних, так і диспозитивних способів регулювання судових адміністративно-процесуальних правовідносин.

Що стосується наступної сутнісної характеристики, а саме – судової природи цих методів, тут слід звернути увагу на правову концепцію щодо виокремлення «судового» методу правового регулювання. Досліджуючи методи судового права, А.В. Лапкін обґрунтовує оригінальну та слушну ідею щодо виокремлення унікального методу правого регулювання – «судового», який, на думку вченого, «характеризується підпорядкуванням учасників судово-правових відносин імперативному впливу судової влади, проте наявністю у них диспозитивної свободи у реалізації своїх процесуальних прав, якій кореспондують відповідні обов'язки суду» [167, с. 90].

Думається, що ця концепція є вірною і для САППУ. Так, судові адміністративно-процесуальні правовідносини ґрунтуються на обов'язковому, загальному нормативно-правовому регулюванні, адже публічно-правовий спір вирішується адміністративним судом у формі адміністративного судочинства, тобто у порядку, встановленому КАСУ, що, у свою чергу, обумовлює відповідні

характеристики як диспозитивних, так і імперативних способів індивідуального регулювання суспільних відносин, що складаються при вирішенні кожної конкретної адміністративної справи.

Наведене надає підстави виокремлювати такі методи САППУ, як судово-імперативний та судово-диспозитивний.

Судово-імперативний метод САППУ – це метод владних приписів, порушення яких є неприпустимим. Цей метод виявляється у такому:

- 1) діяльність адміністративних судів щодо розгляду й вирішення адміністративних справ ґрунтується на строго (імперативно) визначеному процесуальному порядку, встановленому Конституцією України, КАСУ та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 3 КАСУ); 2) імперативні норми визначають статус адміністративних судів як органів судової влади, що здійснюють правосуддя у сфері публічно-правових відносин (див.: ч. 5 ст. 15 Конституції України, ст. 1 та розділ II Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), до компетенції яких віднесено розгляд і вирішення адміністративних справ (п. 3 ч. 1 ст. 4 КАСУ, ч. 1 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»); 2) процесуальні дії адміністративного суду є юридичними фактами динаміки судових адміністративно-процесуальних правовідносин (див., наприклад: відкриття провадження у справі (ст. 171 КАСУ); зупинення провадження у справі (ст. 236 КАСУ); поновлення провадження у справі (ст. 237 КАСУ) та ін.); 3) право контролю адміністративного суду за окремими діями у судовому процесі (див., наприклад: Суд може видалити із зали судового засідання осіб, які перешкоджають веденню судового засідання, здійсненню прав або виконанню обов'язків учасників судового процесу або судді, порушують порядок в залі судового засідання (ч. 4 ст. 10 КАСУ); трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду (ч. 6 ст. 10 КАСУ); не допускається касаційне оскарження судового рішення першої інстанції без його перегляду в апеляційному порядку (ч. 2 ст. 13 КАСУ) та ін.; 4) застосування судом заходів процесуального примусу у визначених КАСУ випадках з метою спонукання

відповідних осіб до виконання встановлених в суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства (ст. 144 КАСУ); 5) обов'язковість судових рішень, невиконання судового рішення тягне за собою відповідальність, встановлену законом (ст. 14 КАСУ).

Судово-диспозитивний метод САППУ – це метод дозвільного (на власний розсуд) регулювання, який має прояв у такому: 1) свобода використання своїх прав суб'єктами судових адміністративно-процесуальних правовідносин (наприклад: право звернення до суду має кожна особа (ч.1 ст. 5 КАСУ), а також суб'єкти владних повноважень у випадках, передбачених Конституцією і законами України (ч. 4 ст. 5 КАСУ); розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи у наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості (ч. 1 ст. 9 КАСУ); кожна особа, яка звернулася по судовий захист, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, крім випадків, встановлених КАСУ (ч. 3 ст. 9 КАСУ); право на перегляд справи та оскарження судового рішення (ст. 13 КАСУ) та ін.); 2) рівність усіх учасників судового процесу у тих правових можливостях, яких надано їм для захисту своїх прав та інтересів (ст. 8 КАСУ); 3) рівна система гарантій процесуальних прав усіх суб'єктів судових адміністративно-процесуальних правовідносин, оскільки судове адміністративне процесуальне право захищає законні інтереси як позивача в сенсі процесуальних гарантій, так і інтереси відповідача.

Отже, правова природа методів САППУ є імперативно-диспозитивна, що, у свою чергу, обумовлює такі способи юридичного впливу на відповідні судові адміністративно-процесуальні правовідносини, як судово-імперативний та судово-диспозитивний. Ці способи правового регулювання реалізуються за допомогою таких прийомів (засобів), як зобов'язання (приписи), дозволи, заборони.

Так, на думку М.В. Джафарової, «саме в адміністративно-процесуальному регулюванні простежується послідовний рух до синтезованої квінтесенції

методу правового регулювання, нерозривного поєднання у ньому властивостей як імперативного, так і диспозитивного засобів, прийомів (способів) правового регулювання, які характеризуються приблизно однаковою кількістю заборон, зобов'язань і дозволів один щодо одного. Гармонійний підхід до суміщення і застосування цих методів надає можливість гарантувати більш результативне та якісне впорядкування адміністративно-процесуальних правовідносин, які складають предмет цієї галузі права» [74, с. 116]. Втім, із твердженням про «приблизно однакову кількість заборон, зобов'язань і дозволів» важко погодитися.

Безумовно, що для САППУ характерною є наявність усіх трьох засобів регулювання судових адміністративно-процесуальних відносин. Так, наприклад: зобов'язання (приписи) містяться у ст. ст. 22–25, 32–36, 56, 57, 59, ч.ч. 2–4 ст. 60 КАСУ та ін.); дозволи – у ст. 5, ч. 2 ст. 10, ч. 1 ст. 11, ст. 13, ст. 15, ст. 16, ч. 1 ст. 21, ч. 3 ст. 44, ч.ч. 1, 4, 5, 8 ст. 47, ст. 54 КАСУ та ін.; заборони – у ст. 37, ч. 4 ст. 44, ст. 45, ч. 2 ст. 47, ст. 57 КАСУ та ін. Втім, аналіз КАСУ надає підстави зробити виносок, що більшою мірою в САППУ – приписів (зобов'язань), ніж дозволів та ще менше – заборон.

Отже, методами судового адміністративного процесуального права є сукупність нормативно визначених, судових імперативно-диспозитивних юридичних способів (судово-імперативних та судово-диспозитивних) та прийомів (засобів) (зобов'язань, дозволів, заборон) правового впливу на суспільні відносини, що виникають при наявності публічно-правового спору та його розгляді і вирішенні адміністративними судами у порядку адміністративного судочинства з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

2.2. Принципи судового адміністративного процесуального права України (*sententia: principium est potissima pars cuiusque rei*): системно-змістовна характеристика

До основних характеристик (особливостей) галузі права, крім предмета, методів, слід віднести й систему її принципів. Як слушно зазначає А.М. Колодій: «Принципи права постійно притягують до себе увагу вчених-правознавців, проте через їх мінливість, філософську сутність, абстрактність абсолютна більшість аспектів розуміння принципів права вимагає дослідження і доопрацювання» [125, с. 40]. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження принципів САППУ, що формується в сучасних умовах інтеграційних та реформаційних політико-правових процесів в Україні.

Проблематика принципів САППУ у вітчизняній науковій літературі є недостатньо дослідженою. Адже більшість монографічних досліджень присвячено характеристиці принципів адміністративного судочинства або адміністративного процесуального права. Деяким аспектам цих проблем присвячували свої праці такі вчені, як: В.Б. Авер'янов, Н.В. Александрова, В.П. Базов, В.В. Гордєєв, Н.Ю. Задирака, С.В. Ківалов, М.В. Ковалів, В.К. Колпаков, В.М. Кондратенко Р.О. Куйбіда, В.К. Матвійчук, В.Б. Пчелін, В.Е. Теліпко та інші. Втім, бракує наукових напрацювань щодо принципів САППУ як самостійної галузі вітчизняного права.

Принципи САППУ – це основна, «несуча» конструкція цієї галузі права, своєрідна система координат, в рамках якої вона має розвиватися, і одночасно вектор, який визначає напрям цього розвитку. Ці принципи мають забезпечити стійкий і поступальний розвиток адміністративної юстиції, а також є базовими нормативними основами здійснення адміністративного судочинства. Отже, принципи САППУ, наслідуючи давньоримську сентенцію, – це «*principium est potissima pars cuiusque rei*» («принцип є найважливішою частиною всього»).

У сучасних умовах розвитку правової системи України залишається дискусійним питання щодо поняття принципів права. Враховуючи, що принципи

судового адміністративного процесуального права України є складовою системи принципів права, з метою надання їм визначення слід звернутися до загальнотеоретичних уявлень про сутність принципів права. Системний аналіз існуючих концепцій вчених із цього питання надає підстави виокремити два основні підходи щодо визначення поняття принципів права: позитивістський та ідеологічно-праксеологічний.

Відповідно до позитивістського підходу принципи права розглядаються як основоположні, керівні засади (начала), що закріплені у нормах права. Таким чином, підкреслюється така основна риса принципів права, як нормативність, зокрема, доводиться, що принципи права характеризуються «нормативністю й найвищою стабільністю, високим рівнем узагальнення й абстрагування, фундаментальністю» [26, с. 19]. При цьому нормативність принципів права розкривається через їх закріплення у нормативно-правовому акті або через «їх «розчинення» у правових нормах» [26, с. 19]. Зокрема, в юридичній літературі виокремлюються два способи «зовнішнього вираження принципів права»: безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів права із змісту нормативно-правових актів [224, с. 58–59].

Такий підхід щодо характеристики принципів права М.І. Козюбра називає «радянсько-позитивістським» та зазначає: «За попередньою радянсько-позитивістською традицією принципи права часто продовжують визначатись як вихідні, керівні, засадничі ідеї (начала) права, що закріплені в законах та інших нормативних актах або безпосередньо (текстуальне закріплення) або ж випливають із їх змісту (змістовне закріплення) і виводяться із системи законодавства логіко-індуктивним шляхом» [123, с. 142]. При цьому вчений, досліджуючи універсальні принципи права, робить висновок: «Як свідчить світовий досвід, вони (принципи права – А.К.) далеко не завжди фіксуються у якомусь конкретному юридичному документі, зокрема в конституції, що помітно навіть у межах європейської цивілізації» [123, с. 155].

На думку учених, принципами права є не тільки ті положення, що закріплені в законодавстві й інших джерелах правових норм, але й

основоположні ідеї правосвідомості, які отримали загальне визнання в діяльності органів правосуддя, інших суб'єктів внутрішньодержавного і міжнародного права, незважаючи на відсутність їхньої формальної фіксації в об'єктивному праві [див.: 88]. Такий підхід слід визначити як ідеологічний або ідеологічно-праксеологічний, адже за такого підходу принципи права визначаються як основоположні ідеї, що можуть як мати, так і не мати формально-нормативного закріплення, та підкреслюється зв'язок права та правосвідомості, юридичної теорії та практики. Цей підхід простежується і в такому визначенні: «За правовою природою принципи права – основоположні ідеї, які закріплюються в різних формальних джерелах, а також хоча й не мають такого значення, проте отримали загальне визнання в стійкій юридичній практиці, у правовідносинах» [224, с. 57]. Зокрема, в юридичній літературі за таким критерієм принципи права класифікують на «явні та неявні» [88]. Явні принципи права – це вихідні засади, керівні ідеї, які офіційно текстуально закріплені в нормах права (конституції, законах, підзаконних нормативно-правових актах), отримали суспільне визнання, реалізуються у правотворчій та правореалізаційній практиці. Неявні принципи права – це вихідні засади, керівні ідеї, які впливають із змісту правових норм, актів судових органів, правових звичаїв, духу права у цілому й отримали суспільне визнання, реалізуються у правотворчій та правореалізаційній практиці, проте не є зафіксованими у нормативно-правових актах [88]. Із цією класифікацією слід погодитися, адже вона ґрунтується на ідеологічно-праксеологічному підході щодо визначення сутності та поняття принципів права, який кореспондує сучасним тенденціям розвитку національної правової системи, зокрема, у контексті інтеграційних процесів в Україні.

Отже, відповідно до цього підходу, принципи права – основоположні ідеї, керівні начала, що можуть бути закріпленими як у нормативно-правовому акті, так і бути визначеними в інших джерелах права (зокрема, якими є не тільки нормативно-правові акти). При цьому, слід підкреслити, що система джерел права перманентно змінюється, що детерміновано змінами та розвитком суспільства та держави, сучасними процесами конвергенції правових систем

тощо. Так, в умовах конституційно-правової та, зокрема, судово-правової реформи, що відбуваються в Україні, усе більшого значення набувають такі «нетрадиційні» для вітчизняної правової системи джерела права, як судовий прецедент, правова доктрина, правовий звичай тощо. Саме така тенденція розширення (збагачення) є характерною щодо системи джерел САППУ. Звідси, принципи САППУ можуть бути «явними та неявними», тобто бути як прямо закріпленими у нормативно-правових актах, так і об'єктивно впливати із їхнього змісту, а також мати визначення в інших джерелах САППУ – доктринальних та праксеологічних (про джерела САППУ див.: розділ 3 дисертації) та бути загально визнаними (визначеними) у судовій практиці.

У залежності від змісту та джерел закріплення (або визначення) принципи САППУ можна класифікувати на конституційні (загальні), тобто основні (загальні) принципи, що закріплені в Основному Законі України або впливають зі змісту конституційних положень, та спеціальні, які містяться в інших джерелах САППУ, а також є визнаними в судовій практиці.

Принципи САППУ взаємозв'язані й становлять структуровану систему, в якій кожен принцип відіграє самостійну роль, проте між ними існує зв'язок і взаємодія, які визначаються єдністю мети і завдань САППУ [158, 159]. При цьому серед усіх принципів САППУ принцип верховенства права є стрижневим та змістовно впливовим на інші принципи (щодо характеристики верховенства права як принципу САППУ див: підрозділ 2.3 дисертації).

Конституційні (загальні) принципи САППУ – це керівні, формально визначені засади загального характеру, що є концентрованим вираженням найважливіших сутнісних характеристик САППУ як специфічного правового регулятора суспільних відносин, виступаючи критерієм цінності адміністративного судочинства для суб'єктів права; це імперативні вимоги, що визначають цілеспрямованість САППУ.

Виходячи з особливої правової природи та юридичних властивостей Основного Закону України, принципи, що прямо закріплені у Конституції України або впливають зі змісту конституційних положень (опосередковано

закріплені), є фундаментальними засадами (принципами) САППУ, які можна класифікувати за їх змістом на конституційно-організаційні та конституційно-функціональні.

Конституційно-організаційні принципи САППУ – це закріплені (прямо та опосередковано) у Конституції України основні, вихідні, керівні, нормативні положення загального характеру, що визначають організацію і діяльність органів судової влади у сфері здійснення адміністративного судочинства з метою виконання адміністративними судами конституційної мети – захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин, та виражають правову природу (сутність) САППУ.

Такими положеннями, закріпленими у тексті Конституції України, є: визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю в Україні (ч. 1 ст. 3); визнання головним обов'язком держави утвердження і забезпечення прав та свобод людини (ч. 2 ст. 3); конституційно-правова законність (ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19); верховенство права (ст. 8); здійснення судочинства державною мовою (ст. 10); здійснення правосуддя в Україні виключно судами (ч.1 ст. 124); недопустимість делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами (ч. 2 ст. 124); побудова судоустрою в Україні за принципами територіальності та спеціалізації (ч. 1 ст. 125); утворення, реорганізація та ліквідація суду законом (ч. 2 ст. 125); дія адміністративних судів з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин (ч. 5 ст. 125); здійснення правосуддя суддями, статус яких визначається Конституцією та законами України (ст. ст. 126-128); забезпечення державою фінансування та належних умов для функціонування судів та діяльності суддів (ст. 130). Цим конституційним положенням кореспондують відповідні принципи САППУ.

Безумовно, кожне із визначених конституційних положень та відповідних принципів САППУ заслуговує на науково-праксеологічний аналіз, втім, виходячи із завдань дисертації, а також враховуючи встановлені обмеження обсягу

дослідження, видається обґрунтованим, для досягнення мети дисертаційної роботи, надати характеристик таким принципам: принципам верховенства права (змістовно кореспондує положенням ст. 8 Конституції України) та пріоритетності прав та свобод людини і громадянина (змістовно кореспондує положенням ст. 3 Конституції України); та принципу конституційно-правової законності (змістовно кореспондує положенням ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19 Конституції України). Це обумовлено тим, що: принципи верховенства права та пріоритетності прав та свобод людини і громадянина мають особливо-виняткове значення щодо САППУ (щодо характеристики принципів верховенства права та пріоритетності прав та свобод людини і громадянина див: підрозділ 2.3. дисертації); ці принципи за своїм змістом мають не тільки організаційну спрямованість щодо САППУ, але й несуть функціональне навантаження, при пріоритетному значенні саме їх організаційно-змістовної складової (що обумовлює їх віднесення до конституційно-організаційних принципів); принцип конституційно-правової законності не має ідентифікаційного закріплення в конкретній статті Основного Закону, тобто є опосередковано закріпленим та впливає зі змісту конституційних положень.

Так, змістовним «наповненням» принципу законності є такі конституційні положення як: «Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України» (ч. 2 ст. 6 Конституції України); «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (ч. 2 ст. 19 Конституції України).

При цьому слід підкреслити, що у тексті чинної редакції ст. 129 Конституції України (на відміну від її попередньої редакції) серед основних засад судочинства принцип законності не зазначено, при цьому акцентується увага на тому, що «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права».

Не міститься принцип законності і в чинних законах України про судоустрій, органи судової влади та здійснення правосуддя, при одночасному

закріпленні як одного з перших (основних) принципів – верховенства права. Так, наприклад, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» йдеться про принцип верховенства права, а саме: «Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 2 Закону).

Стаття 2 Закону «Про Вищу раду правосуддя» визначає нормативно-правові засади діяльності Вищої ради правосуддя, а саме: «Статус, повноваження, засади організації та порядок діяльності Вищої ради правосуддя визначаються Конституцією України, цим Законом та Законом України «Про судоустрій і статус суддів»», тобто у даному контексті також не йдеться про принцип законності, адже ця стаття має відсилочний характер до закону, який також не містить цього принципу [247], тим більше, що відповідно до Регламенту Вищої ради правосуддя, законність не міститься у переліку «основних засад діяльності Ради та її органів» (див. п.1.1. глави 1) [272].

Деякі процесуальні кодекси також закріплюють принцип верховенства права та не містять принципу законності (див., наприклад: ч. 3 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України [357]; ч. 3 ст. 2 Господарського процесуального кодексу України [67]; ч. 3 ст. 2 КАСУ). Аналогічний підхід простежується і при визначенні засад конституційного судочинства, а саме, відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про Конституційний Суд України», «Конституційний Суд здійснює свою діяльність на засадах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків» [253].

Водночас існує достатньо матеріальних та процесуальних нормативно-правових актів, що закріплюють поряд із принципом верховенства права, принцип законності як однієї з основних засад діяльності органу або відповідного провадження. Так, відповідно до ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України до загальних засад кримінального

провадження, окрім інших, належать: «1) верховенство права; 2) законність...» [149].

Законність, поряд із принципом верховенства права, визначається і як принцип діяльності органів публічної влади, так: «діяльність Кабінету Міністрів України ґрунтується на принципах верховенства права, законності ...» (див.: ч. 1 ст. 3 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 р.) [251]; «діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади ґрунтується на принципах верховенства права, забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, безперервності, законності, ...» (див.: ч. 1 ст. 2 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади») [266]; «місцеві державні адміністрації діють на засадах: відповідальності перед людиною і державою за свою діяльність; верховенства права; законності; ...» (див.: ст. 3 Закону України «Про місцеві державні адміністрації») [258]; «адвокатська діяльність здійснюється на принципах верховенства права, законності, ...» (див.: ч. 1 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [242]; «діяльність прокуратури ґрунтується на засадах: 1) верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю; 2) законності, справедливості, неупередженості та об'єктивності; ... (ч.1 ст. 3 Закону України «Про прокуратуру» [261]; розділ II «Принципи діяльності поліції» Закону України «Про Національну поліцію» поряд із принципом верховенства права (ст. 6 Закону), закріплює принцип законності (див.: ст. 8 Закону) [259].

Крім того, в деяких інших нормативно-правових актах, що регламентують певні види проваджень або порядок організації та діяльності органів публічної влади, закріплюється принцип законності, без зазначення принципу верховенства права. Наприклад: «діяльність Рахункової палати ґрунтується на принципах законності, незалежності, об'єктивності, безсторонності, гласності та неупередженості (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про Рахункову палату» [262]; «місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах: народовладдя; законності; гласності;» (див.: ст. 4 Закону України «Про місцеве

самоврядування в Україні» [257]; «кримінально-виконавче законодавство, виконання і відбування покарань ґрунтуються на принципах невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, ...» (див.: ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України) [150]; «виборчий процес кожних виборів... здійснюється на засадах: 1) гарантії реалізації виборчих прав громадян, визначених Конституцією України та цим Кодексом; 2) дотримання основних принципів виборчого права, визначених Конституцією України та цим Кодексом; 3) законності та заборони протиправного втручання будь-кого у виборчий процес; ...» (див. ч. 1 ст. 21 Виборчого кодексу 19 грудня 2019 р.) [44].

Звідси обґрунтованим є висновок щодо закріплення у чинному законодавстві трьох варіацій співвідношення принципів верховенства права та законності: 1) верховенства права (без зазначення принципу законності); 2) верховенства права та законності; 3) законності (без зазначення принципу верховенства права). Вибір одного із зазначених варіантів має бути обумовлений багатьма факторами (об'єктом та предметом законодавчого регулювання, природою органу, принципи діяльності якого визначає закон, сутністю, метою та змістом відповідного провадження, наприклад, законність як гарантія правомірності застосованого примусу, тощо) та, водночас, основним чинником має бути теоретично-праксеологічний зміст кожного із цих принципів та їх співвідношення. Слід підтримати науково обґрунтовану тезу, що «законність сприяє якісному здійсненню публічного управління» [166, с. 106].

Відповідно до сучасної доктрини, принцип законності є одним із «обов'язкових елементів» поняття «верховенство права» (див., наприклад: Доповідь «Верховенство права», схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні, Венеція, 25–26 березня 2011 р.).

Цей підхід відтворюється в юридичних позиціях КСУ, а саме: «Верховенство права як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права необхідно

розглядати, зокрема, в контексті таких основоположних його складових: принцип законності, принцип поділу державної влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду» (абзаци третій, четвертий, шостий пункту 4 мотивувальної частини) [288].

Втім, в юридичній літературі існує теоретична концепція щодо виокремлення законності як самостійного принципу у сфері організації та здійснення судової влади. Так, В.В. Городовенко, підкреслюючи, що, «будучи взаємопов'язаними і взаємозалежними, принципи судової влади разом становлять систему, в якій їх змістовні елементи складаються у структурні зв'язки», робить висновок: «Основоположні принципи судової влади – це ідеї найбільш загального характеру, що є концентрованим вираженням найважливіших сутнісних рис інституту судової влади. Ці вихідні положення є сутністю останньої як специфічного правового регулятора суспільних відносин, виступаючи критерієм цінності судової влади для суб'єктів права. Це імперативні вимоги, що окреслюють загальну спрямованість судового устрою й судочинства. До цих принципів належать: верховенство права й законність, справедливість, гуманізм, рівність громадян перед законом і судом, незалежність, самостійність, повнота і транспарентність судової влади» [66, с. 203].

Таким чином, автор виокремлює як основоположні принципи судової влади такі принципи, як принцип верховенства права та принцип законності поряд із такими принципами, як: справедливість, гуманізм, рівність громадян перед законом і судом, незалежність, самостійність, повнота і транспарентність судової влади. Думається, що ця концепція є слушною і в контексті правозастосовної діяльності судів. Так, ЄСПЛ у рішенні у справі «Фельдман проти України» (№ 2) (Заява № 42921/09) від 12.01.2012 р., остаточне 12.04.2012 р., зазначив: «Спочатку Суд повинен встановити, чи здійснювалося втручання «згідно із законом». Цей вираз, по-перше, вимагає, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя у національному законодавстві; він також стосується якості закону, про який йдеться, вимагаючи, щоб він був доступний для зацікавленої особи,

яка, окрім того, повинна мати можливість передбачити наслідки його дії щодо себе, та відповідав принципіві верховенства права (див. рішення у справах «Круслен проти Франції» (Kruslin v. France) від 24 квітня 1990 р., Series A № 176-A, п. 27, та «Ювіг проти Франції» (Huvig v. France), Series A № 176-B, п. 26)» [285].

Таким чином, погоджуючись з викладеним та з тим, що законність є складовою змісту принципу верховенства права, водночас, є обґрунтованим виокремлення його як самостійного принципу САППУ. Ця позиція ґрунтується на прояві «законності» у сутності та змісті САППУ, зокрема йдеться про те, що: процесуальний порядок здійснення адміністративного судочинства визначається законодавством про адміністративне судочинства (див.: ст. 3, п. 5 ч. 1 ст. 4 КАСУ), тобто має обов'язкове «законне» підґрунтя; обов'язковою стороною у публічно-правовому спорі є орган публічної влади (суб'єкт владних повноважень), який має діяти виключно «на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України» (див.: п. 1 ч. 2 ст. 2, п. 2 ч. 1 ст. 4 КАСУ). Водночас, з метою підкреслення конституційно-правової природи цього принципу (як принципу САППУ), слід застосовувати вербальну конструкцію – «принцип конституційно-правової законності».

Питання законності є предметом наукового осмислення не одне десятиліття. Проте існуючі умови вітчизняного державотворення обумовлюють настійну необхідність якісно нових підходів до розкриття цього соціального феномену, вивчення всіх його аспектів з метою розбудови демократичної правової держави, в якій функціонує ефективна та незалежна судова влада та конституційно виокремлюється діяльність адміністративних судів (див.: ч. 5 ст. 125 Конституції України). Отже, проблеми законності та, зокрема, конституційної законності не втрачають своєї актуальності та досліджуються в сучасній правовій науці. Так, на думку учених, «конституційна законність є універсальним правовим принципом конституційного ладу держави, на якому базується організація та діяльність усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян» [126, с.169].

Конституційна законність – це складне поняття, яке у правовій науці вживається неоднозначно. По-перше, – як дотримання норм, що безпосередньо розташовуються у Конституції або впливають із неї, по-друге, як дотримання усіх законів та інших нормативних актів держави (як загальна вимога). Термін «конституційна» у цьому разі підкреслює, що передумови законності закладено у Конституції держави. Як слушно відмічається в науковій літературі, «Конституційна законність виступає ядром принципу законності, якщо розглядати останній комплексно, вона є найвищим рівнем прояву у державному і суспільному житті» [126, с. 170].

Крім підходів до розуміння конституційної законності, що названі, правовою наукою використовується такий термін як «конституційність», під якою розуміють загальну вимогу, яка полягає в неухильному виконанні та дотриманні конституції усіма суб'єктами права, правильному застосуванні її норм органами влади й посадовими особами, зокрема, органи влади і посадові особи, уповноважені здійснювати правотворчість, зорієнтовані на те, що прийняття ними нормативно-правових актів має відбуватися на основі Конституції, а самі ці акти повинні відповідати їй [42, с. 402].

Конституційну законність також слід розглядати як систему заходів, яких спрямовано на відновлення порушених конституційних норм. Слід погодитися з тезою, що «визнання норм Конституції у рутинному житті, забезпечення її верховенства у системі діючого права на всій території України є практичним проявом конституційної законності» [126, с. 170-171].

Думається, що найбільш прийнятним і таким, що точно відображає сутність та специфіку цього політико-правового феномена, є його визначення як «конституційно-правової законності». Конституційно-правова законність визначає не просто наявність Конституції як Основного Закону, який за своєю юридичною силою знаходиться на вершині ієрархії джерел права, а наявність правової Конституції, тобто такої, яка втілює ідеї вільного демократичного суспільства і правової держави, адекватно відображає загальнолюдські цінності та

правові ідеали, а також її верховенство, пряму дію на всій території держави, її забезпечення і захист.

Крім того, застосування вербальної конструкції «конституційно-правова законність» обумовлено і сучасним – широким підходом до визначення концепту «закон», якій має бути правовим. Зокрема, ЄСПЛ зазначає: «Під терміном «закон» [...] слід розуміти як норми, встановлені писаним правом, так і правила, що сформувалися у прецедентному праві. Закон має відповідати якісним вимогам, насамперед, вимогам «доступності» та «передбачуваності» (див. рішення у справі «Толстой-Милославський проти Сполученого Королівства» (Tolstoy Miloslavsky v. the United Kingdom), заява № 18139/91, рішення від 23 червня 1995 року, п. 37)» [347]. Ця позиція знаходить свою підтримку й у вітчизняній науці. Так, обґрунтованою є думка Н.М. Оніщенко, що «у контексті розмежування та розгляду співвідношення категорій «право» і «закон» варто зазначити, що «закон» дедалі частіше розуміють не як закон у строгому, спеціальному сенсі (як акт верховної влади і джерело вищої юридичної сили), а як офіційне джерело юридичних норм» [209, с. 3].

У сфері реалізації правових норм конституційно-правова законність означає неухильне дотримання Основного Закону та всіх нормативно-правових актів, що мають відповідати положенням Конституції (тобто мають бути правовими за сутністю), усіма правореалізуючими суб'єктами. Це має надважливе значення, оскільки не може бути законності взагалі, якщо не будуть здійснюватися вимоги конституційно-правової законності. Особливу роль у забезпеченні цього аспекту (сфери) прояву конституційно-правової законності відіграють суди.

У цьому контексті вірною є наукова концепція Н.М. Пархоменко, яка визначає, що «метою реалізації принципу конституційної законності є забезпечення верховенства Конституції України як основного джерела права та відповідно верховенства права як засадничого принципу правової, соціальної, демократичної держави, ефективна дія органів публічної влади». Крім того, учена відмічає: «Відповідно до існування чи відсутності режиму конституційної

законності залежить реалізація норм Конституції України, забезпечення реалізації принципу верховенства права» [214, с. 41].

Таким чином, конституційно-правову законність як принцип САППУ слід розглядати в двоєдиному аспекті. По-перше, це принцип організації та функціонування адміністративних судів через точне і неухильне дотримання Конституції та інших правових актів, реальна дія ієрархії нормативно-правових актів, у системі яких Конституція має вищу юридичну силу. По-друге, це встановлення режиму конституційно-правової законності внаслідок ефективної діяльності адміністративних судів при вирішенні публічно-правових спорів, з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Конституційно-функціональні (етимологія: «конституційно» – для позначення джерела; «функціональні» – від «виконувати, здійснювати») принципи САППУ закріплені у ст. 129 Конституції України як «основні засади судочинства» та стосуються здійснення правосуддя. Відповідно до змісту цієї статті такими принципами є: рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення; колегіальність та одноособовий розгляд судових справ; відповідальність за неповагу до суду чи судді.

Конституційні (загальні) принципи знаходять своє відтворення в інших, крім Конституції України, джерелах САППУ, що не змінює їх конституційної сутності (природи) та фундаментального значення.

Водночас, поряд із ними у цих джерелах закріплюються спеціальні принципи, що відображають специфіку та спрямованість судового

адміністративного процесу, визначають мету і засади адміністративного судочинства, процесуальну діяльність його суб'єктів. Наприклад, цих принципів закріплено у положеннях КАСУ, зокрема, у ст. 2, яка визначає мету та спрямованість адміністративного судочинства, засади (принципи) адміністративного судочинства.

Системний аналіз положень КАСУ, інших джерел САППУ, а також судової практики надає підстави визначити, що за своїм змістом спеціальні принципи САППУ є обґрунтованим класифікувати на організаційно-функціональні та суто функціональні (адміністративно-судочинні).

Організаційно-функціональні принципи визначають цілеспрямованість, організацію та способи судового захисту прав людини у сфері публічно-правових відносин, на відміну від суто функціональних, які за своїм змістом є принципами (засадами) адміністративного судочинства (адміністративно-судочинними). Зокрема, до спеціальних організаційно-функціональних принципів САППУ належать принципи: справедливості, неупередженості та своєчасності вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин; ефективності захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ст. 2 КАСУ); загальності та предметності звернення до адміністративного суду, тобто кожна особа має право звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушено її права, свободи або законні інтереси; визначеності шляхів та способів захисту порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до адміністративного суду (ч.ч. 1–5, 7 ст. 5 КАСУ); недійсність відмови від права на звернення до адміністративного суду (ч. 6 ст. 5 КАСУ); можливості досудового врегулювання спорів (ст. 17 КАСУ); функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної систем (ст. 18 КАСУ) та ін.

Перелік цих принципів не є вичерпним. Крім того, спеціальні принципи мають тенденцію розширюватися у контексті розвитку сучасного правосуддя. Так, «визнаючи зростаюче значення штучного інтелекту (ШІ) у сучасному

суспільстві і очікувані переваги початку його використання в повній мірі для підвищення і якості правосуддя», Європейська комісія по ефективності правосуддя прийняла п'ять основоположних принципів, що мають назву «Європейська етична хартія по використанню штучного інтелекту в судових системах і оточуючих їх реаліях» [85, с. 6]. Зокрема, це такі принципи:

1. Принцип поваги основоположних прав: забезпечити розробку та впровадження інструментів і послуг, заснованих на штучному інтелекті, що відповідають основним правам.
2. Принцип недискримінації: певним чином перешкоджати розвитку або посиленню будь-якої дискримінації між окремими особами або групами осіб.
3. Принцип якості і безпеки: при обробці судових рішень і даних, необхідно використовувати сертифіковані джерела і нематеріальні дані із застосуванням моделей, розроблених на міждисциплінарній основі, в безпечному технологічному середовищі.
4. Принцип прозорості, неупередженості та достовірності: зробити методи обробки даних доступними і зрозумілими, дозволити проведення зовнішнього аудиту.
5. Принцип контролю користувачем: уникнути розпорядчого підходу і дозволити користувачеві виступати в ролі інформованої особи, відповідальної за свій вибір [85, с. 8].

Думається, що ці принципи є важливими і для ефективізації адміністративного судочинства через використання штучного інтелекту, звідси їх можна визначити як спеціальні принципи САППУ.

Суто функціональні (адміністративно-судочинні) принципи стосуються безпосередньо здійснення адміністративного судочинства (судового процесу), тому для їх визначення слід звернутися до аналізу засад (принципів) адміністративного судочинства. При цьому слід погодитися з визначенням принципів адміністративного судочинства, «під якими слід розуміти визначальні ідеї, згідно з якими відбувається регулювання відносин, що виникають у сфері адміністративного судочинства» [121, с. 5]. Виходячи із цього визначення принципів адміністративного судочинства (саме як «визначальних ідей») та ґрунтуючись на ідеологічно-праксеологічному підході щодо визначення принципів права, можна зробити висновок, що спеціальні принципи можуть бути

закріпленими не тільки у КАСУ, але й визначені в інших джерелах САППУ, наприклад, у рішеннях КСУ, юридичні позиції якого є судовими прецедентами-тлумаченнями. Таким прикладом є Рішення КСУ від 9 вересня 2010 р., в якому викладено юридичну позицію, що визначає принцип офіційності в адміністративному судочинстві, а саме: «В адміністративному судочинстві, на відміну від цивільного судочинства, діє принцип офіційності, який полягає в активній позиції суду щодо з'ясування всіх обставин у справі (частини четверта, п'ята статті 11, частина друга статті 69, частина п'ята статті 71 КАСУ)» [304].

Зазначений принцип офіційності за своїм змістом кореспондує принципіві, що закріплений у п. 4 ч. 3 ст. 2 чинної редакції КАСУ, – «офіційного з'ясування всіх обставин у справі» та виявляється, перш за все, у тому, що «суд вживає визначені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи» (ч. 4 ст. 9 КАСУ). В юридичній літературі підкреслюється значення цього принципу щодо захисту прав і свобод людини від порушень з боку органів публічної влади [див., наприклад: 130]. Крім того, існує думка, що цей принцип «за своїм змістом обмежує дію принципів змагальності та диспозитивності». При цьому зазначається, що це «зумовлено особливостями адміністративного судочинства – в учасників публічно-правових відносин нерівні можливості – фізичній чи юридичній особі протистоїть потужний адміністративний апарат. Щоб збалансувати можливості, адміністративний суд повинен виконати активну роль у судовому процесі, щоб сприяти особі у захисті її прав» [119, с. 181]. Погоджуючись, що цей принцип має важливе значення щодо ефективізації судового захисту прав людини, що він є особливим принципом, який є властивим адміністративному судочинству, водночас, дискусійною є його характеристика як такого, що «обмежує дію» принципів змагальності та диспозитивності. Думається, що більш вірним є визначення співвідношення цих принципів не як обмежуючих один одного, а як таких, що взаємно

доповнюються з метою забезпечення досягнення мети адміністративного судочинства.

В.Б. Пчелін зараховує офіційність з'ясування всіх обставин у справі до «галузевих» принципів, які «притаманні виключно адміністративному судочинству, тобто не застосовуються в будь-яких інших сферах суспільних відносин» [271, с. 169]. Думається, що таке виокремлення цього принципу є обґрунтованим. Водночас, у системі принципів САППУ його слід віднести до спеціальних принципів.

Крім того, до «галузевих» принципів адміністративного судочинства, крім названого, учений пропонує відносити принцип «презумпції вини суб'єкта владних повноважень» [15, с. 169]. Ця пропозиція ґрунтується на існуючій концепції про необхідність запровадження в адміністративному судочинстві презумпції вини суб'єкта владних повноважень, рішення, дії чи бездіяльність якого оскаржуються, яка «покладала б на суб'єкта владних повноважень обов'язок аргументовано, посиляючись на докази, довести правомірність своїх рішень, дій чи бездіяльності та спростувати твердження позивача про порушення його прав, свобод чи правових інтересів» [7, с. 104]. За змістом «презумпція вини суб'єкта владних повноважень повинна означати припущення, що повідомлені позивачем обставини справи про рішення, дії, бездіяльність відповідача і про порушення права, свободи чи правового інтересу відповідають дійсності, доки відповідач – суб'єкт владних повноважень не спростує їх» [7, с. 105].

Втілення змісту цього принципу простежується у главі 5 «Докази та доказування» КАСУ, зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 77 КАСУ «в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача». Таким чином, слід погодитися з твердженням про існування цього принципу [271, с. 169], незважаючи на те, що він не знайшов свого закріплення у переліку принципів, визначених у ст. 2 КАСУ, проте він виявляється в інших положеннях КАСУ, тобто є опосередковано закріпленим – впливає з положень КАСУ. У цьому разі

цей принцип права є не прямо закріпленим, а відноситься до принципів, які можна охарактеризувати як такі, що «є «розчиненими» в правових нормах» [26, с. 19]. Крім того, цей принцип знаходить свого визнання у судовій практиці, міститься в судових прецедентах та визначається у правовій доктрині.

Теоретично-доктринальним підтвердженням практичної доцільності виокремлення цього принципу в системі принципів САППУ є те, що метою адміністративного судочинства є «ефективний захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень» (ч. 1 ст. 2 КАСУ), тобто права людини мають бути пріоритетними стосовно всіх інших прав та інтересів, що, у свою чергу, кореспондує адміністративно-правовій доктрині людиноцентризму, відповідно до якої відбувається подальше реформування судової системи та системи права України. Адміністративна юстиція (як система судових органів щодо розгляду та вирішення публічно-правових спорів) є важливим інституціональним засобом захисту прав людини від можливого «свавілля» органів публічної влади, тому в контексті науково-практичної концепції САППУ важливим є забезпечення дії в адміністративному судочинстві принципу презумпції вини суб'єктів владних повноважень.

Отже, спеціальними суто функціональними (адміністративно-судочинними) принципами САППУ є: диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі (принцип офіційності); неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення; принцип презумпції вини суб'єктів владних повноважень та інші принципи, адже цей перелік не є вичерпним. Так, слід виокремити такий спеціальний принцип САППУ, як принцип пріоритетності прав та свобод людини (див.: підрозділ 2.3. дисертації).

Отже, ґрунтуючись на вищезазначеному, слід резюмувати, що принципи САППУ – це основні ідеї, вихідні начала, що характеризують зміст, головне призначення та функціонування САППУ, мають відповідне визначення та містяться в Конституції України, законодавстві про адміністративне судочинство

(або об'єктивно впливають із їхнього змісту) та інших джерелах САППУ – доктринальних та праксеологічних, а також мають загальне визнання (визначення) в судовій практиці.

За своїм змістом та джерельним походженням принципи САППУ класифікуються на: 1) конституційні (загальні) принципи, які містяться у статтях Конституції України чи впливають зі змісту конституційних положень (зокрема, принцип конституційно-правової законності), а саме: а) конституційно-організаційні (ч. 1, 2 ст. 3, ч. 2 ст. 6, ст. 8, ст. 10, ч. 2 ст. 19, ч. 1, 2 ст. 124, ч. 1, 2, 5 ст. 125, ст. 126–128, ст. 130); б) конституційно-функціональні (ст. 129); 2) спеціальні принципи, що містяться в КАСУ, інших джерелах САППУ, а також є визнаними в судовій практиці, а саме: а) організаційно-функціональні (справедливості, неупередженості та своєчасності вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин; ефективності захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ст. 2 КАСУ); загальності та предметності звернення до адміністративного суду, тобто кожна особа має право звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси; визначеності шляхів та способів захисту порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до адміністративного суду (ч.ч. 1–5, 7 ст. 5 КАСУ); недійсність відмови від права на звернення до адміністративного суду (ч. 6 ст. 5 КАСУ); можливості досудового врегулювання спорів (ст. 17 КАСУ); функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної систем (ст. 18 КАСУ) та ін.; б) суто функціональні – адміністративно-судочинні (принцип пріоритетності прав та свобод людини і громадянина; диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі (принцип офіційності); неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення; принцип презумпції вини суб'єктів владних повноважень та ін. (перелік не є вичерпним).

Визначені принципи становлять систему, яка характеризується структурованістю (через класифікацію принципів), динамічністю та відкритістю (через її тенденцію змінюватися у залежності від розвитку судових адміністративно-процесуальних правовідносин та джерел САППУ, що обумовлює невичерпність переліку принципів САППУ). Важливе (стрижневе) значення у цій системі має конституційний принцип верховенства права, який, окрім іншого, є змістовно пов'язаним із конституційним принципом, визначеним у ст. 3 Конституції України («людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю...») та, водночас, є нетотожним принципові пріоритетності прав та свобод людини і громадянина як за функціонально-змістовною спрямованістю, так і за природою, адже принцип пріоритетності прав та свобод людини і громадянина є спеціальним принципом САППУ, на відміну від принципу верховенства права, який є конституційним принципом САППУ.

2.3. Верховенство права та пріоритетність прав та свобод людини і громадянина як принципи судового адміністративного процесуального права України

В Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8 Конституції України). Як слушно визначається в юридичній літературі, «верховенство права» «завдяки працям А. Дайсі набуло якостей класичної доктрини та одного з основоположних принципів права з конкретним юридичним значенням» [148, с. 66]. Концепцію верховенства права А. Дайсі сформулював наприкінці XIX ст. Саме у його роботі «Вступ до науки конституційного права» [383, с. 102, 114] принцип верховенства права уперше отримав доктринальне тлумачення як центральний елемент британської конституції. Як слушно зазначається в юридичній літературі, доктрина верховенства права, сформульована А. Дайсі, – це концентрований вираз ідей, концепцій, теорій, конструкцій та формул, напрацьованих упродовж багатьох віків.

На її основі було витворено єдину тканину політико-юридичного вчення, відомого як інтегративна доктрина лібералізму і яке стало провідним та панівним у сучасному демократичному світі, передусім у Європі [140, с. 53].

Вагомий внесок у розвиток класичної доктрини верховенства права, її відмежування від суміжних концепцій правової держави та законності зробили такі західні дослідники: Дж. Адамс, Дж. Гаррінгтон, К. Гессе, Т. Джефферсон, І. Кант, Б. Констант, А. де Лобадер, Дж. Мілл, Т. Пейн, Б. Спіноза, С. Резерфорд, Ш. де Секонде (барон де Монтеск'є), Ф. Хайек та багато інших.

Верховенство права є динамічною доктриною, що розвивається та наповнюється новими ознаками та характеристиками відповідно до тенденцій розвитку сучасного світу. Втім, думається, що її константу визначено у Доповіді «Верховенство права», схваленій Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (25–26 березня 2011 р.), а саме: «У тому значенні, в якому його слід розуміти, «the rule of law» («верховенство права») є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства. У рамках цього поняття вимагається, щоб усі, хто наділений повноваженнями ухвалювати рішення, ставилися до кожного з виявом поваги, на основі рівності та розумності й відповідно до закону, і щоб кожен мав можливість оскаржити незаконність рішень в незалежному та безсторонньому суді, де кожен має бути забезпечений справедливими процедурами» [43, с. 171]. Крім того, на принципові верховенства права акцентується увага у Резолюції Європейського парламенту від 9.06.2016 р. про відкрити, ефективну та незалежну адміністрацію ЄС (2016/2610 (RSP)) [384] та в інших міжнародних документах.

Однією з важливих сфер застосування цього принципу є правосуддя. Як визначив КСУ, «верховенство права, будучи одним з основних принципів демократичного суспільства, передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу» [298]. Функціонування незалежної судової влади в державі нерозривно пов'язане з доктриною верховенства права. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а

також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Отже, саме суди, у першу чергу, повинні реалізовувати принцип верховенства права.

Мета верховенства права – це не просто формальне забезпечення порядку, передбаченого законами та іншими нормативними актами, встановленими державою, а утвердження такого правопорядку, який обмежує абсолютизм державної, передусім виконавчої, влади, ставить її під контроль суспільства, створюючи для цього відповідні правові механізми [240, с. 151]. Відповідно до юридичної позиції КСУ, «основна мета верховенства права полягає, насамперед, в обмеженні влади держави над людиною, у забезпеченні від довільного втручання держави та її органів у певні сфери життєдіяльності людини» (Рішення КСУ (Велика палата) від 20.06.2019 р.) [288]. І тут особливого значення набуває судова правозастосовна діяльність. Адже саме суди в демократичній правовій державі мають бути захисниками не тільки закону, але й права. «Суддя стоїть на сторожі права навіть проти законів», – так писав український вчений, академік С.С. Дністрянський ще на початку ХХ ст. [80, с. 233–234]. Саме принцип верховенства права дає можливість суддям приймати рішення з урахуванням загальних принципів права: пріоритету прав людини, заборони дискримінації, розумності, справедливості тощо. Стаття 129 Основного Закону держави закріплює, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права.

Особливе значення має застосування принципу верховенства права в адміністративному судочинстві, виходячи з ролі та цілеспрямованості адміністративних судів, визначених у ч. 5 ст. 125 Конституції України. КСУ «вважає, що складовим елементом конституційного принципу верховенства права в розумінні статті 8, частини другої статті 55 Конституції України є доступ особи до суду з метою здійснення судового контролю щодо законності та правомірності усіх рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, оскільки в результаті такої діяльності публічної влади можливе свавільне втручання у права, свободи будь-якої фізичної чи юридичної особи. Відповідно до частини п'ятої статті 125 Основного Закону України з метою

захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди» [306]. Згідно з юридичною позицією КСУ, «верховенство права слід розуміти, зокрема, як механізм забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій державної влади» (Рішення КСУ від 23.01.2020 р.) [287].

В іншому рішенні, розвиваючи практику застосування принципу верховенства права, КСУ відмічає: «Особливу роль у системі інституційного забезпечення «верховенства права» (правовладдя) відведено судовій владі загалом, а зокрема – конституційному й адміністративному видам судочинства. Саме ці два види судочинства покликані забезпечувати узгоджений характер усієї юридичної системи в умовах співіснування суперечливих норм, завдяки чому досягається дієвість верховенства права (правовладдя), тобто його ефективність» [291]. Звідси розкриття змісту верховенства права як принципу адміністративного судочинства має праксеологічне значення для підвищення ефективності судового захисту прав людини. Тим більше, що Україна посідає 77-у позицію серед 126 країн світу у рейтингу верховенства права у 2019 р. (результати рейтингу оприлюднені на сайті міжнародної неурядової організації World Justice Project) [346].

Серед основних засад (принципів) адміністративного судочинства КАСУ першим проголошує саме верховенство права (п.1 ч. 3 ст. 2). Стаття 6 КАСУ розкриває зміст цього принципу, зокрема, визначаючи чотири аспекти застосування адміністративними судами принципу верховенства права (відповідно, ч.ч.1–4 ст. 6). З метою докладної характеристики верховенства права як принципу САПСУ методологічно необхідним є розгляд кожного з визначених у ст. 6 КАСУ аспектів його застосування в адміністративному судочинстві.

Перший аспект змісту застосування в адміністративній юстиції принципу верховенства права – «суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави» (ч. 1 ст. 6 КАСУ) – кореспондує зі ст. 3 Конституції України. Цей аспект застосування принципу верховенства права детермінує актуалізацію такої науково-практичної

концепції судового правозастосування, що заснована на ідеології «держава для людини», служіння держави інтересам людини, визнанні пріоритетного місця і ролі людини та громадянина у державно-владних відносинах, що втілено в адміністративно-правову доктрину людиноцентризму (див.: підрозділ 1.3. дисертації). Втім, уявляється невірним ототожнення таких принципів, як верховенство права та пріоритетність або верховенство прав людини. Хоча розуміння принципу верховенства права як «верховенство прав людини» міцно увійшло до адміністративно-правової науки і практики. Зокрема, В.Б. Авер'янов відмічав: «Принцип верховенства права в більшості українських джерел пропонується доктринально тлумачити як двоєдину вимогу, що забезпечує: а) визнання пріоритетності основних прав людини перед всіма іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави; б) підпорядкування діяльності всіх без винятку державних інститутів цілям реалізації і захисту прав людини» [2, с. 72–73; 3, с. 34]. Крім того, аналогічний підхід простежувався і в нормативних документах кінця ХХ ст., які визначали основні напрямки політики української держави у сфері прав людини. Наприклад, затверджені Постановою Верховної Ради України від 17.06.1999 р. «Засади державної політики України в галузі прав людини» містять таке положення у вступній частині (преамбулі): «визначаючи принципи верховенства права у суспільстві й державі як пріоритет прав і свобод людини і громадянина ...». Водночас, в якості принципів державної політики в галузі прав людини закріплено: «забезпечення верховенства прав і основних свобод людини у відносинах з державою»; та «визнання верховенства права, за яким проголошення і реалізація прав і основних свобод людини і громадянина засновано лише на законі» [96]. Такий теоретичний підхід не втрачає своїх «позицій» і в сучасній адміністративно-правовій теорії і практиці та може бути охарактеризованим як «антропологічна інтерпретація» політико-правового феномена верховенства права. Водночас, уявляється теоретично аргументованим та практично обумовленим відрізнати принцип верховенства права від принципу пріоритету прав та свобод людини і громадянина. Цей висновок, перш за все обґрунтовується тим, що як у міжнародних, так і вітчизняних нормативно-правових актах та документах

простежується розмежування цих принципів [див.: напр., 327]. Наприклад, ст. 2 Договору про Європейський Союз (Маастріхт, 7.02.1992 р.) [81] закріплює: «Союз заснований на цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави і дотримання прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин». Виходячи зі змісту цієї статті, логічним є висновок, що в ній виокремлюються такі принципіальні положення, як «правова держава» (однією з характеристик якої є принцип верховенства права); та «повага людської гідності, свободи дотримання прав людини», що є змістовним проявом принципу пріоритету прав людини. Простежується виокремлення пріоритету прав людини як самостійного принципу і в інших міжнародних документах. Так, ст. 2 «Пріоритет людини» Конвенції «Про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину» від 4.04.1997 р. визначає: «Інтереси та благополуччя окремої людини превалюють над виключними інтересами усього суспільства або науки» [133].

Виокремлення принципу пріоритету прав і свобод людини у взаємовідносинах «людина-суспільство-держава» простежується й у вітчизняному законодавстві.

У Конституції України зроблено акцент на прагненні держави максимально забезпечити й гарантувати права і свободи людини (ст. 3), що надає підстави говорити про конституційне розмежування принципів верховенства права і вищої цінності прав людини. Крім того, у чинному вітчизняному законодавстві принцип «пріоритетності прав людини» визначений як самостійний принцип діяльності місцевих державних адміністрацій (див.: ст. 3 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [258]). Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», «діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади ґрунтується на принципах верховенства права, забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, безперервності, законності, ...» [266]. Діяльність прокуратури ґрунтується на засадах: «1) верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю; ...» (ч.1 ст. 3 Закону України «Про прокуратуру») [261]. До принципів діяльності поліції в Україні поряд з

принципом верховенства права (ст. 6 Закону України «Про Національну поліцію»), належить і принцип «дотримання прав і свобод людини» (ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію» [259]). У нормативній регламентації діяльності органів судової влади також можна прослідкувати виокремлення «прав людини» у формі «завдання суду», який, «здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права», забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України...» (див.: ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Крім того, КСУ, визначаючи складові змісту принципу верховенства права, не зазначає таку його складову, як пріоритет прав людини, а саме: «Верховенство права як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права необхідно розглядати, у тому числі, в контексті основоположних таких його складових, як принцип законності, принцип поділу влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду (Рішення КСУ (Велика палата) від 23.01.2020 р.) [287]. Не простежується змістовного ототожнення цих принципів і в «профільному» щодо визначення верховенства права рішенні КСУ від 2.11. 2004 р. № 15-рп/ 2004. У цьому рішенні сформульовано таку правову позицію КСУ: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозахисну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [287].

Таким чином, у Конституції України, міжнародно-правових документах, а також у ряді законів і підзаконних актів України разом із принципом верховенства права прямо або опосередковано закріплено принцип пріоритету прав та свобод людини, який означає пріоритетність прав людини у взаємовідносинах «людина – суспільство – держава» і обов'язок держави визнавати, дотримувати і захищати ці права. Звідси, необхідно розмежовувати за змістом і цільовим призначенням такі принципи, як принцип верховенства права і принцип пріоритету прав людини у відносинах «людина-суспільство-держава».

Крім того, слід резюмувати тенденцію поступового розширення та зміцнення міжнародної та національної нормативно-правової, інституційно-функціональної, науково-теоретичної основи для утвердження, забезпечення та захисту прав та свобод людини і громадянина на основі ґрунтового принципу – пріоритету прав та свобод людини і громадянина у відносинах з державою, а також перед іншими колективними, корпоративними правами. Цей висновок обґрунтовується таким:

1) наявністю системи міжнародних документів у сфері прав людини, яких світовим співтовариством визнано міжнародними стандартами у сфері прав людини (Загальна декларація прав людини 1948 р. [92]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [191], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [190] та Факультативний протокол до другого Пакту 1966 р.; конвенції про права людини у межах Організації Об'єднаних Націй (далі: ООН) – про ліквідацію расової дискримінації (Конвенція 1965 р.) [189], про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (Конвенція 1979 р.) [131], проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання (Конвенція 1984 р.) [135], про права дитини (Конвенція 1989 р.) [134], про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (Конвенція 2006 р.) [188] і з інших питань; та інші міжнародні універсальні та регіональні документи [133, 352]); 2) створенням міжнародної універсальної інституційної системи (органів та механізмів) захисту прав людини (до якої належать: Генеральна Асамблея ООН, Рада ООН з прав людини та її допоміжні органи і механізми, Рада Безпеки ООН і ряд її спеціалізованих механізмів, Економічна і соціальна рада ООН і функціонуюча при ній Комісія зі становища жінок і Постійний форум ООН з питань корінних народів, Міжнародний Суд ООН, Секретаріат ООН і його окремі підрозділи, договірні (конвенційні) органи з прав людини, деякі спеціалізовані установи ООН – Міжнародна організація праці, Організація ООН з питань освіти, науки і культури, тимчасові і спеціальні механізми захисту прав людини, створювані органами ООН), а також – регіональних механізмів (зокрема, захистом прав людини активно займаються Рада Європи та ЄСПЛ, Міжамериканська комісія з прав людини та ін.); 3) розвитком міжнародного права

у напрямку виокремлення таких його складових, як «міжнародне гуманітарне право», «міжнародний захист прав людини», «міжнародне співробітництво у забезпеченні прав людини» та ін.; 4) розвитком вітчизняного законодавства у сфері забезпечення та захисту прав людини; 5) розвитком вітчизняної правової науки та правової системи у напрямку запровадження та розвитку інноваційних галузей права (наприклад, конституційне гуманітарне право [268]).

Таким чином, обґрунтованим є виокремлення принципу пріоритету прав та свобод людини і громадянина як самостійного принципу САППУ – галузі процесуального права, спрямованого на судовий захист прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Особливу увагу при розмежуванні верховенства права та пріоритету прав та свобод людини, а також визначенні їх змісту як самостійних принципів адміністративного судочинства та, водночас, як принципів САППУ, слід приділити системно-логічному аналізу Доповіді «Верховенство права», схваленої Венеційською Комісією (Європейська комісія «За демократію через право») на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 р. (далі: Доповідь) [43]. Резюмуючи про можливість консенсусу стосовно обов'язкових елементів поняття «верховенство права», а також таких самих елементів поняття «Rechtsstaat», які є не лише формальними, але й субстантивними чи матеріальними (*materieller Rechtsstaatsbegriff*), серед інших, визначається такий елемент як «...е. Дотримання прав людини;...» (п. 41 Доповіді) [43, с. 180-181]. Отже, «дотримання прав людини» відповідно до цієї концепції є одним із елементів змісту верховенства права. Водночас, у п. 59 Доповіді зазначається, що «дотримання верховенства права і дотримання прав людини не обов'язково є синонімами. Проте великою мірою обидві концепції збігаються між собою, а численна низка прав, закріплених у таких документах, як ЄКПЛ, також мають стосунок до верховенства права – явно виражено чи обумовлено». Звідси логічним є висновок, що змістовним проявом верховенства права є не всі права людини, зокрема, їх додержання, гарантування, захист тощо. У наступному пункті Доповіді чітко визначається, що правами, які «найочевидніше пов'язані з верховенством права, є такі: (1) право на доступ до правосуддя; (2) право на

законного і компетентного суддю; (3) право на виклад своєї позиції (the right to be heard); (4) неприпустимість подвійної загрози [подвійного покарання за одне і те саме діяння] (ne bis in idem) (ст. 4 Протоколу 7 до ЄКПЛ); (5) юридичний принцип, згідно з яким заходи, що накладають обтяження, не можуть мати зворотної сили; (6) право на ефективні засоби юридичного захисту в будь-якому спорі (ст. 13 ЄКПЛ); (7) презумпція невинуватості – будь-яка особа вважається невинуватою в скоєнні злочину, доки її вину не доведено; та (8) право на справедливий суд, або – в англо-американській традиції – принцип природної справедливості чи принцип справедливої [юридичної] процедури; мають бути забезпечені: справедливе і відкрите слухання справи, відсутність упередженості та слухання і вирішення справи упродовж розумного строку» (п. 60 Доповіді) [43, с. 177]. Отже, йдеться про змістовну взаємозалежність верховенства права з тими правами людини, які є безпосередньо пов'язаними зі здійсненням правосуддя («судово-процесуальними» правами людини).

Конституційні положення: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України) – основний (загальний) конституційний принцип, який змістовно виявляється, зокрема, у двох принципах САППУ – принципові верховенства права (через його пов'язаність із «судово-процесуальними» правами людини) та принципові пріоритету прав та свобод людини і громадянина у взаємовідносинах із суб'єктами владних повноважень.

Крім того, положення ст. 3 Конституції України визначають вектор обов'язкової спрямованості діяльності держави, зокрема, на «утвердження і забезпечення прав і свобод людини», що має бути втілено як у правозастосовну, так і в правотворчу діяльність. Звідси логічним є висновок, що при прийнятті нормативно-правових актів, зокрема законів, важливим є дотримання принципу пріоритетності прав ті свобод людини. Адже, як зазначив КСУ, «одним із проявів

верховенства права є те, що право не обмежується тільки законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовано суспільством і обумовлено історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою отримала відображення в Конституції України» [298]. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який, виходячи із цієї правової позиції КСУ, може бути й несправедливим. Думається, що у контексті ст. 3 Конституції України критерієм «справедливості» законів є їх спрямованість на пріоритетність прав людини та недопущення їх порушення. Цей висновок підтверджується юридичною позицією КСУ, викладеною в іншому його рішенні. Так, у Рішенні № 2-рп від 29.01.2008 р. говориться, що «пріоритет природних прав людини слід розглядати як один із засадничих принципів Конституції України, відповідно до якого Верховна Рада України, як орган законодавчої влади, має приймати правові акти, додержуючись такого підходу» [293]. Звідси принцип пріоритетності прав та свобод людини і громадянина має бути критерієм «справедливості» нормативно-правових актів і при їх застосуванні при вирішенні публічно-правових спорів. Стосовно адміністративного судочинства це означає, що суди при здійсненні адміністративного правосуддя не повинні застосовувати положення правового акта, у тому числі закону, якщо його застосування суперечить конституційним принципам або порушує права та свободи людини і громадянина, тобто має виходити із принципу пріоритету прав та свобод людини і громадянина у взаємовідносинах з державою. Слід зазначити, що в законодавстві зарубіжних держав серед принципів здійснення адміністративного судочинства виокремлюються такі принципи, як «принцип дотримання прав приватної особи», «принцип заборони свавілля», «принцип захисту законних очікувань», «принцип пропорційності» [379]. Думається, що всі ці принципи є проявом змісту саме принципу пріоритетності прав та свобод людини і громадянина.

Отже, при здійсненні адміністративного правосуддя, виходячи із його основної мети (див.: ст. 2 КАСУ), важливим є дотримання принципу пріоритету

прав та свобод людини і громадянина при вирішенні публічно-правового спору, тобто у взаємовідносинах особи з органами публічної влади. Втім, особливість публічно-правових відносин (див.: підрозділ 2.1. дисертації) обумовлює необхідність дотримання балансу інтересів особи з публічними інтересами. Зокрема, на цьому акцентує увагу КСУ, а саме: «КСУ виходить з того, що право на забезпечення адміністративного позову може бути обмежене з урахуванням особливостей публічно-правових відносин, на які поширюється юрисдикція адміністративних судів. Регулювання підстав та порядку забезпечення позову здійснюється в інтересах не лише позивача, а й інших осіб – учасників провадження, суспільства, держави в цілому з дотриманням критеріїв домірності (пропорційності)» (Рішення КСУ від 16.06.2011 р.) [310]. Незважаючи на те, що ця юридична позиція стосується права людини на судовий захист, тобто відноситься до розкриття змісту принципу верховенства права, вона є слушною і щодо принципу пріоритетності прав та свобод людини. Водночас, як визначає ЄСПЛ, «питання, чи було дотримано справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав окремої особи, виникає лише тоді, коли встановлено, що оскаржуване втручання відповідало вимозі законності і не було свавільним» (див. рішення у справі «Ятрідіс проти Греції» (Jatridis v. Greece) [ВП], № 31107/96, пункт 58, ЄСПЛ 1999-II) [279]. Важливість та зміст принципу пропорційності при здійсненні адміністративного судочинства визначає ВС у своєму правовому висновку, а саме: «Принцип пропорційності має забезпечувати дотримання відповідного балансу між будь-якими зворотними наслідками, що можуть бути заподіяні правам, свободам або інтересам учасників правовідносин, а також поставленим цілям адміністративного договору. Принцип пропорційності передбачає (1) використання засобів, пропорційних до переслідуваних цілей, (2) забезпечення через здійснені заходи чіткої рівноваги між публічними інтересами з правами та інтересами приватних осіб» [207]. Отже, при визнанні пріоритетності прав та свобод людини і громадянина у взаємовідносинах «людина-суспільство-держава», для забезпечення «справедливого» правосуддя, при здійсненні

адміністративного судочинства важливим є забезпечення пропорційності публічних та приватних інтересів при розгляді публічно-правових спорів.

Таким чином, є теоретично обґрунтованим та практично важливим (для забезпечення досягнення мети та виконання завдань адміністративного судочинства) визначити в тексті КАСУ принцип пріоритетності прав та свобод людини і громадянина (який є нетотожним принципові верховенства права, проте пов'язаний з ним) як самостійний принцип адміністративного судочинства (див.: підрозділ 3.2 дисертації).

Другий аспект застосування адміністративними судами принципу верховенства права – «суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини» (ч. 2 ст. 6 КАСУ) – спрямований на урахування судової практики ЄСПЛ, що розкриває зміст принципу верховенства права через формулювання ЄСПЛ відповідних вимог, які пов'язані із судовим адміністративним процесуальним правом.

У цьому контексті важливе значення має Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4.11.1950 р. [133] (зі змінами, внесеними Протоколом № 11). У рішенні ЄСПЛ у справі *Щокін проти України* (Заяви № 23759/03 та № 37943/06, Страсбург, 14.10. 2010 р., остаточне 14.01.2011 р.) зазначено: «верховенство права, один із основоположних принципів демократичного суспільства, притаманний усім статтям Конвенції» (п. 50) [279]. Ця Конвенція підлягає застосуванню разом із рішеннями ЄСПЛ. Крім того, в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. [246] указується на обов'язок держави виконати рішення ЄСПЛ у справах проти України з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї, із впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини, зі створенням передумов для зменшення числа заяв до ЄСПЛ проти України. У ст. 17 цього Закону закріплюється обов'язок судів застосовувати при розгляді справ Конвенцію про

захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права.

Виходячи з теорії права міжнародних договорів, Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р., слід підтримати висновок, слушний стосовно реалізації верховенства права у сфері адміністративної юрисдикції, а саме, що природа рішень ЄСПЛ обумовлена певними факторами: правові позиції, що містяться в них, мають нормативний характер; у рішеннях надається тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї; самі рішення мають правозастосовний характер, оскільки в них міститься рішення з конкретної справи [57, с. 21].

Системний аналіз практики та, відповідно, правових позицій ЄСПЛ надає можливість визначити ті змістовні вимоги верховенства права, які мають бути реалізованими у сфері здійснення адміністративного судочинства. Однією з таких вимог є захист від свавілля суб'єктів владних повноважень. Захист особистості від свавілля влади означає, що втручання суб'єктів владних повноважень у права людини має підлягати ефективному контролю. Це має бути судовий контроль, який найкращим чином забезпечує гарантії незалежності, безсторонності та належної правової процедури. Саме це зазначив ЄСПЛ у своєму рішенні від 06.09.1978 р. по справі *Klass v. Germany*. Суд відзначив, що одним із фундаментальних принципів демократичного суспільства є принцип верховенства права, закріплений у Преамбулі до Конвенції. За цим принципом, втручання державної адміністрації до сфери дії особистих прав має бути об'єктом ефективного контролю, що, як правило, здійснюється суддями, оскільки судовий контроль є найкращою гарантією незалежності, неупередженості та належної процедури [282]. Крім того, Суд у справі «Круслен проти Франції» від 24.04.1990 р. визначив: «в національному праві має існувати засіб правового захисту від свавільного втручання з боку державних органів у права, гарантовані пунктом 1...» (п. 30 Рішення) [283].

«Якісний» правовий захист людини від свавілля з боку публічно-владних органів є можливим тільки за умови доступу особи до незалежного, неупередженого

суду, провадження в якому відповідає вимогам справедливого судового розгляду. Особливого значення це набуває у відносинах у сфері адміністративного права, адже рішення чи дії органів публічної влади завжди мають безпосередній вплив на права і свободи, що захищаються Конвенцією про захист прав та основоположних свобод людини. Стаття 6 Конвенції закріплює право кожного на справедливий суд. Формально-логічний аналіз тексту частини першої цієї статті надає підстави зробити висновок, що в ній закріплено складові змісту права на судовий захист, а саме: право кожного на справедливий і публічний розгляд справи; розгляд справи незалежним, безстороннім, «законним» (встановленим законом) судом; публічність проголошення судового рішення.

За правовими позиціями ЄСПЛ у багатьох справах, складовою права на суд є право доступу до суду, у тому розумінні, що особі має бути забезпеченою, перш за все з боку держави, можливість звернутися до суду для вирішення спірного питання. Так, на цьому ЄСПЛ акцентує увагу, зазначаючи: «Суд повторює, що право на доступ до суду було визначене аспектом права на суд відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції (див. згадане рішення у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (*Golder v. the United Kingdom*), пункти 28–36). Суд визнав право на доступ до суду невід’ємним аспектом гарантій, закріплених у ст. 6 Конвенції, посиляючись на принципи верховенства права та запобігання свавіллю влади, що лежать в основі більшості положень Конвенції. Отже, п. 1 ст. 6 Конвенції гарантує кожному право на звернення до суду із позовом щодо його прав та обов’язків цивільного характеру» (п. 39 Рішення ЄСПЛ у справі «Абрамова проти України» (Заява № 41988/08) від 18.12.2018 р.) [278].

У справі «Белле проти Франції» (*Bellet v. France*) ЄСПЛ зазначив, що «стаття 6 § 1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права» [280]. При цьому, право на

доступ до суду має бути забезпечено таким чином, щоб особа могла його реалізувати безперешкодно, на цю змістовну складову поняття доступу до правосуддя також вказує ЄСПЛ, а саме: «право на доступ до суду має бути «практичним та ефективним», а не «теоретичним або ілюзорним». Це зауваження особливо стосується гарантій, закріплених у статті 6 Конвенції, з огляду на важливе місце, яке займає в демократичному суспільстві право на справедливий суд (див. рішення у справі «Зубац проти Хорватії» [ВП] (*Zubac v. Croatia*) [GC], заява № 40160/12, пункт 77, від 05.04.2018 р. та зазначені у ньому справи) (п. 40 Рішення ЄСПЛ у справі «Абрамова проти України» (Заява № 41988/08) від 18.12.2018 р.) [278].

У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово наголошував: «Проте право на доступ до суду не є абсолютним та може підлягати обмеженням; вони дозволяються опосередковано, оскільки право на доступ за своєю природою потребує регулювання з боку держави, яке може змінюватися у часі та місці відповідно до потреб і ресурсів суспільства та окремих осіб. Встановлюючи такі правила, Договірні держави користуються певною свободою розсуду. Хоча остаточне рішення щодо дотримання вимог Конвенції залишається за Судом, до його завдань не входить заміна оцінки національних органів влади будь-якою іншою оцінкою того, що може бути кращою стратегією у цій сфері. Проте встановлені обмеження не повинні обмежувати доступ, наданий особам, у такий спосіб або такою мірою, щоб сама суть цього права була підірвана. Крім того, обмеження буде несумісним із пунктом 1 статті 6 Конвенції, якщо воно не переслідує законну мету та якщо немає розумної пропорційності між застосованими засобами та метою, якої прагнуть досягти (див. згадане рішення у справі «Зубац проти Хорватії» (*Zubac v. Croatia*), пункт 78)» (п. 41 Рішення ЄСПЛ у справі «Абрамова проти України» від 18.12.2018 р.) [278].

Звідси ще однією вимогою принципу верховенства права є вимога доступу до адміністративного суду, який має бути незалежним, безстороннім, «законним» (встановленим законом) судом; та право на справедливий і публічний розгляд справи. Крім того, складовою принципу верховенства права, на якій наголошується у рішеннях ЄСПЛ, є також вимога правової визначеності та обов'язковості

виконання судових рішень. Ця вимога зобов'язує державу та будь-який орган виконувати судові розпорядження чи рішення, у тому числі й ухвалені проти держави. У рішенні ЄСПЛ у справі «Науменко проти України» (заява № 41984/98) від 9 листопада 2004 р. «...Суд повторює, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване ст. 6 параграф 1 Конвенції, повинно тлумачитися у світлі Преамбули Конвенції, яка проголошує верховенство права спільною спадщиною Високих Договірних Сторін. Одним з основних аспектів верховенства права є принцип юридичної певності, який, серед іншого, вимагає, щоб остаточні рішення судів не могли бути поставлені під сумнів...» (п. 51 Рішення) [284]. Суд зазначає, що «правова певність передбачає дотримання принципу *res judicata*., тобто принципу остаточності рішення, недопустимості повторного розгляду вже раз вирішеної справи. Цей принцип наполягає на тому, що жодна сторона не має права домагатися перегляду кінцевого і обов'язкового рішення тільки з метою нового слухання і вирішення справи. Повноваження судів вищої ланки переглядати рішення повинні використовуватися для виправлення судових помилок, помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень. Перегляд в порядку нагляду не може розглядатися як прихована апеляція, і сама можливість двох поглядів на один предмет не є підставою для повторного розгляду. Відхилення від цього принципу можливе тільки, коли воно спричинене незалежними і непереборними обставинами» (п. 52 Рішення). Ця правова позиція ЄСПЛ відтворюється у рішенні у справі «Пономарьов проти України» від 3.04.2008 р. [277].

В юридичній літературі слушно резюмується: «Завдяки еволюційному тлумаченню в практиці ЄСПЛ з часом складовою частиною права на доступ до суду була визнана й вимога виконання судового рішення. Так, у справі *Hornsby v. Greece* ЄСПЛ вивів вимогу про беззворотну реалізацію судових рішень як елемент п. 1 ст. 6 ЄКПЛ саме з права на доступ до суду, зауваживши, що «право на доступ до суду було б ілюзорним, якби правова система держави допускала, щоб остаточне обов'язкове судове рішення не виконувалося б на шкоду однієї зі сторін» (*Hornsby v. Greece*. № 18357/91. 19 March 1997) [359, с. 61].

Отже, базуючись на класичній концепції верховенства права, враховуючи сучасні характеристики верховенства права, спираючись на практику ЄСПЛ, можна стверджувати, що за змістом принцип верховенства права у контексті розкриття положення ч. 2 ст. 6 КАСУ, перш за все, означає: спрямованість адміністративного судочинства на досягнення справедливості та надання ефективного судового захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень; право доступу до адміністративного суду, тобто забезпечення особі можливості звернення до незалежного, неупередженого суду для вирішення публічного спору, провадження в якому відповідає вимогам справедливого судового розгляду; правову визначеність та обов'язковість виконання судових рішень.

Третій та четвертий аспекти застосування принципу верховенства права в адміністративному судочинстві – «звернення до адміністративного суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується; забороняється відмова у розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини» (ч.ч. 3, 4 ст. 6 КАСУ) – означає те, що ефективний правовий захист людини від свавілля з боку публічно-владних органів є можливим тільки за умови доступу особи до незалежного, неупередженого суду, провадження в якому відповідає вимогам справедливого судового розгляду.

Положення ч. 3 ст. 6 КАСУ детерміновано з положеннями ст. 8, ч. 1, 2 ст. 55, ч. 3 ст. 124 Конституції України. У контексті адміністративного судочинства це означає, що: норми Конституції України є нормами прямої дії, звернення до адміністративного суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується, якщо спір належить до адміністративної юрисдикції; кожному гарантується право на захист своїх прав судом та оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів публічної влади, посадових і службових осіб; юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір, Суд не має права відмовити особі у прийнятті позовної заяви або скарги, наприклад, на тій підставі, що її вимоги можуть бути розглянутими і

задоволеними (або відхиленними) в іншому порядку. Так, у рішенні КСУ від 25.12.1997 р. указано: «Частина перша статті 55 Конституції України містить загальну норму, яка ... зобов'язує суди приймати заяви до розгляду навіть у випадку відсутності в законі спеціального положення про судовий захист. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв чи скарг, які відповідають встановленим законом вимогам, є порушенням права на судовий захист ...» [302].

Право на звернення по захист до адміністративного суду гарантується й у разі неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини. Так, ВС у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у постанові від 8 липня 2020 р. (справа № 826/16912/16) зазначив: «Законодавча неврегульованість здійснення перерахування коштів за платіжними дорученнями з товариством, яке не було перереєстроване на підконтрольній українській владі території, та наявність у казначейській службі доручень та листів будь-яких державних органів, які містять заборону на здійснення перерахування коштів за платіжними дорученнями, не може бути належною підставою для відмови в проведенні перерахування коштів» [237, с. 38].

Неповнота, неясність та суперечливість законодавства є порушенням «якості закону». Так, на думку ЄСПЛ, «відсутність в національному законодавстві необхідної чіткості та точності, які передбачали можливість різного тлумачення такого важливого фінансового питання, порушує вимогу «якості закону», передбачену Конвенцією, та не забезпечує адекватний захист від свавільного втручання публічних органів державної влади у майнові права заявника» (п. 56 у рішенні у справі «Щокін проти України» [279].

Неповнота чи відсутність законодавства долається застосуванням аналогії закону або аналогії права (див. ч. 6 ст. 7 КАСУ).

Неясність (нечіткість, незрозумілість, неоднозначність) законодавства може бути усунена тлумаченням у спосіб, що утверджує верховенство права. Таке тлумачення має бути найбільш справедливим за конкретних обставин. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Веренцов проти України» від 11.04.2013 р. резюмовано: «У своїй практиці Суд визнав, що ... завжди існуватиме потреба у роз'ясненні нечітких норм

або тих, що потребують пристосування до обставин, що змінюються. Відповідно, багато законів неминуче сформульовані у термінах, що тією чи іншою мірою є нечіткими та тлумачення й застосування яких є питанням практики (див.: рішення у справах «Газета «The Sunday Times» проти Сполученого Королівства (№ 1), п. 49, та «Коккінакіс проти Греції», п. 40). Функція здійснення правосуддя, закріплена за судами, полягає саме у подоланні сумнівів щодо тлумачення, що залишаються (див.: рішення у справі «Кантоні проти Франції») [281]. У рішенні у справі «Щокін проти України» [279] ЄСПЛ акцентує увагу на тлумаченні національного законодавства, а саме: «Суд визнає, що тлумачення та застосування національного законодавства є прерогативою національних органів. Суд, однак, зобов'язаний переконатися в тому, що спосіб, в який тлумачиться і застосовується національне законодавство, призводить до наслідків, сумісних з принципами Конвенції з точки зору тлумачення їх у світлі практики Суду (див. рішення у справі «Скордіно проти Італії» (Scordino v. Italy) (№ 1) [ВП], № 36813/97, пп. 190, 191, ECHR 2006-V)»; «в разі, коли національне законодавство припускало неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків платників податків національні органи були зобов'язані застосувати підхід, який був би найбільш сприятливим для платника податків» (п. 52, 57 у рішенні у справі «Щокін проти України») [279]. Отже, виходячи із цих положень, можна резюмувати, що ЄСПЛ визначає такі критерії тлумачення національного законодавства, що припустило неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків осіб: тлумачення у світлі практики ЄСПЛ; тлумачення із застосуванням підходу, найбільш сприятливого для осіб.

Ці критерії тлумачення законодавства відтворюються у вітчизняній судовій практиці. Так, ВП ВС у постанові від 06.11.2018 р. у справі № 812/292/18 врахувала правову позицію ЄСПЛ, викладену в зазначеному рішенні від 14.10.2010 р. у справі «Щокін проти України» та зазначила: «Відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості й точності порушує вимогу «якості закону». У разі, коли національне законодавство припустило неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків осіб, національні

органи зобов'язані застосувати найбільш сприятливий для осіб підхід» [279]. У постанові від 13.02.2019 р., що винесена ВП ВС у зразковій справі № 822/524/18, зроблено висновок, що «у випадку існування неоднозначного або множинного тлумачення прав та обов'язків особи в національному законодавстві, органи державної влади зобов'язані застосувати підхід, який був би найбільш сприятливим для особи» [228]. У постанові від 3.07.2019 р. у справі № 911/1521/18 ВС сформулював більш докладну позицію щодо тлумачення норм права у контексті верховенства прав та дотримання «якості закону», а саме: «Відповідно до вимог принципу правової визначеності правозастосовчий орган у випадку неточності, недостатньої чіткості, суперечливості норм позитивного права має тлумачити норму на користь невідомого суб'єкта (якщо однією зі сторін спору є представник держави або органу місцевого самоврядування), адже якщо держава нездатна забезпечити видання зрозумілих правил, то саме вона і повинна розплачуватися за свої прорахунки. Це так зване правило пріоритету норми за найбільш сприятливим для особи тлумаченням» [234]. Є також непоодинокі приклади застосування цього принципу Касаційним адміністративним судом у складі ВС під час вирішення спорів у соціальній сфері, зокрема, у постановках від 13.02.2018 у справі № 580/122/17, від 20.02.2018 у справі № 576/1724/17, від 20.02.2018 у справі № 679/761/15-а, від 27.02.2018 у справі № 642/3284/17, від 27.02.2018 у справі № 227/2360/17, від 17.12.2018 у справі № 344/12315/16-а. [106]. Зокрема, у постанові від 11 лютого 2020 р. у справі № 816/502/16 Суд звертає увагу на необхідність «застосування правила про пріоритет норми з найбільш сприятливим для особи тлумаченням» [238]. Подібну позицію Касаційний адміністративний суд застосував у постанові від 4.02.2020 р. у справі №826/14805/15 із посиланням на Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [231]. Застосування ВС аналогічного підходу стосовно найбільш прийняттого для особи тлумачення закону простежуються у постановках від 29.04.2020 р. у справі № 826/18792/16 [232]; від 17.06.2020 р. у справі № 826/17578/15 [233] та ін.

Отже, у контексті розкриття змісту верховенства права як принципу САППУ, виходячи з основної мети здійснення адміністративного судочинства, на основі аналізу практики ЄСПЛ, з урахуванням вітчизняної судової практики, обґрунтованим є такий алгоритм тлумачення законодавства, що припускає неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків особи: норми законодавства, які допускають неоднозначне або множинне тлумачення, трактуються на користь особи – невідного суб'єкта у публічно-правових відносинах (коли однією із сторін спору є суб'єкт владних повноважень).

Таким чином, за своїм змістом принцип верховенства права як принцип САППУ означає: додержання прав людини, що пов'язані зі здійсненням правосуддя («судово-процесуальні» права); надання справедливого, ефективного судового захисту; право доступу до адміністративного суду; правову визначеність та обов'язковість виконання судових рішень; пряму дію норм Конституції України; застосування аналогії закону або аналогії права для подолання неповноти (відсутності) законодавства; застосування принципу юридичної ієрархії нормативно-правових актів для подолання суперечливості законодавства; усунення судовим тлумаченням відповідно до практики ЄСПЛ неясності чинного законодавства.

Принцип верховенства права як принцип САППУ має широкий прояв за своїм змістом, що характеризує його як «парасольковий принцип» («umbrella principles» за тезою Prof. Dr. Matteo Gnes [387]) для САППУ.

Таким чином, верховенство права є важливим, конституційним принципом САППУ, який набуває специфічних змістовних ознак однієї з основних засад здійснення адміністративного судочинства [152]. Нетотожним, проте пов'язаним із ним, є спеціальний принцип САППУ – пріоритетність прав та свобод людини і громадянина, який також слід визначати однією із засад здійснення адміністративного судочинства, що є теоретично обґрунтованим та практично важливим (для досягнення мети та виконання завдань адміністративного судочинства).

РОЗДІЛ 3

ДЖЕРЕЛА СУДОВОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

3.1. Система джерел судового адміністративного процесуального права України та функціонально-джерельна парадигма Конституції України

Окрім предмета, методів та принципів правового регулювання, до основних юридичних критеріїв галузево-правової диференціації САППУ належать його джерела. Думається, що уявлення про галузь права слід складати, виходячи з характеристики її джерел та, водночас, на основі характерних особливостей цих джерел можна робити висновки про природу та зміст самої галузі права.

У сучасній науці адміністративного права і процесу різні аспекти джерел права вивчали такі вчені, як: В.Б. Авер'янов, А.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, Л.Р. Біла-Тіунова, І.П. Голосніченко, Н.Ю. Задирака, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, А.В. Константа, Р.С. Мельник, В.В. Решота, С.Г. Стеценко та ін. Дослідженню джерел права в адміністративному судочинстві присвячено роботи В.В. Ількова [102], А.В. Журавльова [89], С.Г. Братела [143] та ін. При цьому недослідженими є питання щодо системи джерел САППУ.

Досліджуючи джерела САППУ, безумовно, слід базуватися на загальнотеоретичних концепціях про джерела права. Не ставлячи за мету їх висвітлення (що не є завданням дисертаційної роботи), слід тільки відзначити, що в сучасній літературі виокремлюють джерела романо-германського права, джерела англосаксонського (загального) права, джерела релігійних правових систем [див., наприклад: 178]. При цьому категорія «джерело права» розглядається в ідеальному, матеріальному та формальному значеннях.

Отже, використовуючи термін «джерела права», необхідно визначити, в якому саме значенні (матеріальному, ідеальному чи формальному) він вживається і для характеристики галузі права в якій правовій системі буде застосовуватися. Адже, як слушно відмічається науковцями, у кожній правовій

системі світу джерела права мають характерні особливості, зумовлені соціальними факторами, відмінності щодо кількості та питомої ваги конкретних джерел. У відповідному типі правових систем, національній чи міждержавній правовій системі, функціонує і специфічна система джерел права, яка формується у конкретно-історичних умовах і залежить від рівня розвитку конкретного суспільства [355, с. 28]. Думається, що ця теза має бути використана як загальнотеоретичне підґрунтя для характеристики джерел САППУ.

Переважна більшість вітчизняних науковців схиляється до того, що термін «джерело права» необхідно застосовувати у формально-юридичному значенні, тобто розуміючи під джерелом права форму вираження та закріплення правових норм, наприклад: «Формально визначеними виступають встановлені або санкціоновані державою у вигляді документів форми вираження та закріплення правових норм: нормативно-правові акти, правові звичаї, правові прецеденти, нормативні договори, правові акти громадських об'єднань, юридична практика, правові доктрини, релігійні норми» [319, с. 33].

Майже аналогічної точки зору дотримується Л.А. Луць, виокремлюючи такі основні зовнішні форми (джерела) права: 1) нормативно-правовий акт; 2) нормативно-правовий договір; 3) правовий звичай; 4) правовий прецедент; 5) принципи права; 6) правова доктрина; 7) релігійні джерела [171, с. 193].

Таким чином, при характеристиці джерел САППУ, виходячи з природи цієї галузі права та особливостей вітчизняної правової системи, обґрунтованим є застосовування терміна «джерело права» у формально-юридичному значенні.

Традиційно до системи джерел адміністративного процесуального права України відносять Конституцію України, міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, закони України, кодекси України, укази Президента України, акти Кабінету Міністрів України, постанови Верховної Ради України, нормативні акти центральних органів виконавчої влади, що містять адміністративно-правові норми, рішення Конституційного Суду України та ін. [6, с. 111–114]; також джерелами адміністративно-

процесуального права називають рішення і постанови вищих судових інстанцій, які розглядаються як судові прецеденти [68, с. 33]. Ґрунтуючись на цих наукових позиціях стосовно визначення системи джерел судового адміністративного процесуального права України, аксіоматичним є твердження, що до його формально-юридичних джерел належать нормативно-правові акти, що містять адміністративно-процесуальні норми, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі здійснення адміністративного судочинства.

Слід зазначити, що джерела права відносяться до тих правових явищ, дослідження яких має бути постійним. Адже система джерел права перманентно змінюється, що детерміновано змінами та розвитком суспільства та держави, сучасними процесами конвергенції правових систем [див., наприклад: 49, с. 123–128] тощо.

Так, в умовах конституційно-правової та, зокрема, судово-правової реформи, що відбуваються в Україні, усе більшого значення набувають такі «нетрадиційні» для вітчизняної правової системи джерела права, як судовий прецедент, правова доктрина тощо. Саме така тенденція розширення (збагачення) є характерною щодо системи джерел судового адміністративного процесуального права України.

Цей висновок підтверджується концептуальною теорією щодо «джерел права адміністративного судочинства», яку обґрунтовує О.В. Константий. Учений поділяє усі джерела цього права на «юридичні (формальні) (такі, які за будь-яких умов є обов'язковими для суду та учасників процесу як правове підґрунтя для їхніх процесуальних дій та рішень) і «вторинні» (допоміжні)». При цьому, під юридичними (формальними) джерелами розуміються «зовнішні форми (акти) закріплення і вираження загальнообов'язкових правил поведінки (норм права), які визначають юрисдикцію та повноваження адміністративних судів, а також встановлюють учасників, підстави і порядок здійснення правосуддя в адміністративних справах», до яких віднесено Конституцію України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КАСУ, деякі інші закони України (наприклад, «Про судовий

збір», «Про прокуратуру»). «Вторинними» (допоміжними) джерелами автор цієї концепції вважає: а) судові прецеденти (правові висновки (юридичні позиції)) щодо застосування норм цієї галузі права, які визначаються в постановах Верховного Суду, рішеннях, висновках, ухвалах Конституційного Суду України, рішеннях ЄСПЛ; б) резолютивні частини рішень Конституційного Суду України, якими визнаються неконституційними норми (положення) законів або міжнародних договорів України, що має наслідком втрату ними чинності; в) «м'які» джерела права адміністративного судочинства – нератифіковані рекомендаційного характеру міжнародні правові акти (документи) Комітету Міністрів, інших органів Ради Європи («європейські стандарти адміністративної юстиції») [136, с. 60].

Думається, що ця концепція є теоретично вірною, практично обумовленою, відповідає сучасному етапові розвитку вітчизняної правової системи. Звідси, з нею слід погодитися для характеристики системи джерел САППУ, за деякими виключеннями, виходячи з особливостей САППУ як самостійної галузі права.

Отже, перш за все, до джерел САППУ слід віднести нормативно-правові акти, що регулюють порядок здійснення адміністративного судочинства.

Формально-юридичний аналіз положень ст. 3 КАСУ надає підстави зазначити, що порядок здійснення адміністративного судочинства встановлюється законодавством про адміністративне судочинство, до якого входять Конституція України, КАСУ, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, закони України (щодо законодавства про адміністративне судочинство див: підрозділ 3.2 дисертації).

Отже, до законодавства про адміністративне судочинство не включаються підзаконні нормативно-правові акти. Крім того, слід визначити, що Конституція України через її специфічні юридичні, політичні, ідеологічні властивості, в яких розкривається її сутність не тільки як правового, але й соціально-політичного документа, посідає особливе місце щодо системи законодавства про адміністративне судочинство.

Конституція України є первинним (фундаментальним) джерелом судового адміністративного процесуального права та очолює систему законодавства про адміністративне судочинство, що надає підстави виокремлювати її в системі цього законодавства, застосовуючи вербальну конструкцію «Конституція та законодавство про адміністративне судочинство» (див.: підрозділ 3.2 дисертації). Водночас, законодавство про адміністративне судочинство – це не єдине, а одне з джерел САППУ, судові адміністративно-процесуальні відносини врегульовані й іншими нормативно-правовими актами.

Таким чином, джерелами судового адміністративного процесуального права України є Конституція України, законодавство про адміністративне судочинство, інші нормативно-правові акти. Ці джерела за їх природою можна охарактеризувати (класифікувати) як нормативно-юридичні.

Окрім них, до джерел судового адміністративного процесуального права України слід віднести судовий прецедент, практику ЄСПЛ [див., наприклад: 143]. Ці джерела права за їх природою можна охарактеризувати як праксеологічні (див. підрозділ 3.3 дисертації).

Отже, джерелом судового адміністративного процесуального права є судовий прецедент. Це твердження має бути обґрунтованим, виходячи, перш за все, з того, що прецедент не має в Україні офіційного законодавчого закріплення та відповідного визначення. У зв'язку із цим в юридичній науці немає єдності щодо визнання правового (судового)² прецеденту самостійним джерелом права. Так, Ю.І. Цвіркун вважає, що «вживати термін «правовий прецедент», зокрема, стосовно актів КСУ, ВС до законодавчого визнання є спірним. Проте, враховуючи реальну дійсність щодо практики застосування у правовідносинах актів окремих судових та адміністративних інституцій, які не є нормативно-правовими, можемо говорити, що «правові позиції», а фактично прецедент, в Україні є додатковим, допоміжним джерелом права...» [356, с. 75].

² Традиційно в юридичній науці розрізняють такі види правового прецеденту: судовий та адміністративний. У дисертаційній роботі йдеться про судовий прецедент як частину судової практики, оскільки саме йому обґрунтовується надання «статусу» джерела САППУ.

У сучасній юридичній літературі існує концепція повного заперечення визнання правового прецеденту джерелом права через те, що «правовий прецедент в Україні офіційно не визнаний джерелом права у формальному розумінні і на сьогодні відсутні причини та об'єктивні підстави (чинне законодавство) стверджувати, що він діє в Україні де-факто» [173, с. 51].

Існує й інша точка зору, відповідно до якої «правовий прецедент є невід'ємним елементом системи джерел права будь-якої країни і виступає в якості певного правового положення, сформульованого в акті відповідного уповноваженого державного органу (суду, органу виконавчої влади, «квазісудового» органу адміністративної юстиції) [364, с. 46].

Концепція визнання правового прецеденту як самостійного джерела вітчизняної системи права є поширеною серед учених та представляється не тільки теоретично обґрунтованою, але й практично необхідною, зокрема, у контексті подальшого розвитку правової системи України та її становлення і розвитку як демократичної, правової держави, яка поступово інтегрується в європейський політико-правовий простір (зокрема, до ЄС). Як слушно зазначається практиками, «якщо в законодавстві України немає формалізованого поняття «прецедент», це не означає, що де-факто його не існує» [70].

У сучасних умовах глобальних інтеграційних процесів правові системи країн романо-германського й англосаксонського типів починають зближатися та, втрачаючи чіткі межі своїх відмінностей, «проникають» одна в одну. Вітчизняні вчені відмічають, що «сьогодні спостерігаються дві взаємопов'язані тенденції: інтервенція закону і законодавчої культури у сферу загального права, з одного боку, і зростання ролі судової діяльності та прецедентної практики в континентальному праві – з іншого. Законодавство і прецеденти є первинними і конкуруючими джерелами права» [364, с. 45].

Насамперед йдеться про судовий прецедент. На думку українських учених стосовно судового прецеденту, «кращого засобу чи інструменту правового регулювання правовідносин у суспільстві і державі людство ще не віднайшло; Ratio Decidendi – основоположна європейська цінність, правова традиція та

стандарт ефективного захисту прав людини» [322]. Вітчизняні вчені у своїй більшості обґрунтовують концепцію визнання судових прецедентів джерелом права [169], попри відсутність його офіційного визнання (див., наприклад; 199, с. 246; 333, с. 125). Зокрема, учені зазначають: «Українське законодавство не послуговується терміном «прецедент». Це зрозуміло для правової системи романо-германської родини. Проте судовий прецедент є фактичним, «неформальним» джерелом права України» [203, с. 365].

Погоджуючись із цією концепцією, слід при цьому відзначити, що на теперішній час для України, у контексті її прагнення до європейського співтовариства, що обумовлює необхідність адаптації українського права до європейських правових стандартів, характерною є тенденція «розформалізації» джерел права та формування самостійної судової гілки влади. При цьому слід підтримати позицію щодо того, що доктрина судового прецедента «створює передумови для зменшення правової і законодавчої невизначеності у процесі здійснення правосуддя та забезпечує адаптацію національного права до нових суспільних відносин» [87, с. 101].

В юридичній літературі слушно відмічається: «У новій редакції ст. 129 Конституції зазначено, що «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права». А отже, це усуває будь-які обмеження щодо застосування інших джерел права» [388, с. 140]. Підтвердженням цієї тези, яку можна вважати методологічним чинником для створення сучасної теорії джерел права, є юридична позиція КСУ щодо принципу верховенства права, а саме: «Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [298].

Враховуючи, що судові прецеденти належать до «соціальних регуляторів», можна зробити висновок, що вони є одним із джерел права (див.: підрозділ 3.3 дисертації). Крім того, науковцями резюмується, що судовий прецедент є важливим елементом правової системи України, а вивчення й аналіз

прецедентної бази – невід’ємною частиною повсякденної роботи судових юристів [90, с. 8–9].

Зокрема, як слушно зазначається в науковій літературі, «на сьогодні судова практика застосування норм адміністративного процесуального права, закріплена у рішеннях і постановах вищих судових інстанцій, цілком може розглядатися як одне з джерел адміністративного процесуального права України...» [68, с. 33]. Із цим твердженням слід погодитись і щодо характеристики джерел САППУ. Так, проявом впровадження такого інноваційного джерела САППУ, як судовий прецедент, є введення інституту типових, зразкових справ (п. 21, 22 ст. 4, § 3 гл. 11 розділу II КАСУ). Судові рішення у зразкових справах набувають ознаки джерела права, зокрема САППУ (див.: підрозділ 3.3 дисертації).

Змістовно пов’язаною із судовими прецедентами є практика ЄСПЛ, яка застосовується при здійсненні адміністративного судочинства (ч. 2 ст. 6 КАСУ), а рішення ЄСПЛ у справах проти України є обов’язковими для виконання [246]. Звідси до джерел САППУ, виходячи із системного аналізу чинного законодавства та відповідно до природи цієї галузі права обґрунтованим є віднести практику ЄСПЛ (щодо обґрунтування практики ЄСПЛ як джерела САППУ див.: підрозділ 3.3 дисертації).

Крім того, КАСУ передбачено можливість залучення до адміністративного процесу такого учасника розгляду справи, як експерт з питань права (ст. 69 КАСУ), що свідчить про появу в адміністративному судочинстві правового інституту *amicus curiae* (від лат. – «друг суду»). Адже зазвичай процесуальна фігура «друга суду» (*amicus curiae*) визначається як «особа (до того ж, не тільки фізична), яка не є процесуальною стороною по справі, володіє виключними юридичними або професійними знаннями з важливої теми, що має місце у конкретній справі, і водночас бере участь в її розгляді з метою сприяння винесенню справедливого судового рішення» [97].

Враховуючи, що експерт з питань права надає висновки, які суд може долучати до матеріалів справи (ч. 1 ст. 69 КАСУ), можна стверджувати, що

поява інституту *amicus curiae* сприяє впровадженню в систему джерел САППУ правової доктрини.

Втім, існує певна законодавча невизначеність щодо процесуального статусу цього експерта в адміністративному суді, наприклад, не передбачено порядок та методику його діяльності, можливість відводу, відповідальність тощо, що може призвести до ускладнень на практиці. Можливо, саме цей недолік законодавства і є підставою того, що цей інститут майже не працює. Як слушно відмічають фахівці, «судова практика ще дуже обережно ставиться до цього новоутвореного інституту процесуального права, хоча він і відомий процесуальному законодавству західноєвропейських країн.

Отже, на теперішній час вбачається необхідність на початку широкого застосування інституту експерта з питань права напрацювати і запропонувати судовій практиці єдиний алгоритм вирішення питань щодо залучення чи незалучення експерта з питань права та уніфікувати викладення інформації про них у судових рішеннях» [371].

Таким чином, передбачена КАСУ можливість залучення до адміністративного процесу такого учасника розгляду справи, як експерт з питань права (ст. 69 КАСУ), сприяє впровадженню в систему джерел САППУ правової доктрини – доктринального за своєю природою джерела права.

В адміністративно-правовій науці правову доктрину визначають як самостійне джерело адміністративного права. При цьому під правовою доктриною розуміється «система основоположних загальноприйнятих теоретичних висновків науковців, що визначають стратегічні перспективи правового розвитку держави та детермінують висновки щодо предмета адміністративного права». Думається, що це визначення правової доктрини є слушним і для характеристики правової доктрини як джерела САППУ. Тим більше, що визнання правової доктрини джерелом адміністративного права науковці пов'язують із КАСУ, зазначаючи, що «після набуття чинності КАС України, який містив чималу кількість абсолютно нових для вітчизняних правозастосовників категорій (адміністративна угода, суб'єкт владних

повноважень, публічна служба тощо), які, однак, потрібно було покласти в основу відповідних судових та/або адміністративних рішень. За відсутності законодавчого тлумачення змісту названих понять суб'єкти правозастосування користувалися правовою доктриною» [116, с. 16].

Висновки, які надає експерт із питань права відповідно до положень КАСУ, є за своєю природою правовими доктринами, що мають значення самостійного джерела САППУ. Цей висновок, зокрема, ґрунтується на положеннях ст. 69 та 112 КАСУ. Так, ст. 69 КАСУ встановлено, що експертом з питань права може залучатися особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права (тобто науковець), який надає відповідні висновки (тобто науково-теоретичні висновки) з питань: 1) застосування аналогії закону чи аналогії права; 2) змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування, доктриною у відповідній іноземній державі (ч. 1 ст. 112 КАСУ). Як слушно зазначив О.В. Константий, така новація є, по суті, початком імплементації в адміністративну юстицію в Україні загальновідомої правосуддю в розвинених демократичних країнах практики, розрахованої на сприяння ухваленню суддями авторитетних, доктринально мотивованих судових рішень у найбільш важливих та принципових з позицій права справах [137, с. 97].

Крім того, розвитку такого джерела САППУ сприяє й інститут *amicus curiae* у конституційному судочинстві. Так, відповідно до ч. 3 ст. 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» «з питань, винесених на розгляд Суду, до Сенату або Великої палати можуть подаватися письмові обґрунтовані юридичні висновки (*amicus curiae*). Суд на власний розсуд вирішує питання про долучення таких висновків до справи та їх розгляд». Враховуючи, що ці «письмові обґрунтовані юридичні висновки» мають доктринальну природу та стосуються усіх питань, розгляд яких відносений до повноважень органу конституційної юрисдикції, можна стверджувати, що вони за своїм змістом можуть належати і до предмета правового регулювання САППУ.

Отже, до джерел САППУ відносяться: нормативно-юридичні джерела – Конституція України, законодавство про адміністративне судочинство (міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КАСУ, закони України), інші нормативно-правові акти; а також доктринальні джерела – правові доктрини; та праксеологічні, за своєю природою, джерела – судові прецеденти [див., наприклад: 89; 201; 382, 384], практика ЄСПЛ.

Для характеристики джерельної основи САППУ слід застосовувати вербальну конструкцію «система джерел», використовуючи в якості термінологічного інструментарію поняття системи джерел права, яке надає Н.М. Пархоменко у монографії «Джерела права: проблеми теорії та методології». Зокрема, учена характеризує систему джерел права як органічну, комплексну, багаторівневу, динамічну й відкриту систему, складові елементи якої об'єднані структурними зв'язками, кожен елемент якої є самостійним і може бути досліджений окремо [213, с. 200].

Грунтуючись на цьому визначенні системи джерел та виходячи із сутнісних характеристик САППУ (див.: підрозділ 1.3 дисертації), слід визначити особливі системні характеристики джерел САППУ. Для досягнення цієї мети слід звернутися до теорії системології. Адже розробка ідей системності (системного підходу, системного методу, системних досліджень) від «системних ідей» Гегеля [55, с. 150] через «системний рух» [107; 259] і до сучасних системних уявлень про право та джерела права [180] має методологічний характер і дає «можливість виявлення субстанціонально-змістовної та організаційної «багатошаровості» систем, глибокого діалектичного зв'язку і взаємозалежності субстанціонально-змістовних частин, структур і функціонування явищ буття як складних цілісних організмів» [107].

Зазвичай система розглядається як цілісний об'єкт, що складається з елементів, які перебувають у взаємних відносинах. Відносини між елементами формують структуру. Етимологічно поняття «система» – це складове ціле, а з позицій системного підходу будь-яке цілісне утворення, що складається з двох і більше взаємопов'язаних компонентів, є системою. Кожен компонент системи, передусім,

може бути поділений на ряд складових. Таким чином, система, як правило, є багаторівневою, містить, як компоненти, відносно самостійні елементи. Для характеристики системи «класичним» є її визначення, яке надавав у своїх працях відомий учений Д.А. Керімов. Так, учений визначав систему через цілісність, що «виражається в тому, що об'єднання відповідних частин має необхідний характер» і здійснюється «не тільки за формальними, але й за сутнісно-змістовними ознаками», обумовленими «єдністю їх задач і цілей, органічним зв'язком і взаємодією в процесі функціонування» [108, с. 208–209].

Цілісність системи припускає не зведення властивостей цілого до його складових, а аналіз складових елементів у контексті цілого. Саме ціле визначає сутність, зміст, функціональне значення і місце складових елементів у системі. «Характерною особливістю цілісності як певної системи є те, що об'єднання відповідних частин відбувається під егідою цілого» [107, с. 244; 108, с. 209]. Такими «частинами» або елементами системи є джерела САППУ, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин, що є предметом САППУ (див.: підрозділ 2.1 дисертації) та мають єдину мету – ефективно врегулювання цих відносин. Це надає підстави характеризувати систему джерел САППУ як цілісну сукупність пов'язаних між собою елементів.

Систему джерел САППУ також слід характеризувати як багаторівневу, тобто виокремлюються такі її рівні: нормативно-юридичний (нормативно-юридичні джерела); доктринальний (доктринальні джерела); праксеологічний (прексеологічні джерела). При цьому слід зазначити, що в сучасних умовах система джерел судового адміністративного процесуального права України розвивається у напрямку впровадження інноваційних джерел праксеологічної та доктринальної спрямованості (більш докладно див.: підрозділ 3.3. дисертації), що кореспондує розвитку соціального, політичного, правового та ін. середовища, удосконаленню правової та судово-адміністративної практики. Це характеризує систему джерел САППУ як динамічну та відкриту.

Система джерел САППУ є складною та упорядкованою (структурованою), адже кожен її елемент має самостійне юридико-правове значення, при цьому всі

вони упорядковані у певній послідовності, яка обумовлена характером взаємозв'язків між ними. Так, нормативно-юридичні джерела структуровані за їх юридичною силою; доктринальні та праксеологічні джерела упорядковані у систему через їх належність до сфери адміністративного судочинства та публічно-правових відносин. Крім того, нормативно-юридичний рівень є структурованим за ступенем юридичної сили нормативно-правових актів, що належить до цього рівня, з виокремленням Конституції України як акта, що має найвищу юридичну силу.

Конституція як феномен правової системи має властивості й джерела права. Традиційно Конституція визначається джерелом конституційного права, але як слушно відмічається в науковій літературі, «поряд із цим Конституція є джерелом не лише конституційного права, але й усіх інших галузей права, оскільки закладає основи правового регулювання держави загалом. При цьому доволі часто одні і ті ж норми Конституції можуть виступати джерелом для кількох галузей права» [274, с. 317]. Конституція України є джерелом і САППУ та як джерело цієї галузі права має відповідні теоретичні характеристики та здійснює певну функціонально-праксеологічну роль (функції), що є змістом функціонально-джерельної парадигми Конституції України.

Теоретичні характеристики Конституції України як джерела САППУ обумовлені її властивостями. Конституція має найвищу юридичну силу. Сутність цього положення має свій прояв у тому, що найвища юридична сила Конституції – це юридична властивість Конституції України як Основного Закону держави і суспільства; це принцип (основа) конституційного ладу України; принцип формування і функціонування правової системи України; принцип практичної діяльності органів публічної влади та, зокрема, органів судової влади (у тому числі – адміністративних судів), інших суб'єктів публічно-правових правовідносин; прояв доктрини верховенства права в адміністративному судочинстві (див.: ч. 3 ст. 6 КАСУ).

Зміст найвищої юридичної сили Конституції у контексті її парадигми як джерела САППУ це: визнання Конституції Основним Законом; ставлення суб'єктів

САППУ (щодо визначення кола суб'єктів САППУ див.: пп. 2.1. дисертації) до конституційних принципів як до соціально-правових стандартів і політичної константи; відповідність Конституції усіх законів, інших нормативно-правових актів та їх прийняття за конституційно встановленою процедурою і можливість ревізії цих актів адміністративними судами відповідно до положень ч. 4 ст. 7 КАСУ при винятковості суб'єкта конституційної юрисдикції (КСУ).

Аналіз рішень КСУ дає змогу виокремити ряд його правових позицій з питання про особливе значення Основного Закону у правовій системі України. Так, у Рішенні № 18/183-97 від 3 жовтня 1997 р. (справа про набрання чинності Конституцією України) зазначено «субординацію» законів щодо Конституції України, яку зумовлено тим, що «Конституція України як Основний Закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу. Установча влада щодо так званих встановлених влад є первинною...», а закони «є актами встановленої Конституцією України законодавчої влади» [307].

Конституція є установчим актом, який характеризується високим рівнем легітимності та регулює найфундаментальніші відносини в суспільстві: закріплює основи конституційного ладу, права та свободи людини, відносини в системах «особа-суспільство-держава». Так, Конституція України, виражаючи суверенну волю народу (Преамбула Конституції), закріплює, що народ є єдиним джерелом влади і носієм суверенітету в Україні (ст. 5 Конституції). При цьому встановлюється система гарантій забезпечення статусу народу як владного суверена, при визнанні та дії принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України). Таким чином, простежується правова природа Конституції України як прояв установчої влади Українського народу.

Отже, Конституція України має подвійну природу. З одного боку, Конституція – це Основний Закон держави та суспільства, тобто особливий нормативно-правовий акт, виходячи з його сутності як акта установчої влади народу. Як слушно зазначає П.Б. Стецюк, «... на відмінну від інших законів, Конституція має іншу правову природу, інший шлях виникнення. Якщо всі закони (окрім Конституції), як

правило (окрім групи референдарних законів), є актами законодавчої влади, то Конституція є актом влади установчої» [332, с. 105].

З іншого боку, Конституція є Законом, тобто у цьому аспекті Конституція набуває характеру особливого, проте все ж таки нормативно-правового акта. Крім того, Конституція закріплює низку юридичних інституцій і механізмів, спрямованих на утвердження вимог принципу верховенства права, недодержання яких є особливо небезпечним у сфері судової влади. Це – прийняття законів на основі Конституції (ч. 2 ст. 8 Конституції України), незастосування неопублікованих законів (ч. 5 ст. 94 Конституції України), заборона зворотної дії законів (ст. 58 Конституції України) тощо. Такі положення є фактично вимогами природного права, тобто Конституція являє собою найвищий ступінь об'єктивації верховенства права (що знаходить своє відображення у ч. 3 ст. 6 КАСУ).

Отже, у системі нормативно-правових актів Конституція України займає першорядне становище, оскільки має найвищу юридичну силу (ст. 8 Конституції України), а також має фундаментальне значення для всієї національної правової системи. Крім того, Конституції України має особливу правову природу. Ці характеристики, а також інші юридичні, політичні, ідеологічні властивості Основного Закону дають підстави констатувати його основоположну роль в системі джерел САППУ та сформулювати інші складові функціонально-джерельної парадигми Конституції України.

Так, Основний Закон України здійснює ціннісно-орієнтуючу функцію, адже закріплює принципи, що визначають цілі та задачі адміністративного судочинства. Зокрема, Конституція України визначає цілеспрямованість адміністративного судочинства, закріплюючи, що «з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди» (ч. 5 ст. 125). Крім того, Конституція України закріплює, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8).

Однією зі сфер застосування цього принципу є правосуддя (див. ст. 129 Конституції України). Зокрема, особливе значення має застосування принципу верховенства права в адміністративному судочинстві (див.: підрозділ 2.3 дисертації).

Важливе значення для САППУ мають принципи судочинства, закріплені в ст. 129 Конституції України, а також положення ст. 129¹ Конституції України, що встановлюють обов'язковість виконання судових рішень, тощо.

Наступною характеристикою Конституції як джерела САППУ є те, що в системі джерел САППУ Конституція України відіграє фундаментальну роль, оскільки, маючи вищу юридичну силу та особливу правову природу (найвища юридична сила Основного Закону є результатом визнання особливості її природи), вона є базою для появи нових джерел САППУ. У Рішенні № 3-рп/2002 від 12.02.2002 р. (справа про електроенергетику) встановлено, що «Конституція України як основне джерело національної правової системи є також базою поточного законодавства. Вона надає можливість урегулювання певних суспільних відносин на рівні законів, які конкретизують закріплені в Основному Законі положення» [295].

Крім того, Конституція України здійснює системутворюючу функцію, структуруючи систему джерел САППУ за їх юридичною силою. Так, відповідно до положень ч. 2 ст. 8, Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Звідси розташування нормативно-правових актів у системі джерел САППУ має відповідати цій конституційній «формулі»: «Конституція – міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України – закони – підзаконні нормативно-правові акти».

Ця характеристика Конституції України як джерела САППУ детермінована з іншою її функцією у контексті парадигми, що розглядається. Зокрема, вказані положення ч. 2 ст. 8 Конституції України щодо верховенства Основного Закону (найвищої юридичної сили) у системі законодавства мають методологічно-інструментальне значення, адже визначають «алгоритм» застосування нормативно-правових актів при здійсненні адміністративного судочинства, який відтворюється у ст. 7 КАСУ, а саме: «У разі невідповідності правового акта Конституції України, закону України, міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або іншому правовому

акту суд застосовує правовий акт, який має вищу юридичну силу, або положення відповідного міжнародного договору України (ч. 3 ст. 7 КАСУ); якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, що встановлені законом, то застосовуються правила міжнародного договору України» (ч. 5 ст. 7 КАСУ). Останнє положення також детерміновано з конституційним визначенням, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» (ст. 9 Конституції України).

У науковій літературі щодо цієї статті Конституції України робиться слушний висновок: «За своєю юридичною силою Конституція України стоїть вище і стосовно міжнародних договорів України, адже лише ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори є частиною національного законодавства України. Найвища юридична сила Конституції у цьому разі забезпечується її особливою вимогою, за якою укладення міжнародних договорів, що суперечать Конституції, є можливим лише тоді, коли Конституцію буде відповідно змінено (ч. 2 ст. 9 Конституції України)» [362, с. 171]. Звідси можна зробити висновок, що при фактичному визнанні пріоритету міжнародного законодавства над національним, у системі національного законодавства забезпечується юридичне верховенство Конституції як Основного Закону держави і суспільства. При цьому, виходячи з пріоритету міжнародного права над національним (з урахуванням найвищої юридичної сили Конституції України в системі національного законодавства), адміністративні суди при певних розбіжностях між законами та міжнародними договорами застосовують правила міжнародного договору.

Отже, Конституція України у контексті визначення її парадигми як джерела САПСУ виконує методологічну функцію щодо порядку застосування нормативно-правових актів при здійсненні адміністративного судочинства.

Важливою характеристикою Конституції України у контексті парадигми, що розглядається, є те, що Конституція відіграє функціональну роль самостійного (прямого) джерела САППУ, адже норми Конституції України є нормами прямої дії (відповідно до ч. 3 ст. 8 Конституції України), які безпосередньо застосовуються судами при розгляді судових справ. Так, ряд її норм має досить виражений судовий адміністративно-процесуальний зміст (напр.: ч.ч. 1, 2 ст. 55, ст. 56, ч. 1 ст. 58, ст. 59 та ін.). Доволі часто під час розгляду справ адміністративні суди посиляються на положення Конституції України, які мають найвищу юридичну силу.

Після ухвалення Конституції України 1996 р. Пленум Верховного Суду України постановив дати судам роз'яснення щодо застосування Конституції України при здійсненні правосуддя [250]. Втім, останніми роками (зокрема, після 2016 р. до теперішнього часу) подібних документів Верховний Суд не видавав. Як пояснюють практики, «після конституційних змін 2016 року Верховний Суд не дає іншим судам подібних роз'яснень абстрактного характеру, але в кожній конкретній справі, застосовуючи конституційні норми, зіставляючи їх з нормами законів та інших нормативно-правових актів та фактичними обставинами справи, Верховний Суд формує правові позиції, що мають застосовуватися всіма судами системи судоустрою» [86, с. 24–25].

При цьому важливого методологічного значення щодо застосування цього положення має юридична позиція КСУ, а саме: «Пряма дія норм Конституції України означає, що ці норми застосовуються безпосередньо. Законами України та іншими нормативно-правовими актами можна лише розвивати конституційні норми, а не змінювати їх зміст. Закони України та інші нормативно-правові акти застосовуються лише у частині, що не суперечить Конституції України» (абзац другий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення КСУ від 8 вересня 2016 р. № 6-рп/2016) [311]. Водночас, в юридичній науці пряма дія Конституції розглядається «цілим каскадом юридично значущих дій, які вплітаються у систематику юридичної аргументації судових рішень та служать критерієм правомірності дій публічної адміністрації» [318, с. 200].

При цьому виокремлюються три рівні прояву прямої дії: 1) застосування приписів конституції, якщо вони не потребують конкретизації і деталізації у законі, оскільки вони придатні до застосування без такого правового регулювання (принцип самовиконуваності конституційних норм); 2) конкретизація та деталізація конституційних приписів у рішеннях органу конституційної юстиції (прогалини чи колізії у поточному законодавстві); 3) інтерпретація положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у прецедентному праві Європейського суду з прав людини у контексті конституційно конформного тлумачення міжнародних договорів та транспозиції міжнародного права у практиці конституційної юстиції ...» [318, с. 200-201].

Слід підтримати висновок про багатозначність прояву прямої дії норм Конституції. Що стосується зазначених рівнів такого прояву, то слід зазначити, що безпосередню відношення до діяльності органів правосуддя має тільки перший рівень – «самовиконуваності конституційних норм», адже два останніх – стосуються діяльності органу конституційної юстиції. При цьому, думається, що відносно загальних судів та, зокрема, адміністративних судів, такий підхід (тобто визначення прямої дії конституційних норм лише через «застосування приписів конституції, якщо вони не потребують конкретизації і деталізації у законі» є необґрунтовано звуженим.

Для визначення алгоритму прямої дії норм Конституції України у сфері адміністративного судочинства, методологічно виправдним є виокремлення рівнів прямої дії конституційних норм, ґрунтуючись на загальнотеоретичному підході, відповідно до якого слід розрізняти такі рівні: безпосередня реалізація норм Конституції (дотримання, виконання, використання) усіма суб'єктами права; застосування норм Конституції органами конституційної юрисдикції; застосування норм Конституції судами при вирішенні конкретних судових справ. Звідси, відносно адміністративної юрисдикції як основи алгоритму, що визначається, слід використовувати третій рівень, тобто – застосування норм Конституції в адміністративному судочинстві. При цьому ключовою слід вважати тезу практиків, а саме: «Конституція буде реальною лише за активної

позиції судів щодо застосування її положень під час розв'язання спорів, а суди посідатимуть чільне місце в системі поділу влади лише, якщо Конституція буде основою судових рішень» [86, с. 31].

Пряма дія Конституції України в адміністративному судочинстві – це застосування норм Основного Закону України при вирішенні конкретних адміністративних справ (переданих на вирішення адміністративного суду публічно-правових спорів), що виявляється в таких формах: застосування норм Конституції України, коли відсутніми є конкретизуючі закони; застосування норм Конституції України, коли закон чи інший правовий акт суперечить Конституції; застосування норм Конституції України при врахуванні практики ЄСПЛ в контексті судової інтерпретації відносно конкретної адміністративної справи; застосування норм Конституції України як основи судового рішення, з подальшою конкретизацією нормами профільних законів та інших нормативно-правових актів. Слід зазначити, що остання форма застосування норм Конституції України є достатньо поширеною. Яскравим прикладом такого застосування є Постанова ВС від 28.01.2020 р. по справі № 120/2479/19-а (ВС у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду) [239], в якій сформована така позиція ВС: «Згідно з ч. 1 ст. 8 Конституції України, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Одним із способів практичного втілення вказаної конституційної норми є забезпечення ефективного судового захисту прав, свобод та інтересів особи шляхом досягнення єдності судової практики. Наведене відповідає положенням п. 4 ч. 4 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яким передбачено, що єдність системи судоустрою забезпечується в тому числі єдністю судової практики», тобто у цьому випадку була застосована норма Конституції України з подальшою її конкретизацією нормами профільного закону.

Отже, функціонально-джерельна парадигма Конституції України як джерела САППУ означає, що Конституція України: в силу своїх особливих юридичних властивостей і правової природи є основним (основоположним) джерелом САППУ; здійснює ціннісно-орієнтуючу функцію щодо

адміністративного судочинства; відіграє фундаментально-грунтовну роль (грунтуючу функцію), оскільки є нормативно-правовим підґрунтям для появи нових джерел САППУ; здійснює системутворюючу функцію, структуруючи систему джерел САППУ за їх юридичною силою; здійснює методологічну функцію щодо застосування нормативно-правових актів при здійсненні адміністративного судочинства; відіграє функціональну роль самостійного (прямого) джерела САППУ.

Таким чином, система джерел САППУ – це багаторівнева, складна, упорядкована (структурована), динамічна та відкрита система, до якої належать (зміст системи): Конституція України, законодавство про адміністративне судочинство (міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, КАСУ, закони України), інші нормативно-правові акти (нормативно-юридичні джерела); правові доктрини (доктринальні джерела); судові прецеденти та практика ЄСПЛ (праксеологічні джерела). Особливе значення в системі джерел САППУ має Основний Закон України, правова природа та властивості якого обумовлюють визначення та обґрунтування функціонально-джерельної парадигми Конституції України як джерела САППУ.

3.2. Законодавство про адміністративне судочинство та інші нормативно-юридичні джерела судового адміністративного процесуального права України

Законодавство про адміністративне судочинство належить до системи джерел САППУ (див.: підрозділ 3.1. дисертації) [153, 154]. Відповідно до змісту положень ст. 3 КАСУ, це законодавство регламентує «порядок здійснення адміністративного судочинства», який «встановлюється Конституцією України, цим Кодексом та міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України» (ч. 1 ст. 3 КАСУ). Крім того, ч. 3 ст. 3 КАСУ визначає, що «провадження в адміністративних справах здійснюються

відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи».

Звідси, виходячи із зазначених положень, логічним є висновок, що до джерел законодавства про адміністративне судочинство слід віднести: Конституцію України, КАСУ, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та закони. При цьому підзаконні та інші нормативно-правові акти не включені до системи цього законодавства. Ця нормативно закріплена модель представляється такою, що потребує удосконалення для ефективного формування та подальшого розвитку САППУ.

З метою обґрунтування цієї тези об'єктивно необхідними та методологічно обґрунтованими є: визначення поняття «законодавство» та відповідно – «законодавство про адміністративне судочинство»; надання характеристики джерел законодавства про адміністративне судочинство у контексті системи джерел САППУ.

Що стосується визначення поняття «законодавства про адміністративне судочинство», то воно детерміновано з концептом «законодавство».

У тексті Конституції України термін «законодавство» застосовується у ст. ст. 9, 19, 118 та ін. Втім, відсутнім є уніфіковане його визначення. КСУ сформулював юридичну позицію щодо тлумачення терміна «законодавство». Зокрема, «законодавство», на думку Суду, «охоплює закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети та постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень і відповідно до Конституції України та законів України» [305].

Безумовно, не можна не звернути уваги на те, що це рішення КСУ стосується розуміння терміна «законодавство» у контексті Кодексу законів про працю. Втім, відповідно до ч. 8 ст. 118 Конституції України, «рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації

вищого рівня». Звідси, конституційний законодавець відносить до законодавства не тільки закони, але і «інші акти законодавства України».

Отже, слід резюмувати, що проблема визначення поняття та змісту законодавства є не вирішеною.

Можна стверджувати щодо наявності декількох підходів щодо визначення поняття законодавства, що сформувалися у науці. Найпростішим, мабуть, є той, згідно з яким законодавство представлено як систему нормативних актів, що видаються найвищими органами законодавчої та виконавчої влади (тобто законодавчі акти та урядові рішення нормативного характеру), або як «тільки закони» [344, с. 118]. Це – «вузький» підхід. Водночас у правовій науці і практиці значною мірою поширено широке розуміння законодавства («широкий» підхід).

В українській енциклопедичній літературі зазначено, що законодавство, як «система нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини», в Україні застосовується у декількох значеннях: 1) як «система законів України (у «вузькому» значенні. – *А. К.*)»; 2) «у широкому значенні – система законів та інших нормативних актів, які приймаються Верховною Радою України і найвищими органами виконавчої влади»; 3) «у найширшому значенні – система законів і постанов Верховної Ради України, указів Президента України, постанов, декретів і розпоряджень Кабінету Міністрів України, а також нормативних актів міністерств і відомств, місцевих рад і місцевих державних адміністрацій» [41, с. 274-275]. Кожен із вищенаведених підходів має право на існування.

Проте усі наведені визначення мають один недолік – жодне з них не конкретизує, за якими критеріями формується саме «система» (чи «сукупність») законів або інших нормативних актів, тоді як саме цей критерій визначення законодавства має для характеристики джерел САППУ важливе як теоретичне, так і практичне значення.

Цікавим є й інший підхід щодо визначення законодавства, який, на відміну від попередніх, є менш поширеним, коли під законодавством розуміють: «діяльність правотворчих органів, у першу чергу – вищого законодавчого органу та вищих органів виконавчої влади держави з правового регулювання суспільних відносин в

державі шляхом прийняття законів та інших нормативно-правових актів, їх зміни, а також скасування» [335, с. 127], «один із основних методів здійснення державою своїх функцій» [35, с. 237]. С.А. Котляревський розглядав законодавство саме «як одну з типових форм парламентської діяльності», виходячи «з матеріального розуміння закону» [147, с. 215].

Виходячи із сутнісних характеристик САППУ, зокрема, враховуючи його судову, процесуально-публічну природу, обґрунтованим є застосування як методологічного інструментарію «вузького» підходу для визначення поняття законодавства про адміністративне судочинство. Адже порядок здійснення адміністративного судочинства має встановлюватися нормативно-правовими актами вищої юридичної сили, тобто кодексами та законами, при визначенні особливої ролі та місця Конституції України як Основного Закону держави та суспільства.

Конституція України є актом установчої влади народу, що визначає її природу (сутність). Водночас, за функціональним призначенням – це Основний Закон держави, що здійснює регулятивний вплив на суспільні відносини.

Втім, через специфіку сутності та змісту Конституції України частині її норм притаманний підвищений ступінь узагальненості, тому Конституція є джерелом всіх галузей права, у тому числі – і САППУ. Водночас, у силу своєї особливої природи як акт установчої влади, особливих юридичних, соціальних, політичних, аксіологічних та інших властивостей Конституція не входить до системи будь-якого галузевого законодавства, зокрема, не входить і до системи законодавства про адміністративне судочинство. При цьому Конституція має важливе значення та здійснює особливі функції у системі джерел САППУ (див.: підрозділ 3.1 дисертації).

На підставі зазначеного статтю 3 КАСУ пропонується назвати «Конституція України та законодавство про адміністративне судочинство» та доповнити двома новими частинами, виклавши статті у такій редакції:

«Стаття 3. Конституція України та законодавство про адміністративне судочинство

1. Порядок здійснення адміністративного судочинства встановлюється Конституцією України та законодавством про адміністративне судочинство.

2. Законодавство про адміністративне судочинство складається з міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Кодексу та інших кодексів і законів.

3. Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачено інші правила, ніж встановлені цим Кодексом, застосовуються правила міжнародного договору.

4. Якщо цим Кодексом передбачено інші правила, ніж ті, які встановлені законом або кодексом, чинними на час вчинення певної процесуальної дії, розгляду і вирішення справи, застосовуються норми цього Кодексу.

5. Проведення в адміністративних справах здійснюється відповідно до закону, чинного на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи.

6. Закон, який встановлює нові обов'язки, скасовує чи звужує права, належні учасникам судового процесу, чи обмежує їх використання, не має зворотної дії в часі».

Законодавство про адміністративне судочинство за своєю суттю (природою) співвідноситься із судовим адміністративним процесуальним правом так само, як співвідносяться категорії «законодавство» і «право», тобто вони взаємопов'язані, але не тотожні. Законодавство – це форма вираження права, що представляє собою самостійне явище правової дійсності.

Система джерел цього законодавства належить до системи джерел судового адміністративного процесуального права України (зокрема, до джерел судового адміністративного процесуального права України, крім законодавства, слід віднести судові прецеденти, правові доктрини тощо).

Законодавство про адміністративне судочинство України належить характеризувати як систему, що побудована на основі певних принципів (детермінованих з загально-теоретичними принципами системології), а саме:

взаємозв'язку і взаємодії нормативно-правових актів, що входять у це законодавство; а також ієрархічності їх розташування в залежності від юридичної сили. Взаємопов'язаність усіх нормативно-правових актів, що входять до цієї системи, обумовлена тим, що вони регулюють один вид суспільних відносин, що складаються при здійсненні адміністративного судочинства.

Взаємодію цих актів виражено у їх взаємній узгодженості та єдиній спрямованості на ефективне регулювання відповідних суспільних відносин. Ієрархічність побудови цієї системи є її визначальним методологічним принципом, що має як теоретичне, так і практичне значення у сучасній адміністративній юстиції. Як справедливо відзначається в науковій літературі, «законодавство є ієрархічною системою рішень нормативного змісту органів публічної влади ... Місце кожного нормативно-правового акта в цій структурі залежить від його юридичної сили ...» [389, с. 119].

Крім того, принцип ієрархічності має праксеологічне значення в умовах нестабільності і суперечливості законодавства. Концептуально цей принцип закріплений у ст. 8 Конституції України. Юридичні позиції із цього питання сформулював і Конституційний Суд України [297]. КАСУ також визначає ієрархію нормативно-правових актів у системі законодавства про адміністративне судочинство (див. : ч. 2 ст. 3, ч. 3 ст. 7 КАСУ).

Отже, законодавство про адміністративне судочинство – це система взаємопов'язаних і взаємодіючих окремих джерел судового адміністративного процесуального права, а саме: міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Кодексу адміністративного судочинства України, законів України, що містять адміністративно-процесуальні правові норми.

Формально-юридичний аналіз ст. 9 Конституції України надає підстави визначити, що міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства.

До системи аналізованого законодавства належать міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Міжнародні

договори є частиною національного законодавства лише за умови їх відповідності Конституції України (ст. 9 Конституції України), при цьому вони мають юридичний пріоритет перед усіма іншими національними нормативно-правовими актами.

Це безпосередньо впливає на порядок застосування міжнародних договорів. Так, ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» [256] встановлює: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

Цьому положенню кореспондує ч. 2 ст. 3 КАСУ, в якій закріплено: «Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачено інші правила, ніж встановлені цим Кодексом, застосовуються правила міжнародного договору». Згідно з п. 4 Постанови Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 р., суд не може застосувати закон, який регулює розглянуті правовідносини інакше, ніж міжнародний договір.

У той же час міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України [250]. Отже, міжнародні договори як джерела судового адміністративного процесуального права України в системі розглянутого законодавства мають перевагу перед КАСУ та законами України у процесі їх застосування. Це положення базується не тільки на теорії, але й кореспондує міжнародній практиці.

Так, у зарубіжній юридичній літературі відмічається «великий вплив» міжнародного права на національне законодавство та його «переваги» в національній правовій системі [391]. «Нарешті, ми задумасмося про вплив міжнародного права на нідерландське право. Цей вплив є великим, оскільки відповідні положення Нідерландської конституції (статті 93 та 94) базуються на понятті прямої дії міжнародного права в рамках голландської правової системи. Фізичні особи можуть посилатись на самовиконання положень договору в суді, і

у разі виникнення будь-яких конфліктів це переважає національне законодавство» [391].

Міжнародні договори застосовуються в адміністративному судочинстві при: їх відповідності Конституції України; регулюванні ними конкретних процесуальних правовідносин; регулюванні ними відповідних правовідносин інакше, ніж акт національного процесуального законодавства, не виключаючи можливості паралельного застосування цих актів, за умови взаємного кореспондування їх положень.

Серед міжнародних договорів як джерел САППУ важливе місце займає Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [133], яка була ратифікована Верховною Радою України 17 липня 1997 р. та стала першим міжнародним правовим документом, спрямованим на захист широкого спектра громадянських та політичних прав.

Невід'ємною частиною Конвенції є протоколи до неї, а саме: Перший протокол від 20.03.52; Протокол № 2 від 06.05.63; Протокол № 4 від 16.09.63; Протокол № 6 від 28.04.83; Протокол № 7 від 22.11.84; Протокол № 9 від 06.11.90; Протокол № 10 від 25.03.92; Протокол № 11 від 11.05.94; Протокол № 12 від 04.11.2000; Протокол № 13 від 03.05.2002; Протокол № 14 від 13.05.2004; Протокол № 14-bis від 27.05.2009; Протокол № 15 від 24.06.2013; Протокол № 16 від 02.10.2013.

Протоколи розширили спектр гарантованих прав і свобод людини та сприяли удосконаленню механізмів їх захисту. Так, наприклад, Протокол № 16 від 02.10.2013 р. (ратифікований Україною 05.10.2017 р.) визначає: «Вищі судові установи Високої Договірної Сторони, як визначено відповідно до статті 10, можуть звертатися до Суду щодо надання консультативних висновків з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією або протоколами до неї» (ч.1 ст. 1 Протоколу) [269]. Отже, можливість отримувати такі консультативні висновки має важливе значення для удосконалення застосування Конвенції, зокрема, у процесі адміністративного судочинства.

Конвенція та Протоколи до неї за юридичною природою є обов'язковим міжнародним правовим договором, який запровадив систему наднаціонального контролю за дотриманням прав людини на внутрішньодержавному рівні. Як слушно відмічають вітчизняні науковці, «конвенція є важливим і надзвичайно впливовим чинником залучення у правову систему України європейських правових цінностей, які стосуються захисту прав людини і мають високий гуманітарний потенціал» [366].

Ключова роль у забезпеченні такого контролю за реалізацією державами-учасниками Конвенції взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення прав та основних свобод людини належить ЄСПЛ. Крім того, практика ЄСПЛ має важливе значення щодо формування джерельної основи сучасного права та, зокрема, судового адміністративного процесуального права України.

В юридичній літературі обґрунтовується створення ЄСПЛ відповідного прецедентного права та зазначається, що «прецедентне право Європейського суду з прав людини може бути додатковим чинником для офіційного визнання судового прецеденту як джерела права у питаннях захисту прав людини, що сприятиме зміцненню незалежності судової влади в Україні» [366]. Із цим висновком слід погодитися, адже практики ЄСПЛ є важливим джерелом САППУ (більш докладно див.: підрозділ 3.3. дисертації).

Важливим джерелом законодавства про адміністративне судочинство є КАСУ [155]. Так, ст. 3 КАСУ визначає, що порядок здійснення адміністративного судочинства регулюється «цим Кодексом» (ч. 1 ст. 3).

КАСУ – є основним кодифікованим джерелом, що володіє пріоритетом щодо законів у системі аналізованого законодавства.

Цей висновок аргументовано, по-перше, змістом та призначенням цього Кодексу (див.: ст. 1 КАСУ), тобто це – єдиний, профільний, кодифікований нормативно-правовий акт (у виді кодексу), що визначає юрисдикцію та повноваження адміністративних судів, встановлює порядок здійснення судочинства в адміністративних судах.

По-друге, цей висновок базується на теоретичних положеннях щодо кодексів. Втім, у сучасній юридичній літературі проблема визначення правової природи цих кодифікованих нормативно-правових актів залишається, думається, що це пов'язано певною мірою з тим, що в Україні відсутній профільний закон про нормативно-правові акти [див., напр.: 60].

Висновок про значущість КАСУ в системі законодавства про адміністративне судочинство ґрунтується на запереченні «позитивістської концепції кодексу», згідно з якою між кодексом і законом не існує жодної різниці і одночасної підтримки концепції, що «в разі суперечності між нормативно-правовими актами поточної нормотворчості і кодексом слід застосовувати норми кодексу, оскільки останній являє собою особливий різновид закону і містить у своєму складі основні принципи конкретної галузі законодавства або конкретного інституту» [59, с. 46].

Слушною є концепція Н.М. Пархоменко, яка до особливостей, що притаманні кодексу, наводить такі: 1) кодекс є відображенням високого рівня впорядкування норм права в певній однорідній сфері суспільних відносин; 2) кодекси характеризуються специфічним предметом і методом правового регулювання; 3) має найвищу юридичну силу в системі галузевих правових актів, яка знаходить прояв у можливості встановлювати, скасовувати або змінювати правові відносини; 4) кодекс має стабільний характер дії [212, с. 13].

У зв'язку з цим уявляється теоретично обґрунтованим і практично доцільним доповнити ст. 3 КАСУ новою частиною такого змісту: «Якщо цим Кодексом передбачено інші правила, ніж ті, які встановлені законом, чинним на час вчинення певної процесуальної дії, розгляду і вирішення справи, застосовуються норми Кодексу».

КАСУ було викладено у новій редакції більше трьох років тому [248]. Втім протягом цього часу не всі його інноваційні положення було впроваджено в адміністративно-правові реалії, більше того, їх практична апробація виявила низку проблем.

Необхідність вирішення цих проблем обумовлена двома чинниками: по-перше, КАСУ є важливим кодифікованим джерелом судового адміністративного процесуального права України, тому досконалість його положень детермінована з ефективністю вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин; по-друге, інноваційні положення КАСУ запроваджують нові джерела судового адміністративного процесуального права України, що потребують своєї апробації.

Так, основними позитивними новелами нової редакції КАСУ є такі. Зокрема, КАСУ закріплюється багатовекторна модель розгляду адміністративних справ. Так, Верховний Суд діє як суд першої, апеляційної та касаційної інстанцій (ст. ст. 22–24 КАСУ).

Важливим є те, що конкретизовано завдання адміністративного судочинства, зокрема, підкреслено, що завданням є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб та юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ч. 1 ст. 2 КАСУ).

Розширено перелік основних принципів адміністративного судочинства, а саме: розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалено рішення (ч. 3 ст. 2 КАСУ). Думається, що ці новації спрямовані на ефективізацію захисту прав і свобод людини.

Водночас, як було обґрунтовано (див.: підрозділ 2.3. дисертації), для забезпечення досягнення мети та виконання завдань адміністративного судочинства, необхідним є визначити в тексті КАСУ принцип пріоритетності прав та свобод людини і громадянина (який є нетотожним принципу верховенства права, проте пов'язаний з ним) як самостійний принцип адміністративного судочинства.

Звідси пропонується внести такі зміни в КАСУ: 1) частину третю статті другої доповнити новим пунктом такого змісту «1¹) пріоритетність прав та свобод людини і громадянина»; 2) доповнити КАСУ новою статтею такого змісту:

«Стаття 6¹. Пріоритетність прав та свобод людини і громадянина

1. Суд при вирішенні справи керується принципом пріоритетного значення (пріоритетності) прав та свобод людини і громадянина у публічно-правових відносинах.

2. Суд застосовує принцип пріоритетності прав та свобод людини і громадянина з дотриманням критеріїв домірності (пропорційності) інтересів учасників судового провадження у сфері публічно-правових відносин та не може спричиняти несправедливих обмежень прав та свобод людини і громадянина.

3. При вирішенні справи забороняється застосування Судом нормативно-правового акта, у тому числі закону, якщо його застосування порушуватиме права та свободи людини і громадянина, гарантовані Конституцією України».

У контексті ефективізації системи судоустрою вагомим є запровадження електронної форми розгляду справ, зокрема, це – електронні докази (ст. 99 КАСУ), функціонування єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ст. 18 КАСУ), тобто впровадження ІТ-технологій у судочинство, за якими майбутнє.

У новій редакції КАСУ запропонований абсолютно новий підхід до перегляду справ у касаційному порядку, метою якого є забезпечення єдності судової практики. Справа у касаційному порядку може переглядатися ВС на різних рівнях: колегією Касаційного адміністративного суду, палатою Касаційного адміністративного суду, об'єднаною палатою Касаційного адміністративного суду або Великою палатою Верховного Суду (ст. 346 КАСУ).

Такий порядок перегляду дозволить забезпечити однаковість застосування норм на трьох рівнях: у палаті касаційного суду, у касаційному суді та у Верховному Суді.

Новелою Кодексу є норма щодо можливості врегулювання спору за участі професійного судді (глава 4 «Врегулювання спору за участю судді» КАСУ), що дозволяє вирішити спір на основі консенсусу. Думається, що основними позитивними аспектами цього інституту є: економія часу та коштів, мінімум формальних чинників, досягнення виключно самими сторонами

взаємоприйнятного рішення, добровільність і неупередженість процедури, велика ймовірність добровільного виконання сторонами домовленостей, збереження партнерських взаємовідносин між сторонами.

При цьому створюється реальна можливість звільнення судів від навантаження у зв'язку з розглядом справ невеликої тяжкості, зосередження на більш серйозних справах і підвищення ефективності системи правосуддя в цілому.

Серед новацій КАСУ слід відзначити введення інституту типових та зразкових справ (п. 21, 22 ст. 4, § 3 гл. 11 розділу II КАСУ), що також є свідченням поступового впровадження судового прецеденту в Україні. Так, слушною, обґрунтованою та такою, що підтримується більшістю науковців, є теза: «Сам факт визнання за Верховним Судом права на створення судового прецеденту є кроком уперед на шляху розвитку України як соціальної, правової держави, насамперед тому, що відбувається зміна сприйняття права і судової практики в суспільстві. Судові рішення у зразкових справах набувають ознак реального носія об'єктивної інформації та джерела права» [223].

Втім, інститут типових та зразкових справ не позбавлений недоліків, адже є чимало запитань, відповіді на які наразі не є однозначними [див.: наприклад: 209, 100]. Таким чином, можна констатувати, що судові прецеденти набувають ознак джерел судового адміністративного процесуального права, проте потребують свого подальшого розвитку (див.: підрозділ 3.3 дисертації).

Отже, КАСУ є важливим джерелом законодавства про адміністративне судочинство. Крім цього, слід відзначити його особливу роль у системі не тільки законодавства, що розглядається, але й у системі джерел САППУ в цілому. Адже цей Кодекс, окрім того, що встановлює порядок здійснення судочинства в адміністративних судах, визначає юрисдикцію та повноваження адміністративних суддів.

Водночас, крім КАСУ, важливим джерелом САППУ слід визначити й інші кодекси, в яких можуть бути закріплені процесуальні правила поведінки суб'єктів судових адміністративно-процесуальних відносин. У цьому контексті

слухним є визначення кодексу, яке надає Є.А. Гетьман, а саме: «Наступним кодифікаційним актом, що розглядається в юридичній літературі, є кодекс. Він являє собою нормативно-правовий акт зведеного характеру, предметом регулювання якого є певна галузь суспільних відносин або частина таких відносин» [58, с. 6].

Крім того, у сучасних умовах розвитку правової системи України кодекси набувають усе більшого значення. Так, Вибірчий кодекс України від 19.12.2019 р. містить норми, спрямовані на регулювання судових адміністративно-процесуальних відносин (наприклад, у розділі XI «Оскарження рішень, дій або бездіяльності, що стосуються виборчого процесу») [44], що дозволяє включити його до системи джерел САППУ.

Крім того, такими джерелами є також Податковий кодекс України від 2 квітня 2010 р. [222], Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. [185], Цивільний кодекс України (зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 60 КАСУ, «підстави і порядок припинення представництва за довіреністю, скасування довіреності та відмови представника від наданих йому повноважень визначаються Цивільним кодексом України») та ін.

Важливим джерелом законодавства про адміністративне судочинство (див.: ч. 3,4 ст. 3 КАСУ) та джерелом САППУ є закони (зокрема закони, віднесені до джерел права, які відповідно до ст. 7 КАСУ застосовує адміністративний суд). Адже вони становлять численну групу нормативно-правових актів.

Незважаючи на те, що проблема визначення і значущості закону детально досліджується юридичною наукою, вона залишається актуальною, думається, перш за все, через відсутність профільного нормативно-правового акта. Хоча у сучасній юридичній літературі достатньо уваги приділено дослідженню теорії та практики законодавчого регулювання. Ретроспективний аспект цієї проблеми, як правило, викладається, починаючи з античних часів, з передісторії феномену закону [17, с. 161–162].

При цьому історично простежується, що зміцнення ролі й значення закону в системі нормативно-правових актів країни здійснюється паралельно зі зміцненням

демократичних витоків в організації її державного і суспільного ладу. І, навпаки, в період складних соціальних потрясінь і перетворень зростає роль не законів як актів парламенту, а актів «перехідного революційного характеру» – декретів, декларацій, універсалів, договорів тощо.

Ця тенденція підтверджується і сучасним розвитком української державності. У перші роки становлення України як незалежної держави було прийнято такі форми нормативних документів, як Акт проголошення незалежності України (1990), Декларація про державний суверенітет України (1991), Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (1995), декрети уряду (тимчасове делегування Верховною Радою України Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети у сфері законодавчого регулювання з 19 грудня 1992 р. по 21 травня 1993 р.).

У сучасному юридичному розумінні закон є основним, найважливішим нормативно-правовим актом у системі законодавства. Проте в різних країнах закон визначається неоднаково. Причиною цього є наявність різних правових систем. Залежно від того, до якої правової системи належить країна, і формулюється поняття закону.

Так, у країнах з англосаксонською системою права закон розуміється у вузькому й широкому сенсі. Під законом у широкому сенсі розуміють будь-яку норму писаного і неписаного права, що підлягає судовому захисту, а у вузькому – акт парламенту. У країнах романо-германської чи континентальної системи права закон переважно розуміється як акт, прийнятий парламентом.

Виходячи з теоретичних напрацювань практики зарубіжних держав та положень Конституції України, є обґрунтованим надати таке визначення закону: закон – це нормативно-правовий акт, що приймається органом законодавчої влади чи в ході всенародного голосування (референдуму), на підставі і відповідно до Конституції України, регулює найбільш важливі та стійкі суспільні відносини, має вищу юридичну силу в системі нормативно-правових актів.

Ознаками закону України, що визначають його особливу роль у системі законодавства про адміністративне судочинство є такі: 1) закон є нормативно-правовим актом, тобто – це офіційний письмовий документ, що виражає волевиявлення повноважного (представницького) органу публічної влади щодо регулювання певних суспільних відносин через встановлення, зміну чи відміну норм права – загальнообов’язкових правил поведінки, розрахованих на багаторазове застосування; 2) закон регулює найбільш важливі та стійкі суспільні відносини (Конституція України у ст. 92 встановлює комплекс питань, що підлягають регулюванню виключно законами України, а також відповідним законом вносяться зміни до Конституції України, що передбачено у розділі XIII Конституції України); 3) закони України приймаються єдиним органом законодавчої влади – Верховною Радою України (ст. 75, п. 1, 3 ст. 85 Конституції України) або народом України через всеукраїнський референдум, тобто закон є волевиявленням українського народу – прямого (через референдум) чи непрямого (представницьким органом); 4) закон має вищу юридичну силу в системі нормативно-правових актів, займаючи наступний ієрархічний ступінь після Конституції – Основного Закону держави і суспільства; 5) закон приймається відповідно до обов’язкової, спеціальної процедури; 6) закон України набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ч. 5 ст. 94 Конституції України), тобто закони починають діяти виключно після їх офіційного опублікування.

Закони, що містять норми судового адміністративного процесуального права України є значною за кількістю групою джерел законодавства про адміністративне судочинство.

Стаття 3 КАСУ не конкретизує, про які саме закони йдеться. Втім, враховуючи регулятивну спрямованість законодавства, що розглядається, а саме – встановлення «порядку здійснення адміністративного судочинства», логічним є висновок, що ці закони містять загальнообов’язкові правила процесуальної поведінки суб’єктів правовідносин, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства.

Так, важливе значення мають закони, що містять процесуальні норми (правила або принципи), пов'язані із здійсненням адміністративного судочинства, наприклад, такі Закони України, як: «Про судоустрій і статус суддів», «Про виконавче провадження», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», «Про судовий збір» та ін.

При цьому слід визначити, що на деякі із цих законів є пряма вказівка у тексті КАСУ, наприклад, Закон України «Про електронний цифровий підпис» (ч. 2 ст. 99 КАСУ), Закон України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» (ч. 4 ст. 59 КАСУ), Закон України «Про судову експертизу» (п. 6 ч. 6 ст. 68 КАСУ) та ін. Крім того, відповідно до п. 1 пп. 20 Перехідних положень КАСУ: «особливості судових викликів та повідомлень, направлення копій судових рішень учасникам справи, у разі, якщо адреса їх місця проживання (перебування) чи місцезнаходження знаходиться на тимчасово окупованій території України або в районі проведення антитерористичної операції, визначаються законами України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції»».

Водночас, до джерел САППУ слід віднести й інші закони. Серед них слід назвати закони, які встановлюють процесуальні права на звернення до адміністративних судів суб'єктів владних повноважень і визначають їх процесуальний статус, а саме Закони України: «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про прокуратуру України», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про доступ до публічної інформації», «Про запобігання корупції» та ін.

При цьому слід підкреслити, що в процесі здійснення конституційно-правової реформи в Україні, багато із цих законів підлягають змінам. Наприклад, проявом децентралізації публічної влади, що є одним із стратегічних напрямків конституційного розвитку сучасної України, має стати розширення повноважень місцевого самоврядування і оптимальний баланс (на основі законодавчого

розмежування) повноважень між органами публічної влади на місцях, що, безумовно, вплине на процесуальний статус цих органів.

Закон як джерело судового адміністративного процесуального права і розглянутого законодавства має такі характеристики: містить норми судового адміністративного процесуального права; є чинним на час вчинення окремої процесуальної дії, розгляду і вирішення справи (ч. 3 ст. 3 КАСУ); не має зворотної дії в часі, якщо встановлює нові обов'язки, скасовує чи звужує права, належні учасникам судового процесу, обмежує їх використання (ч. 4 ст. 3 КАСУ).

Як було зазначено, ст. 3 КАСУ містить вичерпний перелік нормативно-правових актів, що визначають порядок здійснення адміністративного судочинства, та, зокрема, не містить в якості джерел законодавства про адміністративне судочинство підзаконних нормативно-правових актів.

Водночас, до нормативно-юридичних джерел САППУ слід віднести підзаконні нормативно-правові акти, зокрема, необхідність застосування яких визначено безпосередньо у тексті КАСУ.

Наприклад, Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему (ч. 7 ст. 59 КАСУ), Порядок передачі судом речових доказів, які є об'єктами, що вилучені з цивільного обороту або обмежено оборотоздатні, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2006 р., № 236 (ч. 2 ст. 98 КАСУ), Постанова Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 р., № 590 «Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом цивільних, адміністративних та господарських справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави» (ч. 3 ст. 135, ч. 4 ст. 138 КАСУ), Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затверджено Рішенням Ради суддів України 26.11.2020 №30 (п. 15.4) Перехідних положень КАСУ) та ін.

Таким чином, законодавство про адміністративне судочинство, а також інші підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з вирішенням спорів у сфері публічно-правових відносин, належать до системи джерел судового адміністративного процесуального права України та є

нормативно-юридичними джерелами САППУ. Поряд із нормативно-юридичними джерелами САППУ, важливе значення мають праксеологічні (судові прецеденти, практика ЄСПЛ) та доктринальні (правові доктрини) джерела САППУ, які в сучасних умовах політико-правових перетворень в Україні набувають усе більшої вагомості, що є важливим для забезпечення справедливого, неупередженого і своєчасного вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин.

3.3. Судовий прецедент та практика Європейського суду з прав людини як джерела судового адміністративного процесуального права України (праксеологічні джерела судового адміністративного процесуального права України)

Джерелом САППУ є судовий прецедент, який традиційно розглядається як рішення суду у конкретній справі, яке містить юридичну норму і є обов'язковим при розв'язанні усіх наступних аналогічних справ. За Оксфордським словником судовим прецедентом (від латинського *praecedens*, родовий відмінок *praecedentis* – той, що передує) є попереднє судове рішення, метод вирішення справи, який являє собою авторитетне правило або приклад для вирішення схожої або аналогічної справи [390, р. 23]. Із плином часу сутність визначення цього концепту майже не змінилася. Наприклад, як зазначається у сучасній юридичній літературі, «прецедент – це принцип або правило, визначене або встановлене в попередній судовій справі. Він є обов'язковим або рекомендаційним для судів, коли перед ними виникає аналогічна справа зі схожими фактами» [392].

Судові прецеденти створюються у процесі здійснення правосуддя, тобто є певним результатом судової практики. Звідси, обґрунтованим є висновок, що «судовий прецедент є різновидом правоположень, вироблених у результаті судової практики, ... Співвідношення двох понять «судова практика» та «судовий прецедент» варто розглядати як співвідношення загального та конкретного» [177, с. 12]. Слід погодитися з висновком, що «поняття судового

прецеденту, його функцій у правовій системі тієї або іншої держави не повинні, та і не можуть, носити універсального характеру» [205, с. 14]. Так, на формування судового прецеденту як джерела права в Україні впливають, зокрема, такі чинники, як історично сформована національна правова система та особливості її розвитку в сучасних умовах конституційно-правового реформування, система судоустрою та тенденції її удосконалення з урахуванням міжнародно-правових стандартів та євроінтеграційних прагнень України та ін.

Методологічно точним та змістовно повним є таке визначення судового прецеденту як джерела процесуального права: це рішення суду, винесене при здійсненні правосуддя у справі з певного процесуального питання, в якому сформульоване правило, що є загальнообов'язковим для застосування судами нижчої або рівної ланки при вирішенні подібних процесуальних питань під час розгляду судових справ [83, с. 177]. Теоретично обґрунтованими є такі ознаки судового прецеденту: створюється при здійсненні правосуддя як результат діяльності судів при вирішенні конкретного процесуального питання в процесі розгляду певної справи; має письмову форму вираження, тобто це «письмовий юридичний акт суду, що містить принципи чи норми права і є загальнообов'язковим при розв'язанні аналогічних справ» [172, с. 10]; «будучи засобом об'єктивізації процесуальних норм, може як встановлювати нову правову норму, так і тлумачити існуючі норми» [172, с. 10]; застосовується при розгляді аналогічних справ; має обов'язковий характер та забезпечується державою; має подвійну природу, тобто є актом правосуддя, що вирішує певний конфлікт (в адміністративному судочинстві – публічно-правовий спір) та водночас є результатом судової нормотворчості та джерелом права; забезпечує принцип справедливості, котрий проголошує, що «аналогічні справи мають вирішуватися в однаковий спосіб».

Судовий прецедент забезпечує усунення свавілля в діяльності суддів при здійсненні правосуддя. Проявом впровадження такого інноваційного джерела САПСУ як судовий прецедент є введення інституту типових, зразкових справ (п. 21, 22 ст. 4, § 3 гл. 11 розділу II КАСУ). Втім, інститут типових та зразкових

справ не позбавлений недоліків, адже є чимало запитань, відповіді на які наразі не є однозначними. Так, одним із перших проблемних питань, що виникли перед фахівцями стали питання про змістовні та кількісні критерії щодо визначення типовості справи. Зокрема, як неодноразово підкреслювалось в юридичній літературі, законодавством не встановлено мінімальної кількості адміністративних справ для визначення їх типовими, що спричиняє певну невизначеність в ухваленні відповідних рішень [100].

Касаційний адміністративний суд у складі ВС розпочав формування практики щодо розгляду зразкових справ та ухвалення зразкових рішень із кінця 2017 р. Відповідно до аналітичного огляду зразкових справ, з 15 грудня 2017 р. до 16 лютого 2020 р. до ВС надійшло 87 подань про розгляд справ як зразкових. ВС розглянув 85 зразкових справ: ухвалив 17 рішень у зразкових справах, із яких 12 набрали законної сили та 5 рішень оскаржено в апеляційному порядку до ВП ВС і щодо них апеляційне провадження Великою Палатою не завершено; постановив 64 ухвали про відмову у відкритті провадження; постановив 3 ухвали про повернення подання про розгляд справи як зразкової, в 1 справі провадження закрито [99, с. 4]. Звідси, зі 100 % подань про розгляд типових справ як зразкових було: 19,5 % – розглянуто по суті та ухвалено рішення у зразкових справах; у 74 % – відмовлено у відкритті провадження.

В Огляді практики ВС щодо інституту зразкової справи (2019) наведені та проаналізовані підстави для відмови у відкритті провадження у зразковій справі [206]. Так, визначено три основні підстави для винесення ухвали про відмову у відкритті цього провадження, а саме: наймасовіша категорія справ, які не можна кваліфікувати як зразкові, пов'язана зі спорами щодо направлення судом першої інстанції справи, подібної до тих, у яких вже є сформовані позиції ВС та попередніх судів касаційної інстанції; недостатня кількість типових справ, що є необхідною та достатньою для розгляду адміністративної справи по суті як зразкової; відсутність критеріїв (ознак) типовості справи, а саме: спору щодо правильності застосування норми матеріального права немає; у випадку

постановлення судом рішення по суті позовних вимог буде вирішено спір між позивачем і відповідачем у конкретній справі [206, с. 15-17].

Огляд практики ВС надає підстави зробити висновок, що достатньою кількістю для розгляду адміністративної справи по суті як зразкової є наявність більше 12 типових справ, адже «невеликою кількістю типових справ ..., що не створює доцільність їх розгляду Верховним Судом як зразкових», ВС визначає 3–12 справ [206, с. 15]. Ці ж підстави для відмови у відкритті провадження у зразковій справі зазначені в Огляді практики ВС щодо інституту зразкової справи (2020). При цьому резюмовано, що наймасовіша категорія справ, які не можна кваліфікувати як зразкові, пов'язана зі спорами щодо направлення судом першої інстанції справи, подібної до тих, в яких вже є сформовані позиції ВС та попередніх судів касаційної інстанції [99]. Наприклад, ухвали від: 3.09. 2018 р. у справі № 810/1750/18; 2.11.2018 р. у справі № 0640/4409/18; 28.11.2018 р. у справі № 2340/2681/18; 13.03.2019 р. у справі № 240/6263/18; 18.09.2019 р. у справі № 460/2044/19; 5.12.2019 р. у справі № 140/3154/19 та ін.

Кількісний критерій для відмови у відкритті провадження за зразковою справою становить другу за чисельністю категорію. Йдеться про невелику кількість типових справ (3–12) у подібних правовідносинах, що не створює доцільності їх розгляду ВС як зразкових. Зокрема, ухвали від: 29.01.2018 р. у справі № 825/4/18 (щодо 4 справ); 26.02.2018 р. у справі № 820/617/18 (щодо 3 справ); 19.04.2018 р. у справі № 816/103/18 (щодо 4 нерозглянутих справ, інші були розглянуті); 11.06.2018 р. у справі № 822/1335/18 (щодо 1 нерозглянутої справи, інші вже розглянуті); 19.06.2018 р. у справі № 815/2529/18 (щодо 12 справ); 24.10.2018 р. у справі № 0640/4481/18 (щодо 6 справ); 5.08.2019 р. у справі № 120/4140/18-а (щодо 8 справ) [99].

При цьому ВС зазначає, що дотримання виключно кількісного критерію не є достатнім для розгляду адміністративної справи по суті як зразкової. Правовій оцінці підлягає, насамперед, критерій типовості. Справа не має ознак типової за умов: спору щодо правильності застосування норми матеріального права немає;

у випадку постановлення судом рішення по суті позовних вимог буде вирішено спір між позивачем і відповідачем у конкретній справі [99, с. 27].

Відповідно до ч. 10 ст. 290 КАСУ, у рішенні суду, ухваленому за результатами розгляду зразкової справи, ВС зазначає: ознаки типових справ; обставини зразкової справи, які обумовлюють типове застосування норм матеріального права та порядок застосування таких норм; обставини, які можуть впливати на інше застосування норм матеріального права, ніж у зразковій справі.

Отже, у зразкових справах сформульовані типові способи розгляду та вирішення певної категорії адміністративних справ через визначення типового застосування норм матеріального права та порядку застосування таких норм. При цьому визначаються обставини зразкової справи. Так, наприклад, відповідно до рішення ВС від 16.04.2018 р. № Пз/9901/16/18 (№ 825/506/18), обставинами цієї зразкової справи є звернення пенсіонера, якому призначено пенсію за вислугу років відповідно до Закону № 1789-XII, після 15.07.2015 р. (з дня набуття чинності Законом № 1697-VII) до органу прокуратури із заявою про надання довідки про заробітну плату для перерахунку пенсії, тобто в період, протягом якого Уряд не прийняв відповідного нормативно-правового акта і не визначив умови та порядок перерахунку призначених пенсій працівникам прокуратури відповідно до вимог статті 86 Закону № 1697-VII [276]. На цих підставах у задоволенні позову відмовлено з визначенням, що до обставин, які можуть вплинути на інше застосування норм матеріального права, ніж у зразковій справі, слід віднести – прийняття Урядом відповідних нормативно-правових актів, якими буде визначено умови і порядок перерахунку призначених пенсій працівникам прокуратури. Таким чином, ВС було сформульовано обов'язкову модель вирішення таких адміністративних справ.

Крім цього, ВС визначив варіанти правової оцінки дій та рішень суб'єкта владних повноважень за цих правовідносин, а саме: «Якщо на час звернення закон не встановлює права на перерахунок пенсії за вислугу років і не передбачає обов'язку надання довідки про заробітну плату, орган прокуратури не може видавати довідки довільної форми чи за аналогією з іншими

нормативними актами, оскільки відсутність законної мети, для якої витребується довідка, унеможлиблює використання будь-якого із засобів для її досягнення» [276]. Думається, це положення має важливе значення при розгляді та вирішенні інших адміністративних справ. Таким чином, у зразкових справах ВС визначає не тільки обов'язкову модель вирішення типових справ, але й у самому тексті рішення формулює варіанти правової оцінки дій та рішень відповідача та позивача, тобто викладені певні правові висновки.

Думається, що такі правові оцінки, викладені у зразкових справах, слід враховувати при вирішенні інших адміністративних справ, виходячи з концепції, відповідно до якої за своєю структурою судовий прецедент – це не тільки правовий висновок – *o ratio decidendi*, що є обов'язковим при ухваленні рішення у типовій справі, яка відповідає ознакам, викладеним у рішенні ВС за результатами розгляду зразкової справи (відповідно до ч. 3 ст. 291 КАСУ), але й інші положення, викладені у судовому рішенні – *obiter dictum* («попутно сказане»). Рішення у зразковій справі впливають на подальшу діяльність адміністративних судів, які мають враховувати ті правові висновки, що викладені в мотивувальній частині його тексту. Крім того, вони опосередковано впливають на поведінку інших суб'єктів публічно-правових відносин, які у процесі своєї діяльності повинні враховувати, що при виникненні певного правового спору, при зверненні до адміністративного суду, його буде вирішено у відповідності до зразкової справи. Звідси, правові висновки ВС, викладені в рішенні за результатами розгляду зразкової справи, набувають ознак регулятора відповідних суспільних відносин, є судовим прецедентом, який є важливим джерелом САППУ. Адже такі судові прецеденти сприяють створенню прозорості та передбачуваної судової системи, а також діяльності суб'єктів владних повноважень, оскільки будь-який орган чи посадова особа не зможуть за аналогічних обставин відступити від правила, закріпленого у зразковому рішенні.

Самостійним різновидом судового прецеденту є прецедент-тлумачення, який є результатом тлумачення норм права, наданого судом. Як резюмується в

юридичній літературі, «судовий прецедент в Україні – це фактично прецедент тлумачення, який розвиває та деталізує положення законодавчих актів, тлумачить суперечливий чи неясний зміст правових норм, тобто надає закону переконливого характеру та сприяє виробленню єдиного підходу до застосування норм законодавства» [320, с. 121]. Прецедент-тлумачення має важливе значення у системі судових прецедентів. Зокрема, такими прецедентами-тлумаченнями є висновки, що наводяться у постановах ВС. Так, як зазначає суддя ВС, «ВС, виходячи з обставин конкретної справи, суті спірних правовідносин і змісту позовних вимог, надає зразок тлумачення нормативного припису. Цей зразок згідно з принципом *stare decisis* («стояти на вирішеному») є обов'язковим для врахування судами нижчих рівнів при вирішенні аналогічних справ» [70]. При цьому обґрунтовується слушний висновок, що «ВС, даючи звужувальне або розширювальне тлумачення нормативного припису, створює нове правило, яке раніше в такому вигляді формалізоване не було». Таким чином ВС створює прецеденти-тлумачення. Ґрунтуючись на теорії судового прецедентна та на основі системного аналізу положень КАСУ, можна зробити висновок про правильність цієї тези. Відповідно до ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» ВС є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законодавством України. Важливими у цьому контексті є положення ч.ч. 5, 6 ст. 13 цього Закону, в яких зазначено: «Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах ВС, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права» (ч. 5 ст. 13); «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах ВС, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права» (ч. 6 ст. 13).

Отже, висновки щодо застосування норм права, що містяться у постановах ВС, мають ознаки судових прецедентів. При цьому обов'язковість їх урахування (преюдиціальність) передбачена не лише для учасників справи, але й для інших судів та всіх суб'єктів владних повноважень при застосуванні норми права, щодо

якої ВС у постанові в конкретній справі виклав правовий висновок (ч. ч. 5, 6 ст.13 закону «Про судоустрій і статус суддів»). Як слушно зазначають учені, «отже, тепер вже й формально ВС уповноважений формулювати у своїх постановах правила застосування відповідних норм права в різноманітних ситуаціях. Оскільки такі правила обов'язкові для судів та інших суб'єктів владних повноважень, вони мають імперативний характер. Тобто з погляду теорії права, ці висновки містять не що інше, як *ratio decidendi*, а обов'язок нижчих судів та інших суб'єктів владних повноважень застосовувати норму саме в розумінні, яке виклав ВС, є втіленням максими *stare decisis*. Тому очевидно, що зазначені постанови ВС мають виразні риси, притаманні прецедентам» [203, с. 367]. Слід підкреслити, що з чотирьох підстав касаційного оскарження судових рішень, зазначених у ч. 4 ст. 328 КАСУ, три – пов'язані з висновками ВС щодо «застосування норми права у подібних правовідносинах» (п.п. 1–3 ч. 4 ст. 328 КАСУ). Таким чином, ці висновки ВС є судовими прецедентами (прецедентами-тлумачення). Адже вони: спрямовані на роз'яснення (тлумачення) порядку застосування норм права; стосуються «подібних правовідносин», тобто, виходячи з теорії правових відносин, «подібними» мають бути суб'єкти (наприклад, конкретний суб'єкт владних повноважень та фізична особа), об'єкти цих правовідносин та їх зміст; є обов'язковими для застосування судом апеляційної інстанції в оскаржуваному судовому рішенні (виходячи з імперативності положень статті, що аналізується). Отже, проаналізовані висновки щодо застосування норм права, що містяться у постановах ВС, мають ознаки судових прецедентів та є джерелами САППУ.

При формулюванні зазначених висновків ВС «має право на помилку», адже КАСУ передбачає можливість перегляду висновків щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, викладених у раніше ухвалених рішеннях ВС. Так, ст. 346 КАСУ містить підстави для передачі справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду при необхідності відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні ВС (ч.ч. 1–3 ст. 346)

або Великої Палати (ч. 4 ст. 346 КАСУ). Судова практика має приклади як відступів ВС від відповідних висновків (наприклад, ВС відступив від правового висновку щодо порядку подання учасниками справи апеляційних скарг, визначивши, що до дня початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи подання учасниками справи апеляційної скарги може здійснюватися як безпосередньо до апеляційного суду, так і через відповідний суд першої інстанції [235]), так і їх підтримки (наприклад: ВС підтримав правовий висновок, викладений у постанові від 3.11.2015 р., про те, що шестимісячний строк звернення до адміністративного суду суб'єкта владних повноважень обчислюється з дня виникнення підстав, що дають право на таке звернення, і не пов'язується з моментом створення такого суб'єкта чи наділення його відповідними функціями та компетенцією, відзначивши, що ВС «не вбачає підстав для відступлення від висновку, викладеного в постанові Верховного Суду України від 3.11.2015 р. у справі № 810/2041/14, щодо застосування норм права у подібних правовідносинах» [227]).

Слід акцентувати увагу на тому, що у тексті КАСУ застосовуються дві дефініції: «правовий висновок» – йдеться про «правові висновки ВС, викладені у рішенні за результатами розгляду зразкової справи» (див., напр.: ч.ч. 3, 5 ст. 291 КАСУ), та «висновок» – йдеться про «висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах ВС» (див., наприклад: ч. 5 ст. 242, п.6 ч. 1 ст. 333 КАСУ), про «висновок щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладений у постанові ВС» (ч. 4 ст. 328 КАСУ), а також про «висновки щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладені в раніше ухваленому рішенні ВС» (див., напр.: ч.ч. 1–4 ст. 346, ч.ч. 4 ст. 347 КАСУ) та «висновки щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладені в рішенні ВП ВС» (див., наприклад: ч. 6 ст. 347 КАСУ).

Думається, що концепт «висновок» у зазначених положеннях КАСУ за своїми сутнісно-змістовними характеристиками відповідає критерію «правовий висновок», перш за все, у контексті імперативності (обов'язковості для урахування нижчими судами) цих висновків та з урахуванням їх регулятивного

впливу на відповідні правовідносини. Зокрема, у ст. 242 КАСУ визначені ознаки законності та обґрунтованості судового рішення, однією з яких є те, що «при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах ВС» (ч. 5 ст. 242 КАСУ). Слід підкреслити, що в постановах ВС застосовується дефініція «правові висновки» (див. наприклад: постанова ВП ВС від 13.02.2019 р. у справі № 826/13768/16 [227] та ін.).

Окрім концептів «правові висновки» та «висновки», в тексті КАСУ є посилання на «правову позицію» ВП ВС, зокрема, «правову позицію щодо юрисдикції спору в подібних правовідносинах» (ч. 6 ст. 347 КАСУ). Наприклад, у постанові ВП ВС від 15.05.2019 р. у справі № 522/8650/18 визначено, що спір про скасування рішення виборчої комісії щодо результатів виборів ректора державного університету, які оформлені протоколами, є публічно-правовим і підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства [229]; у постанові ВП ВС від 5.06.2019 р. у справі № 521/12963/18 визначено, що спір щодо оскарження дій та рішень суб'єкта владних повноважень з приводу надання державної соціальної допомоги підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства [230]. Отже, у цих постановах викладені правові позиції щодо юрисдикції спорів у подібних правовідносинах.

Думається, що концепт «правова позиція» стосується не тільки визначення юрисдикції спорів. Хоча законодавець не конкретизує зміст цього концепту та застосовує його тільки як «правову позицію щодо юрисдикції спору у подібних правовідносинах» (ч. 6 ст. 347 КАСУ). Водночас, згідно з ч. 5 ст. 346 КАСУ Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії або палати, має право передати справу на розгляд ВП ВС, якщо дійде висновку, що справа містить виключну правову проблему і така передача необхідна для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовчої практики. Звідси ВП ВС має викласти свою правову позицію щодо вирішення виключної правової проблеми. Наприклад, у постанові ВП ВС від 4.12.2019 р. у справі № 826/5500/18 вирішено процесуальне питання: чи має право представник юридичної особи в

адміністративному процесі самотійно засвідчити копію документа про надання йому повноважень з представництва (довіреність) і чи буде така засвідчена самим представником копія довіреності належним доказом наявності у нього відповідних повноважень із представництва. На думку ВП ВС, слід вважати підтвердженими повноваження представника юридичної особи на підставі завіреної ним копії довіреності, якщо право цього представника засвідчувати своїм підписом копії документів впливає зі змісту виданої йому довіреності та за відсутності у ній відповідного застереження на вчинення певної дії. Отже, у постанові сформульована правова позиція щодо вирішення виключної правової проблеми [236]. Як визначає суддя ВС, «інститут «виключної правової проблеми» вже показав свою високу ефективність» [46]. Згідно з даними ЄДРСР станом на 20.02.2019 р. на постанову ВП ВС від 4.07.2018 р. у справі № 826/1476/15 вже зроблено посилання у 319 рішеннях судів першої інстанції, 421 постанові суду апеляційної та 273 – касаційної інстанції. При цьому важливим у контексті визначення правових позицій як судових прецедентів є те, що «значення рішень, які спрямовані на вирішення виключної правової проблеми, полягає в тому, що сформована правова позиція має обов'язкове значення не лише для учасників справи, а й для суддів під час вирішення інших справ аналогічного характеру» [46].

Таким чином, системний аналіз положень КАСУ, а також судово-адміністративної практики надає підстави визначити, що концепт «правова позиція» в адміністративному судочинстві означає правову точку зору (позицію) ВП ВС щодо вирішення конкретних правових питань, а саме: правова позиція щодо юрисдикції спору, правова позиція щодо необхідності відступу від висновку ВС (підтримати або відступити від певного висновку), правова позиція щодо виключної правової проблеми. Враховуючи, що правова позиція має обов'язковий характер для урахування при здійсненні адміністративного судочинства, обґрунтованим є віднести її до різновиду судових прецедентів.

З метою подолання термінологічної невизначеності та для визначення імперативно-преюдиціальної правової природи висновків ВС щодо застосування

норм права, пропонується внести зміни у КАСУ. Отже, статті, в яких йдеться про «висновки щодо застосування норм права у подібних правовідносинах...» доповнити словом «правові» (у відповідному відміннику та числі відповідно до контексту статті), тобто – «правові висновки щодо застосування норм права у подібних правовідносинах...». Внести аналогічні зміни до ч. 5 та ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Таким чином, на основі вищенаведеного слід зробити висновки, що різновидами судового прецеденту в адміністративному судочинстві є: правові висновки ВС, викладені у рішенні за результатами розгляду зразкової справи; висновки щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, викладені у рішеннях (постановах) ВС; правові позиції щодо юрисдикції спору, необхідності відступу від висновку ВС, виключної правової проблеми, викладені у постановах ВП ВС.

Як було зазначено (див.: підрозділ 3.1. дисертації), до праксеологічних джерел САППУ належать акти КСУ, які мають особливу правову природу, що обумовлена особливостями конституційно-правового статусу КСУ як органу конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України (ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Здійснюючи повноваження, передбачені Конституцією України та профільним Законом (див.: ст. 147, 150, 151, 151¹ Конституції України, ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України»), КСУ приймає відповідні акти. Згідно зі ст. 83 Закону України «Про Конституційний Суд України» (далі – Закон) видами цих актів є: рішення (ст. 84 Закону), висновки (ст. 85 Закону), ухвали (ст. 86 Закону), забезпечувальні накази (ст. 87 Закону); постанови – акти з питань, не пов'язаних із конституційним провадженням (ч. 2 ст. 83 Закону). Рішення та висновки, ухвалені КСУ, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені (ст. 151² Конституції України). Ця стаття Основного Закону України була об'єктом офіційного тлумачення, у процесі якого КСУ дійшов висновку, що відповідно до приписів статті 151² Конституції України не можуть бути оскаржені будь-які рішення КСУ незалежно від їх юридичної форми (виду)

[312]. Виходячи із цих конституційно-правових положень, обґрунтованим є визначення джерельної природи актів, ухвалених КАСУ, через наявність у них таких характеристик. По-перше, ознаки нормативності актів КСУ (мають нормативне значення), якими є: неперсоніфікованість; неодноразовість застосування; загальнообов'язковість; публічність (необхідність офіційного оприлюднення та опублікування актів КСУ, тобто доведення до відома суб'єктів права, відповідно до ст. 94 Закону); остаточність (не можуть бути оскаржені); юридична сила (зокрема, позбавляють юридичної сили неконституційні закони та інші нормативно-правові акти, відповідно до ст. 152 Конституції України); формальна визначеність (акти КСУ мають встановлену Законом форму, структуру та зміст відповідно до ст. 89 Закону, яка визначає вимоги до рішення Суду, ст. 90 – вимоги до висновку Суду); забезпеченість примусовою силою держави (відповідно до ст. 98 Закону «за невиконання рішень та недодержання висновків Суду настає відповідальність згідно із законом»). По-друге, ознаки прецедентності, адже ці акти мають певні, хоча й нетрадиційні ознаки судових прецедентів (що надає можливість відносити їх до праксеологічно-доктринальних джерел САППУ), а саме: приймаються у процесі здійснення конституційного правосуддя; приймаються органом, який належить до судової влади (відповідно до поширеної серед науковців концепції, якої дотримується автор дисертації, та, зокрема, ґрунтуючись на конституційному положенні про організацію державної влади в Україні, шляхом її поділу виключно на законодавчу, виконавчу та судову); містяться в казуальних рішеннях (наприклад, у рішеннях із розгляду конституційних скарг); відрізняються від здійснення правотворчої діяльності, адже КСУ називають «негативним правотворцем» через судову форму як тлумачення конституційних положень, так і судову форму нолефікуючого регулювання суспільних відносин (відповідно до ч. 2 ст. 152 Конституції України «Закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення»); застосування наданих КСУ тлумачень положень

Конституції України, юридичних позицій КСУ за умови єдності предмета правового регулювання (що, зокрема, кореспондує визначенню повторюваності застосування в аналогічних справах, що є однією з характеристик судового прецеденту). Все це надає підстави віднести акти КСУ до прецедентної практики органу конституційної юрисдикції.

Відповідно до ст. 147 Конституції України КСУ вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до цієї Конституції. Положення цієї статті Основного Закону України більш докладно розкриті та конкретизовані у ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України». Найбільш поширеним джерелом САППУ є акти КСУ з вирішення таких питань (що належать до його повноважень, визначених у зазначених статтях), як відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших нормативно-правових актів та офіційне тлумачення Конституції України. Усі інші акти з вирішення інших питань, віднесених до повноваження КСУ, мають джерельне значення щодо САППУ як такі, що містять певні юридичні позиції.

Що стосується рішень КСУ про відповідність Конституції України законів та інших нормативно-правових актів, то їх значущість як джерел САППУ обґрунтовується певними положеннями КАСУ. Так, відповідно до п.1 ч. 5 ст. 361 КАСУ підставою для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами є: встановлена КСУ неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане. Прикладом таких рішень, що мають джерельне значення щодо САППУ, є рішення КСУ (у справі про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) від 19.10. 2009 р. [316].

У контексті визначення та характеристики актів КСУ як джерел САППУ важливе значення мають його рішення щодо тлумачення норм Конституції України, що являють собою зразок інтерпретації відповідних положень

Основного Закону України, який є обов'язковим при вирішенні усіх аналогічних справ. Зокрема, слід відмітити ті рішення, які визначають юрисдикцію судів. Так, у Рішенні КСУ від 1.04.2010 р. визначено: «Конституційний Суд України вважає, що вирішення земельних спорів фізичних та юридичних осіб з органом місцевого самоврядування як суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності належить до юрисдикції адміністративних судів, крім публічно-правових спорів, для яких законом встановлений інший порядок судового вирішення (ч. 2 ст. 4, п. 1 ч.ч.1,2 ст. 17 Кодексу)» [313]. До таких прецедентів-тлумачень щодо визначення юрисдикції адміністративних судів слід віднести і Рішення КСУ від 14.12.2011 р., в якому визначено: «Отже, КАСУ регламентує порядок розгляду не всіх публічно-правових спорів, а лише тих, які виникають у результаті здійснення суб'єктом владних повноважень управлінських функцій і розгляд яких безпосередньо не віднесено до підсудності інших судів» [308]. Визначення юрисдикції міститься також у рішенні від 8.04.2015 р., а саме: «КСУ вважає, що обмеження законодавцем права особи на оскарження рішення місцевого загального суду як адміністративного суду до апеляційної та касаційної інстанцій є виправданим лише щодо оскарження рішень у справах про незначні адміністративні правопорушення. В інших випадках у справах щодо притягнення до адміністративної відповідальності особи повинні мати право на інстанційне оскарження рішення місцевих загальних судів як адміністративних судів» [314].

Безумовно, наведені рішення є окремими прикладами актів КСУ, що слід віднести до джерел САППУ. Окрім них, до джерел САППУ належать й інші рішення КАСУ, що стосуються офіційного тлумачення положень Основного Закону, що стосуються порядку здійснення адміністративного судочинства та інших питань, пов'язаних з вирішенням публічно-правових спорів.

Джерелом САППУ є акти КСУ, що містять юридичні позиції. При цьому слід відзначити, що юридичні позиції можуть міститися у таких видах актів КСУ, як рішення, висновки та ухвали. Так, відповідно до ч. 1 ст. 92 Закону

«юридичну позицію Конституційний Суд викладає у мотивувальній та/або резолютивній частині рішення, висновку. Юридична позиція Суду може міститися в ухвалах про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі, постановлених Сенатом чи Великою палатою». Законом передбачена можливість не тільки розвивати і конкретизувати юридичну позицію Суду у його наступних актах, але й змінювати юридичну позицію Суду в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд при висловленні такої позиції, або за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду (див.: ч. 2 ст. 92 Закону).

Грунтуючись на цих положеннях Закону, а також з урахуванням теоретичних концепцій щодо правової природи юридичних позицій КСУ, уявляється обґрунтованим таке визначення: юридична позиція КСУ – це доктринально-правове положення (визначення) інтерпретаційного або імпліцитно-вольового характеру, що визначає офіційну точку зору органу конституційної юрисдикції щодо певної правової проблеми; міститься у мотивувальній та/або резолютивній частині рішення, висновку або ухвали про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі) КСУ; застосовується для правового обґрунтування наступних актів (рішень, висновків, ухвал) КСУ та є обов'язковим для суб'єктів правозастосування при вирішенні питань з аналогічним або тотожним предметом.

Джерелами САППУ є ті юридичні позиції КСУ, що стосуються адміністративного судочинства та вирішення публічно-правових спорів. Так, важливим для досягнення мети адміністративного судочинства є дотримання його основних принципів (засад), звідси юридичні позиції КСУ щодо цих принципів мають суттєве праксеологічне значення та характеризуються нормативністю, тобто невизначеністю дії у часі, неодноразовістю застосування; загальнообов'язковістю, що полягає у їх обов'язковості до виконання та

неможливості бути оскарженими. Прикладом є Рішення КСУ від 9.09.2010 р., в якому викладена юридична позиція, що визначає принцип офіційності адміністративного судочинства, а саме: «В адміністративному судочинстві, на відміну від цивільного судочинства, діє принцип офіційності, який полягає в активній позиції суду щодо з'ясування всіх обставин у справі (ч. 4, 5 ст. 11, ч. 2 ст. 69, ч. 5 ст. 71 КАСУ)» [304].

Іншим рішенням КСУ, в якому розкривається один із конституційних принципів судочинства, який є і принципом САППУ, є юридична позиція, викладена у Рішенні від 17.03.2020 р. № 5-р/2020, зокрема: «КСУ вважає, що рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом як конституційна засада судочинства має бути втілена у процесуальному законодавстві, зокрема, шляхом запровадження такого нормативного регулювання, за якого учасники судочинства повинні мати рівний обсяг прав та обов'язків, що відповідають їхньому процесуальному становищу» [289]. Спрямованою на забезпечення справедливості судового рішення є юридична позиція, викладена у Рішенні КСУ від 11.06.2020 р., а саме: «Системний аналіз положень статей 6, 8, 19, частини першої статті 55, статей 124, 126 Конституції України дає підстави вважати, що суспільні відносини у сфері правосуддя перебувають під конституційним захистом з тим, щоб не допустити дій, що суперечать меті правосуддя, та запобігти постановленню судового рішення, яке за своєю суттю не може бути актом правосуддя» [290].

Серед основних засад (принципів) адміністративного судочинства у п. 1 ч. 3 ст. 2 КАСУ першим проголошено принцип верховенства права. Тому юридична позиція КСУ щодо формулювання цього принципу [298] має не тільки теоретичне, але й практичне та інструментально-методологічне значення для забезпечення ефективного, справедливого адміністративного судочинства. До визначення змісту принципу верховенства права КСУ звертається і в інших своїх рішеннях [див., наприклад: 292, 294, 296, 299, 301 та ін.]. Крім того, до прецеденту-тлумачення як джерела САППУ слід віднести і юридичну позицію КСУ щодо подальшого розкриття змісту принципу верховенства права, а саме: «Відповідно до принципу

верховенства права держава має запровадити таку процедуру апеляційного перегляду справ, яка забезпечувала б ефективність права на судовий захист на цій стадії судового провадження, зокрема давала б можливість відновлювати порушені права і свободи та максимально запобігати негативним індивідуальним наслідкам можливої судової помилки» [300].

Аналіз юридичних позицій КСУ щодо реалізації та застосування принципу верховенства права надає можливість зробити висновок, що у процесі цієї діяльності відбувається судове пізнання верховенства права. Через таке пізнання феномену верховенства права у процесі судової конституційно-інтерпретаційної діяльності формується система судових прецедентів, що є важливим джерелом САППУ.

Таким чином, КСУ у процесі своєї діяльності (практики органу конституційної юрисдикції) ухвалює акти, які мають ознаки судових прецедентів як джерел САППУ.

До праксеологічних джерел САППУ належить і практика ЄСПЛ. Для її характеристики саме як джерела права слід визначити співвідношення таких концептів, як судовий прецедент та судова практика (з виокремленням практики органу конституційної юрисдикції, відмінності якої від судової практики детерміновані особливостями конституційно-правового статусу КСУ).

Судова практика має суттєві відмінності від судового прецеденту, а саме:

- 1) вона не визнається обов'язковою для застосування в аналогічних справах, якщо не має повторюваності; 2) судова практика, за формою вираження, це сукупність усіх судових рішень, вона є формою накопичення професійного досвіду судами через її аналіз та узагальнення (так, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ВС «здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики») з метою виявлення позитивного та негативного досвіду у роботі судів і на цій основі вживання заходів щодо поліпшення якості судочинства. На відміну від судового прецеденту, якому притаманна казуїстичність та обов'язковість, тобто судовий прецедент міститься в казуальних рішеннях та обов'язково повторюється в аналогічних рішеннях, тобто окремо взяті рішення набуває нормативної обов'язковості. Інакше кажучи,

судова практика співвідноситься з судовим прецедентом як ціле та окрема частина. Адже судова практика є джерелом судових прецедентів, які мають обов'язковість для застосування в аналогічних справах, тобто є джерелами права в його матеріальному розумінні. Судова практика складається з усієї сукупності рішень судів, які можуть і не містити ознак обов'язковості, що характеризує судовий прецедент як джерело САППУ.

Судові прецеденти як джерело САППУ мають важливе значення для забезпечення єдності судової практики. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» містить положення, які визначають важливість забезпечення єдності судової практики як її якісного стану. Відповідно до ч 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» ВС забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Згідно з ч. 4 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» «єдність системи судоустрою забезпечується єдністю судової практики». Відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ВС «забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом». Апеляційний суд «аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики відповідні місцеві суди, Верховний Суд» (п. 2 ч. 1 ст. 27 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Вищий спеціалізований суд «аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд» (п. 2 ч.1 ст. 32 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Отже, системний аналіз положень цього Закону надає підстави резюмувати, що способами забезпечення єдності судової практики, як якісного її стану, законодавством передбачені: «обов'язковість висновків щодо застосування норм права, викладених у постановах ВС» (ст. 13 Закону); інститут зразкових рішень тощо, тобто наявність судових прецедентів, які є самостійним джерелом САППУ, що мають праксеологічну сутнісну характеристику, адже вони створюються судовою практикою – практикою діяльності судів для забезпечення

її єдності. Що стосується визначення співвідношення судового прецеденту та практики ЄСПЛ, то слід зазначити, що практика ЄСПЛ є обов'язковою для України у повному обсязі. Адже ця практика створюється єдиним міжнародним судовим органом – ЄСПЛ, юрисдикція якого поширюється на всі держави-члени Ради Європи, що ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, і містить усі питання, які стосуються тлумачення і застосування конвенції, включаючи міждержавні справи і скарги окремих осіб. Звідси всі рішення ЄСПЛ мають джерельно-прецедентні ознаки, тобто практика ЄСПЛ – це прецедентна практика та є *ratio decidendi* («підставою для вирішення»). Адже правило, сформульоване цим Судом під час вирішення конкретної справи, стає нормою права для самого ЄСПЛ, а також для судів країн-учасниць Конвенції. При цьому норми Конвенції не застосовуються ЄСПЛ окремо від тих рішень, які були ним раніше прийняті при застосуванні конкретної статті Конвенції. Зокрема, на думку вітчизняних учених, «властивості судового прецеденту мають правові позиції, що містяться у рішеннях ЄСПЛ, якими інтерпретуються та конкретизуються ті або інші положення Конвенції» [75, с. 192]. У цьому випадку слід говорити про практику ЄСПЛ як безпосереднє джерело права. Ця практика є прецедентною за своїми джерельними характеристиками та, таким чином, є тотожною судовому прецеденту в його класичному розумінні. Водночас, з метою дотримання термінологічної дисципліни (адже чинне вітчизняне законодавство визначає в якості джерела права саме «практику ЄСПЛ») видається коректним та методологічно обґрунтованим для позначення праксеологічного джерела САППУ застосовувати вербальну конструкцію – «практика ЄСПЛ», у розумінні її прецедентного характеру щодо судової практики України.

Отже, прецедентна практика ЄСПЛ є праксологічним джерелом САППУ. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. [246] суди застосовують при розгляді справ Конвенцію (Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї) та практику Суду як

джерело права. Отже, в Україні офіційно, на законодавчому рівні прецедентна практика ЄСПЛ визнана джерелом права. Крім того, застосування практики ЄСПЛ прямо передбачено в КАСУ. Так, відповідно до ч. 2 ст. 6 цього Кодексу Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики ЄСПЛ. В юридичній літературі одностайно підтримується думка щодо значущості практики ЄСПЛ щодо удосконалення адміністративного судочинства у контексті наближення до європейських стандартів [див.: 128]. Слушно зазначається, що «застосування практики Європейського суду сприяє утвердженню національного судочинства як такої системи правосуддя, що відповідає міжнародним стандартам щодо захисту прав і свобод людини, зміцнює довіру громадян до судів» [143, с. 119].

Таким чином, ратифікувавши Конвенцію та врегулювавши на законодавчому рівні обов'язковість виконання рішень ЄСПЛ та застосування практики ЄСПЛ, Україна «наблизилась до створення однорідної судової практики, узгодженої з європейською правовою системою в схожих правовідносинах» [196]. Вибірковий аналіз практики адміністративних судів надає підстави зробити висновок, що практика ЄСПЛ стає важливим джерелом САППУ. Так, за останні п'ять років переважна більшість рішень адміністративних судів у мотивувальній частині містить посилання на практику ЄСПЛ. Втім, в юридичній літературі акцентується увага на тому, що «застосування практики ЄСПЛ має сприяти формуванню єдності судової практики у захисті прав, свобод та інтересів людини, а не підміняти аргументи та/або мотивувальну частину судового рішення або знову ж таки виступати невід'ємним його атрибутом» [196]. Для того, щоб уникати відповідних неадекватних проявів некоректного застосування практики ЄСПЛ як джерела права, пропонується звертати увагу, зокрема, «на схожість фактичних обставин конкретних справ. З метою належного застосування правової позиції ЄСПЛ потрібно обов'язково досліджувати факти, при яких ЄСПЛ її було сформульовано» [270]. Думається, що це зауваження є слушним. Водночас, слід відзначити важливість активного застосування практики ЄСПЛ, що є

вагомим чинником покращання та розвитку вітчизняної судової практики у напрямку її узгодження з європейською правовою системою.

Таким чином, судовий прецедент поступово інтегрується в національну правову систему, зокрема, набуває усіх концептуальних ознак джерела САППУ.

Судовий прецедент та практика ЄСПЛ (тобто прецедентна практика, яка за своїми джерельними характеристиками є тотожною судовому прецеденту в його класичному розумінні) як джерело САППУ має особливу сутність, яка визначає зміст його характерних ознак. За своєю сутністю – це процесуальний, а точніше – судовий адміністративно-процесуальний прецедент, створений на основі писаного права, основні ознаки якого є такими: є волевиявленням правозастосовчого органу; містить норму або принцип процесуального права; має формальну визначеність; застосовується при розгляді аналогічних справ; має казуїстичний характер; цілеспрямований на ефективізацію розгляду судами конкретних справ, усунення недоліків (двозначностей, колізій та ін. дефектів у чинному законодавстві про адміністративне судочинство); діє не лише за відсутності нормативно-правового акта, зокрема, закону (для заповнення прогалин), але й паралельно з ним; має обов'язковий характер.

До праксеологічних джерел САППУ слід віднести, зокрема: 1) судові прецеденти, що містяться в зразкових рішеннях ВС та інших його рішеннях і постановах, що мають прецедентний характер (судові прецеденти в адміністративному судочинстві), рішеннях КСУ; 2) прецедентну практику ЄСПЛ. Запровадження прецедентів в адміністративному судочинстві сприятиме удосконаленню здійснення правосуддя в адміністративних справах та ефективізації захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження дозволило отримати вирішення наукового завдання щодо розробки науково-практичної концепції судового адміністративного процесуального права України як галузі вітчизняного права. До висновків, що є результатами дослідження, можна віднести такі.

1. В історіографії САППУ, що обумовлено генезисом адміністративної юстиції та судочинства в Україні, обґрунтованим є виокремлення періодів: передісторії [з IX ст. – до другої пол. XIX ст. (1864 р.)] – позасудове вирішення публічно-правових спорів; історії [з кінця XIX ст. – до кінця XX ст. (1991 р.)] – вирішення публічно-правових спорів поза адміністративну юстицію і судочинство та формування теоретико-правового підґрунтя для їх утворення; сучасності (з кінця XX ст. – до сьогодення) – становлення адміністративної юстиції та судочинства в незалежній Україні та їх сталий розвиток через формування самостійної галузі вітчизняної системи права – САППУ.

2. Методологія дослідження САППУ має структуру, елементами (складовими) якої є: її підґрунтя – філософська світоглядна основа (діалектика); принципи (істинності, об'єктивності наукового пізнання, єдності теорії та практики, детермінізму); методологічні підходи (сутнісний, інтегративний, антропологічний та концептуальний) та методи (загальнонаукові і спеціально-наукові).

3. Категоріально-методологічним підґрунтям науково-практичної парадигми САППУ є сформульований у дисертації тезаурус понять: «адміністративний процес», «адміністративна процедура», «адміністративне судочинство», «адміністративна юстиція», «судовий адміністративний процес», «судове адміністративне процесуальне право».

4. Соціально-правовими підставами виокремлення судового адміністративного процесуального права України як самостійної галузі права є: утвердження адміністративно-правової доктрини людиноцентризму; специфіка публічно-правових спорів, яка обумовлює необхідність розвитку організаційно-

правового (автономного) забезпечення їх вирішення в судовому порядку; сучасні євроінтеграційні процеси України, спрямовані на утвердження європейських стандартів у сфері судово-адміністративного захисту прав людини.

5. Сутнісні характеристики САППУ, які обумовлюють застосування вербальної конструкції «судове адміністративне процесуальне право», виокремлені в таких категоріях: «судове» – означає судову форму вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень; «адміністративне» – означає, що ця галузь права регулює порядок вирішення адміністративних справ адміністративним судом, і основний масив норм цієї галузі права становлять саме адміністративно-процесуальні норми; «процесуальне» – означає, що основний масив норм цієї галузі права становлять саме процесуальні, а точніше – адміністративно-процесуальні норми, а матеріальні норми, що визначають організацію та систему адміністративних судів, їх повноваження тощо, є значно меншими за кількістю.

6. За своєю правовою природою (сутністю) САППУ – це позитивне, публічне, судове, адміністративне, процесуальне право, яке є самостійною галуззю в національній системі права України; визначена природа цієї галузі права обумовлює зміст критеріїв галузево-правової диференціації САППУ.

7. Основними юридичними підставами, що обумовлюють диференціацію САППУ як самостійної галузі права, є наявність: суспільних відносин із розгляду та вирішення правових спорів у сфері публічного адміністрування у судовому порядку; конституційної та нормативно-кодифікованої основи; особливих методів правового регулювання зазначених суспільних відносин; системи власних принципів та джерел.

8. Предметом САППУ є суспільні відносини, що виникають за наявності публічно-правового спору та при його розгляді й вирішенні адміністративними судами у порядку адміністративного судочинства (судові адміністративно-процесуальні правовідносини).

9. Судові адміністративно-процесуальні правовідносини мають такі характеристики: їх функціональне призначення полягає в забезпеченні реалізації прав особи на судовий захист від порушень з боку суб'єктів владних повноважень; за своєю природою вони є «динамічними», мають виключно активний характер, оскільки їх матеріальний (фактичний) зміст має прояв в активній поведінці суб'єктів; мають публічний характер, що має вираження у їх суб'єктному складі (оскільки суб'єктами цих відносин, окрім фізичної або юридичної особи, є адміністративний суд та суб'єкти владних повноважень), крім того, ці правовідносини спрямовані на задоволення не тільки інтересів особи, але й публічних інтересів; їх суб'єктний склад характеризується наявністю публічно-владного суб'єкта.

10. Судові адміністративно-процесуальні правовідносини – це суспільні відносини, що врегульовані адміністративно-процесуальними нормами, змістом яких є правовий зв'язок, що виникає між учасниками судового процесу під час здійснення адміністративного судочинства з приводу публічно-правового спору, який вирішує адміністративний суд, та має вираження в наявності у них адміністративних процесуальних прав та обов'язків.

11. Об'єкт судових адміністративно-процесуальних правовідносин є складним (двоєдиним), у ньому виокремлюються такі об'єктні складові: загально-матеріальна – публічно-правові спори між учасниками відповідних матеріальних публічно-правових відносин, які вирішує адміністративний суд; спеціально-процесуальна – поведінка, дії учасників судового процесу.

12. Публічний інтерес має такі характерні ознаки: носить суспільний характер; є проявом потреб суспільства (соціуму), а не окремих осіб; має правове визначення в нормах Конституції України та ін. правових актів; забезпечується й охороняється органами публічної влади через здійснення ними своєї компетенції; спрямований на досягнення мети сучасної демократичної правової держави – забезпечення та утвердження прав і свобод людини; може бути класифікованим за змістом на види – національний інтерес, державний інтерес, місцевий інтерес.

13. Методами САППУ є сукупність нормативно визначених судових імперативно-диспозитивних юридичних способів (судово-імперативних та судово-диспозитивних) та прийомів (зобов'язань, дозволів, заборон) правового впливу на суспільні відносини, що виникають за наявності публічно-правового спору та його розгляду і вирішенні адміністративними судами у порядку адміністративного судочинства з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

14. Принципи САППУ – це основні ідеї, вихідні начала, що характеризують зміст, головне призначення та функціонування САППУ, мають відповідне визначення та містяться в Конституції України, законодавстві про адміністративне судочинство (або об'єктивно впливають із їх змісту) та інших джерелах САППУ – доктринальних та праксеологічних, а також мають загальне визнання в судовій практиці.

15. Система принципів САППУ включає: 1) конституційні (загальні) принципи, що закріплені в Конституції України (або впливають з конституційних положень), які класифікуються за їх змістом на організаційні та функціональні; 2) спеціальні принципи, що містяться в КАСУ, інших джерелах САППУ (або впливають з їх положень), є визнаними в судовій практиці та класифікуються на організаційно-функціональні та суто функціональні – адміністративно-судочинні.

16. Принцип верховенства права як принципу САППУ за своїм функціональним змістом означає: додержання прав людини, що пов'язані зі здійсненням правосуддя («судово-процесуальні» права); надання справедливого, ефективного судового захисту; право доступу до адміністративного суду; правову визначеність та обов'язковість виконання судових рішень; пряму дію норм Конституції України; застосування аналогії закону або аналогії права для подолання неповноти (відсутності) законодавства; застосування принципу юридичної ієрархії нормативно-правових актів для подолання суперечливості

законодавства; усунення неясності законодавства судовим тлумаченням відповідно до практики ЄСПЛ.

17. Пряма дія Конституції України в адміністративному судочинстві має прояв у застосуванні норм Основного Закону: за відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини; коли закон чи інший правовий акт суперечить Конституції; при врахуванні практики ЄСПЛ у контексті судової інтерпретації стосовно конкретної адміністративної справи; як основи судового рішення, з подальшою конкретизацією нормами профільних законів та інших нормативно-правових актів.

18. Для забезпечення досягнення мети та виконання завдань адміністративного судочинства обґрунтованими є: виокремлення принципу пріоритету прав та свобод людини і громадянина як самостійного принципу САППУ, а також – як однієї із засад здійснення адміністративного судочинства; доповнення КАСУ новою статтею «Стаття 6¹. Пріоритетність прав та свобод людини і громадянина».

19. Система джерел САППУ – це багаторівнева, складна, упорядкована (структурована), динамічна та відкрита система, до якої належать (зміст системи): Конституція України, законодавство про адміністративне судочинство (міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КАСУ, закони України), інші нормативно-правові акти (нормативно-юридичні джерела); правові доктрини (доктринальні джерела); судові прецеденти та практика ЄСПЛ (праксеологічні джерела).

20. Функціонально-джерельна парадигма Конституції України як джерела САППУ означає, що Конституція України: в силу своїх особливих юридичних властивостей і правової природи є основним (основоположним) джерелом САППУ; здійснює ціннісно-орієнтуючу функцію щодо адміністративного судочинства; відіграє фундаментально-ґрунтовну роль (ґрунтуючу функцію), оскільки є нормативно-правовим підґрунтям для появи нових джерел САППУ; здійснює системутворюючу функцію, структуруючи систему джерел САППУ за їх юридичною силою; здійснює методологічну

функцію щодо застосування нормативно-правових актів при здійсненні адміністративного судочинства; відіграє функціональну роль самостійного (прямого) джерела САППУ.

21. Конституція України як Основний Закон держави і суспільства, який має особливу правову природу та особливі юридичні властивості, посідає спеціальне місце щодо системи законодавства про адміністративне судочинство, що має вираження вербальною формулою «Конституція і законодавство про адміністративне судочинство».

22. Законодавство про адміністративне судочинство – це ієрархічна система взаємопов'язаних і взаємодіючих окремих джерел САППУ, а саме: міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КАСУ, законів України, що містять адміністративно-процесуальні правові норми (запропоновано ст. 3 «Законодавство про адміністративне судочинство» КАСУ викласти в новій редакції).

23. До праксеологічних джерел САППУ слід віднести: 1) судові прецеденти, що містяться в зразкових рішеннях ВС та інших його рішеннях і постановах, що мають прецедентний характер (судові прецеденти в адміністративному судочинстві), рішеннях КСУ; 2) прецедентну практику ЄСПЛ.

24. Судовий прецедент та практика ЄСПЛ (тобто прецедентна практика, яка за своїми джерельними характеристиками є тотожною судовому прецеденту) як джерела САППУ мають особливу сутність – це судові адміністративно-процесуальні прецеденти, які мають такі характеристики: створені на основі писаного права; є волевиявленням правозастосовчого органу; містять норму або принцип процесуального права; мають формальну визначеність; застосовуються при розгляді аналогічних справ; мають казуїстичний характер; цілеспрямовані на ефективізацію розгляду судами конкретних справ, усунення недоліків (двозначностей, колізій та ін. дефектів) у чинному законодавстві; діють не лише за відсутності нормативно-правового акта, зокрема закону (для заповнення прогалин), але й паралельно з ним; мають обов'язковий характер.

25. Концепт «правова позиція» в адміністративному судочинстві означає правову точку зору (позицію) ВП ВС з вирішення конкретних правових питань щодо: юрисдикції спору; необхідності відступу від висновку ВС; виключної правової проблеми.

26. Різновидами судового прецеденту в адміністративному судочинстві є: правові висновки ВС, викладені у рішенні за результатами розгляду зразкової справи; висновки щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, викладені у рішеннях (постановах) ВС; правові позиції щодо юрисдикції спору, необхідності відступу від висновку ВС та виключної правової проблеми, викладені у постановах ВП ВС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В.Б. Нова доктрина українського адміністративного права на етапі становлення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 35. С. 10–16.
2. Авер'янов В.Б. Принцип верховенства права у сфері виконавчої влади: питання теорії та практика реалізації. *Право України*. 2010. № 3. С. 72–79.
3. Аверьянов В.Б. Обновление украинской административно-правовой доктрины на основе принципа верховенства права. *Правоведение*. 2007. № 1. С. 31–42.
4. Административно-процессуальное право Германии. *Verwaltungsrechtsschutz in Deutschland*: Закон об административном производстве. Закон об административно-судебном процессе. Законодательство об исполнении административных решений / пер. с нем. В.Н. Гиреева, сост., предисл., вступ. ст. В. Бергманн, ред. Т.Ф. Яковлева. Москва : Волтерс Клувер, 2007. 241 с.
5. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / упоряд.: В.П. Тимощук. Київ : Факт, 2003. 496 с.
6. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії та практики: настільна книга судді / за заг. ред. О.М. Пасенюка. Київ : Істина, 2007. 608 с.
7. Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України / автори-упоряд.: І.Б. Коліушко, Р.О. Куйбіда. Київ : Факт, 2003. 536 с.
8. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
9. Адміністративне право України: словник термінів / за заг. ред. Т.О. Коломосьць, В.К. Колпакова. Київ : Видав. Дім «Ін Юре», 2014. 520 с.
10. Адміністративне процесуальне право: навч. посіб. / кол. авт.; за заг. ред. Т.П. Мінки. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2017. 320 с.
11. Адміністративне судочинство України: теорія та практика : монографія / кол. авт.; за заг. ред. О.М. Нечитайла. Київ : ВАІТЕ, 2015. 288 с.
12. Адміністративний кодекс УСРР : затв. постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 12.10.1927 р. ; втратив чинність (згідно

з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 21.08.1985 р. № 807-XI). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP270014.html (дата звернення: 12.10.2020).

13. Адміністративно-процедурний кодекс України : проект реєстр. № 11472 від 03.12.2012 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4> (дата звернення: 12.10.2020).

14. Адміністративно-процедурний кодекс України : проект реєстр. № 2789 від 18.07.2008 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33073 (дата звернення: 15.10.2020).

15. Адміністративно-процедурний кодекс України : проект реєстр. № 5462 від 29.04.2004 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4> (дата звернення: 15.10.2020).

16. Адміністративно-процедурний кодекс України : проект реєстр. № 8413 від 29.12.2001 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=11716 (дата звернення: 15.10.2020).

17. Азаркин Н.М. Всеобщая история юриспруденции : курс лекций. Москва : Юрид. лит., 2003. 608 с.

18. Аліг'єрі Данте. Божественна комедія (Пекло) / пер. з італ. М. Стріха. Львів : Астролябія, 2013. 352 с.

19. Аліг'єрі Данте. Божественна комедія (Чистилище) / пер. з італ. М. Стріха. Львів : Астролябія, 2014. 320 с.

20. Аліг'єрі Данте. Божественна комедія (Рай) / пер. з італ. М. Стріха. Львів : Астролябія, 2015. 368 с.

21. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / рук. науч. проекта Г.Ю. Семигин. Москва : Мысль, 1999. Т. 2 : Европа. V–XVII вв. 830 с.

22. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Юрид. книга, 2003. Т. 10 : Юридична наука незалежної України / упоряд.: В.Ф. Погорілко, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. ред. Ю.С. Шемшученко і В.Ф. Погорілко, 2005. 944 с.

23. Арендт Г. Становище людини / пер. з англ. Львів : Літопис, 1999. 254 с.

24. Атаманчук І.В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 23 с.
25. Балаклицький І.І. Системно-ієрархічний характер форм і джерел права. *Держава і право*. 2011. Вип. 54. С. 78–84.
26. Бахновська І.П. Риси принципів права: теоретичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2013. Вип. 23. Ч. І. Т. 1. С. 18–22.
27. Бевзенко В.М. Публічно-правові відносини: сутність та ознаки. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 6–12.
28. Берестова І.Е. Захист публічних інтересів учасників цивільних відносин: взаємозв'язок цивільного судочинства і конституційного провадження : дис... д-ра юрид. наук. : 12.00.02 та 12.00.03 (081 – Право). Київ, 2019. 510 с. URL: [dys_berestova_ne.pdf\(naiaui.kiev.ua\)](https://naiaui.kiev.ua/dys_berestova_ne.pdf) (дата звернення: 21.12.2021).
29. Берестова І.Е. Правова категорія «публічний інтерес» з позиції системного підходу. *Правова держава*. 2019. № 33. С. 19–28.
30. Битяк Ю.П. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 544 с.
31. Біла-Тіунова Л., Козачук Д. Розвиток сучасної доктрини адміністративного права у працях Сергія Васильовича Ківалова (до 65-річного ювілею). *Юридичний вісник*. 2019. № 2. С.5–8.
32. Білоус О.В. Ефективність права у світлі концепції людиноцентризму. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2018. № 34. С. 12–14.
33. Богуцький П.П. Про використання системного підходу в досягненні цілісності системи права. *Право України*. 2015. № 6. С. 157–164.
34. Бойко А.В. Адміністративний процес та адміністративна процедура: зміст категорій та їх співвідношення (окремі аспекти дискусії). *Правова позиція*. 2019. № 3 (24). С. 14–23.
35. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева. 3-е изд., допол. и перераб. Москва : ИНФРА-М, 2006. 858 с.

36. Бондар С.О., Шапіро В.С. Теоретичні аспекти адміністративних процедур у сфері забезпечення діяльності судової системи. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 4. С. 35–38. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_4_7.pdf (дата звернення: 20.12.2020).
37. Бортник Н., Корчинський О. Підгрунття становлення та розвитку адміністративних судів: історико-правовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* : зб. наук. праць. Серія «Юридичні науки». 2018. Вип. 20. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2018. С. 77–84.
38. Братель С.Г. Природа та особливості адміністративних процедур. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2014. № 2. С. 99–103.
39. Бринцева Л.В. Адміністративно-правові спори: загальна характеристика та адміністративний порядок їх вирішення: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2012. 223 с.
40. Васильєв С.В., Васильєва І.Г. Конвергенція і правовий простір. *Людина, суспільство і держава в умовах реформ та інновацій* : матеріали юрид. наук.-практ. інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 25 лют. 2016 р. URL: www.legalactivity.com.ua/index (дата звернення: 11.11.2020).
41. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ : ТОВ Вид. «Юрид. думка», 2007. 992 с.
42. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
43. Верховенство права : доповідь, схвалена Венеційською Комісією (Європейська комісія «За демократію через право») на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25–26 берез. 2011 р.). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
44. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20?find=1&text=%D1%81%D1%83%D0%> (дата звернення: 10.12.2020).

45. Винокурова І.М. Організаційно-правові засади діяльності адміністративних судів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2011. 215 с.

46. Вирішення виключної правової проблеми як спосіб забезпечення однакового застосування норм права. *Судебно-юридическая газета*. 2019. 25 лют. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/136144-virishennya-viklyuchnoyi-pravovoyi-problemi-yak-sposib-zabezpechennya-odnakovogo-zastosuvannya-norm-prava> (дата звернення: 12.02.2021).

47. Висновок Головного науково-експертного управління від 16.06.2020 р. на проект Закону України «Про адміністративну процедуру» реєстр. № 3475 від 14.05.2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65307 (дата звернення: 02.02.2021).

48. Висновок Головного науково-експертного управління від 01.03.2019 р. на проект Закону України «Про адміністративну процедуру» реєстр. № 9456 від 28.12.2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65307 (дата звернення: 23.12.2020).

49. Волошенюк О.В. Процеси конвергенції в сучасних правових системах. *Форум права*. 2009. № 3. С. 123–128. URL: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09vovcpc.pdf>. (дата звернення: 23.11.2020).

50. Галіцина Н.В. Адміністративна процедура як інститут адміністративного процесу. *Форум права*. 2010. № 4. С. 163–177.

51. Галузь права: Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д – Й. 744 с.

52. Гарэн Э. Проблемы итальянского Возрождения. Избранные работы. Москва : Прогресс, 1986. 400 с.

53. Гасанова А.К. Адміністративно-правові засади вирішення конфліктів в діяльності органів виконавчої влади: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2011. 215 с.

54. Гасанова А.К. Етапи та стадії виникнення, становлення та функціонування адміністративної юстиції в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 106–112.
55. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / отв. ред. Е.П. Ситковский. Москва : Мысль, 1974–1977. Т. 1 : Наука логики. 1974. 452 с.
56. Гегель Г.В.Ф. Феноменология Духа / пер. с нем. Г.Г. Шпета. С–Петербург : Наука, 2002. 443 с.
57. Гетьман А. (ред.) Науково-практичний коментар нового Кримінального процесуального кодексу України. Харків : Право, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Національна академія правових наук України, 2012. 681 с.
58. Гетьман Є.А. Місце кодифікаційного акта у правовій системі України. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 1 (11). С. 1–12.
59. Гетьман Є. Кодекс як особливий вид закону. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1 (64). С. 42–50.
60. Гетьман Є.А. Кодифікація законодавства України: загальна характеристика, особливості, види : монографія. Харків : Право, 2012. 192 с.
61. Гладка Н.М. Правове регулювання вирішення публічно-правових спорів, що впливають із соціальних відносин: дис. ... канд. юрид. наук :12.00.07. Київ, 2015. 200 с.
62. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2 т. / пер. с англ. А. Гутермана, редакция, вступ. статья и прим. Е.М. Вейцмана. Москва : Мысль, 1964. Т. 2 : Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. 1964. 748 с.
63. Головко Б.А. Філософська антропологія : навч. посіб. Київ : ІЗМН, 1997. 239 с.
64. Голосніченко І.П. Тлумачення та визначення основного категоріально-понятійного апарату Кодексу адміністративного судочинства : веб-сайт. URL: www.vasu.gov.ua/nkr/nauk_praci/golosnichenko_1 (дата звернення: 12.12.2020).

65. Гончарук С.Т. Адміністративний процес у сучасній вітчизняній правовій доктрині. *Юридичний вісник*. 2014. № 4 (33). С. 60–64.
66. Городовенко В.В. Принципи судової влади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2012. 482 с.
67. Господарський процесуальний кодекс України від 6.11.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 10.02.2021).
68. Гримич М.К. Щодо системи джерел адміністративного процесуального права України. *Форум права*. 2016. № 5. С. 30–34. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_5_7.pdf (дата звернення: 20.12.2020).
69. Гроций Г. О праве войны и мира: три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / пер. с лат. А. Л. Саккетти. Москва : Ладомир, 1994. 868 с.
70. Гудима Д. В законодавстві України не закріплено поняття прецедент, однак це не означає, що де-факто його не існує : веб-сайт «Судова влада України». URL: <https://court.gov.ua/press/news/659343/> (дата звернення: 04.03.2020).
71. Гутченко К.А. Адміністративна процедура: дієвість основних положень нового закону. *Правова позиція*. 2019. № 2 (23). С. 50–59.
72. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 496 с. URL: studies.in.ua/ru/demskij-ef-admn-procesualne-pravo-ukrainu.html (дата звернення: 04.09.2020).
73. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ : Факт, 2003. 384 с.
74. Джафарова М.В. Теоретико-правові підходи до визначення методів сучасного адміністративного процесуального права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 1. С. 113–116.
75. Джафарова М.В. Тенденції розвитку адміністративного процесуального законодавства України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 3. Т. 1. 2017. С. 190–193.

76. Джафарова М.В. Специфика административно-процессуальных норм, закрепленных в Кодексе Украины об административных правонарушениях как составляющая особенной части системы административного процессуального права Украины. *Leges vitae*. 2018. № 22 (314). С. 25–28. URL: <http://univd.edu.ua/science-issue/scientist/129> (дата звернення: 12.12.2020).
77. Джафарова М.В. Сучасний погляд на предмет адміністративного процесуального права України. *Адміністративне право і процес*. 2019. № 2. С. 90–94.
78. Джафарова М.В. Судовий адміністративний процес: поняття та його структура. *Форум права*. 2011. № 1. С. 256–261. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11dovtic.pdf> (дата звернення: 12.12.2020).
79. Дмитренко Е. Особливості співвідношення публічного і приватного інтересу у фінансовому праві. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. Ч. 1. С. 89–95. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/10-2016/01/dmitrenko.pdf> (дата звернення: 12.01.2021).
80. Дністрянський С.С. Соціальне поняття права. *Академічна юридична наука* / уклад.: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук ; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Ін Юре, 1998. С. 214–234.
81. Договір про Європейський Союз від 7.02.1992 р. (Маастріхт). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029?lang (дата звернення: 03.02.2021).
82. Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля : сочинения / пер. с древнегреч. ; сост., вступ. ст. П. Сацкий. Харьков : Фолио; Москва : АСТ, 1999. 832 с.
83. Дуда Х.І., Сабіщенко О.В. Судовий прецедент як джерело процесуального права України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 176–182.
84. Дуднік Р.М. Підстави виникнення нових галузей українського права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2015. № 2. С. 99–103.

85. Европейская этическая хартия об использовании искусственного интеллекта в судебных системах и окружающих их реалиях. Принята на 31-м пленарном заседании ЕКЭП (Европейская комиссия по эффективности правосудия). Страсбург, 3-4 декабря 2018 г. URL: <https://rm.coe.int/ru-ethical-charter-en-version-17-12-2018-mdl-06092019-2-/16809860f4> (дата звернення: 01.02.2021).

86. Езеров А.А. Застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: вихідні принципи. *Слово Національної школи суддів України*. 2020. № 3 (32). С. 19–36.

87. Жерьобкіна Є.А. Судовий прецедент як джерело права в романо-германській правовій сім'ї. *Правові горизонти*. 2019. Вип. 14 (27). С. 98–102.

88. Жукевич І. Явні та неявні принципи права: поняття, ознаки та особливості. *Юридична Україна*. 2009. Вип. 11. С. 10–16. URL: www.pravnik.info/urukrain/895-yavni-ta-neyavni-principi-prava-ponyattya-oznaki-ta-osoblivosti.html (дата звернення: 03.04.2020).

89. Журавльов А.В. Судові прецеденти в адміністративному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2017. 214 с.

90. Журавльов А.В. Судові прецеденти в адміністративному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2017. 18 с.

91. Жушман М. Генезис і сучасний стан адміністративної юстиції в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 105–109.

92. Загальна декларація прав людини : прийнята Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10.12.1948 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws> (дата звернення: 05.06.2020).

93. Закаленко О.В. Козачук Д.А., Осадчий А.Ю. Адміністративні процедури : навч.-метод. посіб. (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання). Одеса : Фенікс, 2019. 48 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/12117> (дата звернення: 12.11.2020).

94. Закони про тимчасовий державний устрій України від 29.04.1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text> (дата звернення: 02.02.2021).

95. Заморська Л.І. Системність права та її значення для сучасної загальнотеоретичної юриспруденції. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 18–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2017_10_5 (дата звернення: 1.12.2020).
96. Засади державної політики України в галузі прав людини : затв. Постановою Верховної Ради України від 17.06.1999 р. № 757-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14#Text> (дата звернення: 02.09.2020).
97. Зозуля Н. Експерт з питань права: проблема процесуального статусу. *Українське право*. 2017. 14 груд. URL: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst (дата звернення: 4.10.2020).
98. Золотухіна Л.О. Зміст публічного інтересу як адміністративно-правової категорії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1(16). Т. 2. С. 94–98.
99. Зразкові справи (аналітичний огляд). Вип. 2. Київ, 2020. 30 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Zrazkovi_spravi_1.pdf (дата звернення: 1.12.2020).
100. Зразкові справи як новий механізм адміністративного судочинства. *Українське право*. 2017. 15 лип. URL: <http://www.ukrainepravo.com/scientific-thought/legal> (дата звернення: 20.09.2020).
101. Ивакин А.А. Краткий очерк общей философии : учеб. пособ. для студентов. Одесса : АстроПринт, 1999. 112 с.
102. Ільков В.В. Джерела права в адміністративному судочинстві: теорія та правозастосування : монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ : Ліра ЛТД, 2017. 380 с.
103. Кант И. Метафизические начала естествознания (1786) : соч. в 6 т. Москва : Мысль, 1966. Т. 6. 743 с.
104. Кант И. Пролегомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука (1783) : в 6 т. Москва : Мысль, 1965. Т. 4. ч.1. 544 с.
105. Картузова І.О., Осадчий А.Ю. Адміністративно-процедурне право : навч.-метод. посіб. Одеса : Юрид. л-ра, 2008. 288 с.

106. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. *Судебно-юридическая газета*. 2020. 21 жовт. : офіційний сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/presentation/zmi/1011199> (дата звернення: 11.11.2020).
107. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Москва : Аванта+, 2000. 560 с.
108. Керимов Д.А. Философские основания политико-правовых исследований. Москва : Мысль, 1986. 332 с.
109. Ківалов С.В. Адміністративний позов як категорія адміністративного права. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін та ін.; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2014. Вип. 74. С. 7–18.
110. Ківалов С.В. Врегулювання публічно-правового спору за участю судді: нова форма правосуддя чи прояв медіації в суді? URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10930/KIVALOV> (дата звернення: 20.11.2020).
111. Ківалов С.В. Принципи адміністративного судочинства України як основоположні засади формування адміністративної юстиції. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), Ю.М. Оборотов (заст. голов. ред.), Л.Р. Біла та ін.; МОН України, ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2005. Вип. 26. С. 5–18.
112. Ківалов С.В. Сутність та особливості досудового врегулювання адміністративно-правових спорів. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. № 14. С. 5–18.
113. Ківалов С.В., Бачеріков О.В. Адміністративне судочинство у справах, пов'язаних із виборчим процесом : монографія. Одеса : Фенікс, 2012. 202 с.
114. Ківалов С.В., Бачеріков О.В., Бондаренко К.В., Осауленко С.В. Адміністративне судочинство України : практикум. Одеса : Фенікс, 2014. 64 с.

115. Ківалов С.В., Біла Л.Р., Бедний О.І. Адміністративне процесуальне (судове) право України : підручник. Одеса : Юрид. л-ра, 2007. 312 с.
116. Ківалов С.В., Біла-Тіунова Л.Р., Білоус-Осінь Т.І. Адміністративне право : навч.-метод. посіб. (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання). Одеса : Фенікс, 2019. 136 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/12118> (дата звернення: 02.02.2021).
117. Ківалов С.В., Картузова І.О., Осадчий А.Ю. Курс адміністративного процесуального права України. Загальна частина : підручник. Одеса : Фенікс, 2014. 342 с.
118. Ківалов С.В., Білуга С.В., Неугодніков А.О. Предметна підсудність в адміністративному судочинстві : монографія. Одеса : Фенікс, 2012. 203 с.
119. Ковалів М.В., Стахура І.Б. Принципи адміністративного судочинства: поняття, зміст, система. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 174–184.
120. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 29.04.21).
121. Кодекс адміністративного судочинства України : науково-практичний коментар / за ред. С.В Ківалова, О.І. Харитоновой. Харків : ТОВ «Одіссей», 2005. 552 с.
122. Козачук Д.А., Тодощак О.В. Публічно-правові спори: сучасні механізми врегулювання в Україні та світі. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. №. 2. С. 64–73.
123. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
124. Коліушко І. Аналіз Закону України «Про судоустрій України», прийнятого Верховною Радою України 7 лютого 2002 р. URL: <http://pdp.org.ua/analytics/authorities/942-65a-a4-visnyk> (дата звернення: 10.09.2020).

125. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 40–44.
126. Коломійцев П. Конституційна законність як метод та мета здійснення державної влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 168–172.
127. Коломоєць Т.А. Адміністративно-процесуальне право – самостійна галузь національного права (в аспекті пошуку нової моделі предмету адміністративного права України). *Публічне право*. 2016. № 1 (21). С. 27–34.
128. Коломоєць Т., Лютіков П. Практика ЄСПЛ та адміністративне судочинство. *Юридична газета*. 2017. 16 січн. URL: <https://www.pressreader.com> (дата звернення: 20.01.2020).
129. Коломоєць Т.О., Гаджиєва Ш.Н. Кодекс як джерело адміністративно-процедурного права України: пріоритети розробки в умовах сучасних правотворчих процесів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 137–148.
130. Колпаков В.К., Гордєєв В.В. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі в системі принципів адміністративного судочинства. *Право України*. 2014. № 3. С. 47–56.
131. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок : ООН, 18.12.1979 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_207/page (дата звернення: 09.08.2020).
132. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини : Конвенція про права людини та біомедицину від 4.04.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text (дата звернення: 06.07.2020).
133. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами, внесеними Протоколом № 11) : Рада Європи, Рим, 4.11.1950 р. (Конвенцію ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 09.08.2020).
134. Конвенція про права дитини : ООН, 20.11.1989 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 12.08.2020).

135. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : ООН, 10.12.1984 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 14.08.2020).
136. Константи́й О.В. «Вторинні» джерела права адміністративного судочинства України. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. National law journal: teory and practice. 2019. Septemb. С. 59–62.
137. Константи́й О.В. «Amicus curiae» в адміністративному судочинстві України: проблеми впровадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 97–100.
138. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.1977 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення: 23.10.2020).
139. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 25.04.2021).
140. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. : Нац. акад. прав. наук України. 2–ге вид., переробл. і допов. Харків : Право. 2012. 1128 с.
141. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) 1918 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18> (дата звернення: 06.08.2020).
142. Концепція адміністративної реформи в Україні : розроблена Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи та впроваджена Указом Президента України від 22.07.1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text> (дата звернення: 9.08.2020).
143. Корецький І., Братель С. Місце процесуальної практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 114–119.
144. Корчинський О.І. Правові засади організації адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. 19 с.

145. Корчинський О.І. Правові засади організації адміністративного судочинства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2018. 185 с.
146. Космина Д.Г., Кулак Н.В., Шморгун О.С. Адміністративна юстиція: сучасні підходи до визначення. *Освітньо-інноваційна інтерактивна платформа «Підприємницькі ініціативи»* : матеріали III Всеукр. наук. Інтернет-конф. (м. Київ, 6 грудн. 2018 р.). Київ, 2018. С. 436–443. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/12679/1/OIIP2018_P436-443.pdf (дата звернення: 20.02.2020).
147. Котляревский С.А. Конституционное государство. Юридические предпосылки русских Основных Законов / под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва : Зерцало, 2004. 392 с.
148. Красюк И. Принцип верховенства закона и система источников права в современной Украине. *Legia si viata*. 2015, Noiemb. С. 65–68.
149. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 12.05.2020).
150. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 02.02.2021).
151. Кропивна К.О. Становлення адміністративної юстиції в Україні: дорадянська доба. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2018. Вип. 4 (40). С. 136–140.
152. Крусян А.В. Верховенство права як принцип адміністративного судочинства. *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса : Видавн. дім «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 14–17.
153. Крусян А.В. Законодавство про адміністративне судочинство у системі джерел адміністративного процесуального права України. *Systematisation of Ukrainian and European legislation in the realities of the modern world* : International scientific and practical conference (Arad, Romania, December 27–28, 2019). Arad, Romania : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 37–41.

154. Крусян А.В. Законодательство об административном судопроизводстве Украины: некоторые аспекты теории и практики. *Legea si Viata*. 2020. Martie, № 3. С. 44–48.
155. Крусян А.В. Кодекс адміністративного судочинства України як джерело адміністративного процесуального права: інновації та проблеми: *Юридичний вісник*. 2019. № 3. С. 70–77.
156. Крусян А.В. Кодекс адміністративного судочинства України: реформаційні інновації та практичні проблеми. *Актуальні проблеми судово-правової реформи* : матеріали Круглого столу (м. Одеса, 18 жовт. 2019 р.) / ред. кол.: М.Р. Аракелян, Н.М. Бакаянова [електронне видання]. Одеса : Фенікс, 2019. С. 20–23. URL: https://drive.google.com/open?id=1GB4gFq_C03_Q55v79qJCWSSXAKDN8GwISB_N_978-966-928-453-2. (дата звернення: 2.11.2020).
157. Крусян А.В. Предмет судового адміністративного процесуального права України. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса : Видавн. дім «Гельветика», 2020. Т. 2. С. 85–88.
158. Крусян А.В. Принципи судового адміністративного процесуального права України: поняття та система. *Право і суспільство*. 2020. № 2. Ч. 2. С. 170–177.
159. Крусян А.В. Система принципів судового адміністративного процесуального права України. *Чорноморські наукові студії* : матеріали Шостої всеукр. мультидисциплінарної конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса : Міжнар. гуманітар. ун–т, 2020. С. 59–63.
160. Крусян А.В. Судове адміністративне процесуальне право України: основи теоретико-правової концепції. *Український часопис конституційного права*. 2019. № 3. С. 42–51.
161. Крусян А.В. Судове адміністративне процесуальне право: до постановки питання про поняття та джерела. *Прикарпатський юридичний вісник* : зб. наук. праць. Науково-практичне юридичне видання. Івано-Франківськ, 2018. Вип. 2 (23). Т. 2. С. 125–132.

162. Кузьменко О.В. Процесуальні категорії адміністративного права : монографія. Львів : Нац. акад. внутр. справ, 2004. 232 с.
163. Кунєв Ю.Д. Адміністративний процес: проблеми визначення сутності та змісту. *Публічне право*. 2013. № 2 (10). С. 51–56.
164. Курс адміністративного права України : підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух та ін. ; за ред. В.В. Коваленка. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
165. Лазур Я.В. Забезпечення прав і свобод громадян України у сфері публічного управління: адміністративно-правовий механізм : монографія. Київ : Четверта хвиля, 2010. 284 с.
166. Лазур Я.В. Щодо особливостей адміністративно-правового забезпечення прав і свобод громадян у сфері публічного управління. *Науковий вісник Академії муніципального управління*: Серія «Право». Вип. 2. 2015. С. 101–110.
167. Лапкін А.В. Про предмет і метод судового права. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Івана Єгоровича Марочкіна (м. Харків, 20 квіт. 2017 р.) : у 2 т. / редкол.: Л.М. Москвич (гол.) та ін. ; Харків : Право, 2017. Т. 1. С. 88–91.
168. Лапкін А.В. Судове право України : навч. посіб. у схемах. Харків : Право, 2016. 148 с.
169. Латковська Т.А. Зростання ролі судової практики як джерела права. *Вороновські читання: Судовий прецедент – джерело права або приклад правозастосування* : зб. статей, доп. та тез учасн. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ірпінь, 4–5 жовт. 2019 р.) / редкол.: М. Кучерявенко, О. Головашевич. Харків : Асоціація фінансового права України, 2019. С. 157–160.
170. Левченко О.В. Адміністративна процедура як правова форма надання адміністративних послуг: поняття, ознаки та співвідношення із суміжними правовими поняттями. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 2 (8). С. 106–111.
171. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредитномодульною системою). Київ : Атака, 2008. 412 с.

172. Луць Л.А. Перспективи становлення судового прецеденту як джерела права України. *Вісник Центру суддівських студій*. 2006. № 6. С. 9–15.
173. Любчик О.А. Правовий прецедент – джерело права в Україні: так чи ні? *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2020. Вип. 3 (91). С. 41–54.
174. Людиноцентризм: контекст наукових реалій. *Голос України*. 2017. 23 травн. URL: <http://www.golos.com.ua/article/289180> (дата звернення: 03.09.2020).
175. Мак'явеллі Н. Державець. Флорентійські хроніки. Київ : Основи, 1998. 492 с.
176. Марков Б.В. Философская антропология. Очерки истории и теории : учеб. пособ. С.–Петербург : Изд-во «Лань», 1997. 384 с.
177. Марченко А.А. Судовий прецедент у правовій системі України (1991 – 2010 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 202 с.
178. Марченко М.Н. Источники права : учеб. пособ. Москва : ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2007. 760 с.
179. Маслова А.Б. Концепція людиноцентризму в адміністративному праві: передумови виникнення, зміст та нормативна основа. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2020. August. С. 118–128.
180. Мельник Р.С. Система адміністративного права України : дис. ... д-ра юрид. наук :12.00.07. Харків, 2010. 415 с.
181. Миколаєць В.А. Генезис справ в адміністративному судочинстві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 2. С. 66–68.
182. Миколенко О.І. Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України : автореф. дис ... д-ра. юрид. наук. Запоріжжя, 2011. 40 с.
183. Миколенко О.І. Публічний і приватний інтерес в адміністративному праві. *Правова держава*. 2016. № 24. С.100–104.
184. Миронюк Р.В. Сучасні наукові підходи до визначення місця адміністративного процесуального права та процесу в системі адміністративного права. *Журнал східноєвропейського права*. 2014. № 9. С. 4–19.

185. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 19.12.2020).
186. Михайлов О.М. Підстави класифікації учасників адміністративного судочинства України. *Актуальні проблеми функціонування держави та тенденції захисту прав і свобод людини* : зб. матер. наук.-практ. Інтернет-конф. «Актуальна юриспруденція». Київ, 2011. С. 75–80. URL: <http://legalactivity.com.ua/index.php?option> (дата звернення: 12.03.2021).
187. Михайлов О.М. Правовий статус інших учасників адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 22 с.
188. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень. ООН, 20.12.2006 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 02.02.2021).
189. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: ООН, 21.12.1965 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 02.02.2021).
190. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/2200 A (XXI) від 16.12.1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 02.02.2021).
191. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/2200 A (XXI) від 16.12.1966 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 02.02.2021).
192. Міхайліна Т. Системні якості правової реальності та місце в ній правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 121–125.
193. Міщенко О.Є. Правове регулювання здійснення адміністративного судочинства в умовах реформ та економічних перетворень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 19 с.
194. Моїсеєнко Г.В. Аналіз наукових підходів до розуміння та тлумачення в адміністративно-правовій доктрині категорій «адміністративний процес», «принципи адміністративного судочинства», «юрисдикція» та «підсудність».

Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2016. № 24. С. 95–100.

195. Монаєнко А. На кордоні юрисдикцій: розмежування публічно-правових та приватно-правових відносин. *Юридична газета*. 2019. № 16 (670). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice> (дата звернення: 20.12.2019).

196. Монаєнко А., Смирнова К. Застосування практики ЄСПЛ та суду ЄС на прикладі адміністративного судочинства. *Юридична газета*. 2020. 28 квітн. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zastosuvannya-praktiki-espl-ta-sudu-es-na-prikladi-administrativnogo-sudochinstva.html> (дата звернення: 05.05.2020).

197. Морозова Л.П. Гуманізм: особливості історичного розвитку. *Гуманізм і освіта*. 2010. № 8. С. 38–41. URL: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt> (дата звернення: 21.02.2021).

198. Мосьондз С.О. Процесуальна природа призначення адміністративного судочинства в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 69. С. 8–12.

199. Муза О.В. Процесуальні аспекти застосування судових правових позицій в адміністративному судочинстві України. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 16 жовт. 2020 р.) / редкол.: О.В. Щербанюк (гол.), Л.Г. Бзова (відпов. секр.) та ін. Київ : Вид-во ВАІТЕ, 2020. С. 245–247.

200. Муза О.В. Адміністративно-процесуальні правовідносини як концептуальна вихідна формування адміністративно-процесуального права України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3 (86). С. 204–213.

201. Мураховська Т.Є. Формування нових галузей в системі права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 19 с.

202. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / за заг. ред. С.В. Петкова. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 384 с.

203. Непийвода В.П., Непийвода І.В. Діяльність судів найвищого рівня – чинник утвердження прецеденту як джерела права України. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 365–369.
204. Ніколенко Л.М. Матеріальні та процесуальні норми і правовідносини: їх взаємозв'язок у господарському судочинстві. *Наше право*. 2013. № 10. С. 148–154.
205. Ніколенко Л.М. Щодо визначення судового прецеденту в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2014. Вип. 27(2). С. 11–15
206. Огляд практики Верховного Суду. Інститут зразкової справи. Вип. 1. Київ, 2019. 18 с.
207. Огляд судової практики Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за грудень 2020 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VSS00561?an=1> (дата звернення: 21.02.2021).
208. Ониско Р.В. Історичний аналіз становлення адміністративного судочинства на території сучасної України. Науковий погляд на розвиток адміністративної юстиції в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 24. Т. 3. С. 94–99.
209. Оніщенко Н. Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін. *Віче*. 2012. № 12. С. 2–5.
210. Основний Державний Закон Української Народної Республіки (проект Урядової Комісії по виробленню Конституції Української Держави) 1920 р. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/10/1920_22.html (дата звернення: 12.07.2020).
211. Осятинський С.О. До питання про поняття і сутність публічно-правових спорів. *Вісник ХНУВС*. 2012. № 4 (59). Ч. 2. С. 202–208.
212. Пархоменко Н.М. Кодифікація законодавства України на сучасному етапі. *Проблеми кодифікації законодавства України : матеріали наук.-практ. конф. / за*

заг. ред. В.П. Нагребального. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. С. 12–16.

213. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : ТОВ «Вид-во «Юридична думка»», 2008. 336 с.

214. Пархоменко Н.М. Конституційна законність як мета, вимога та правовий режим: теоретичні аспекти. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 38–41.

215. Педько Ю.С. Предмет та система адміністративного права: окремі дискусійні питання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 28–35.

216. Педько Ю.С. Становлення адміністративної юстиції в Україні : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 203 с.

217. Петришин О., Погребняк С. Система права: загальнотеоретична характеристика. *Право України*. 2017. № 5. С. 9–17.

218. Пипяк М.І. Адміністративний суд в системі державних органів України : дис... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2016 р. 191 с.

219. Писаренко Н.Б. До питання про сутність адміністративного процесу. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 13. С. 141–145.

220. Писаренко Н.Б. Історія розвитку адміністративної юстиції в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2002. № 4. С. 104–112.

221. Писаренко Н.Б. Концептуальні основи адміністративного судочинства в Україні : дис... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 381 с.

222. Податковий кодекс України від 2.04.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17?fi> (дата звернення: 13.01.2021).

223. Подорожна Т. Зразкові та типові справи як новий механізм адміністративного судочинства. *Судово-юридична газета*. 2018. 28 серп. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/124220> (дата звернення: 20.09.2020).

224. Поляничко А.О. Принципи права: сучасний загальнотеоретичний погляд. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3 (47). С. 55–60.

225. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття : монографія. Київ : Вид-во «Сфера», 1997. 290 с.
226. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 06.11.2018 р., № 812/292/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/77911136> (дата звернення: 02.02.2021).
227. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.02.2019 р. у справі № 826/13768/16. Провадження № 11-609апп18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81334171> (дата звернення: 03.02.2021).
228. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.02.2019 р. : Зразкова справа щодо переведення з пенсії по інвалідності на пенсію державного службовця (справа № 822/524/18 (Пз/9901/23/18), провадження № 11-555зай18). URL: <https://kzm.rv.court.gov.ua/sud1711/gromadyanam/1/663366/> (дата звернення: 05.02.2021).
229. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.05.2019 р. у справі № 522/8650/18. Провадження № 14-576цс18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 14.02.2021).
230. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5.06.2019 р. у справі № 521/12963/18. Провадження № 14-153цс19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 06.10.2020).
231. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 04.02.2020 р. у справі №826/14805/15 (адміністративне провадження № К/9901/9733/18). URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kas_vp_vid (дата звернення: 22.02.2021).
232. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 29.04.2020 р. у справі № 826/18792/16 (адміністративне провадження № К/9901/44374/18). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid (дата звернення: 01.02.2021).
233. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 17.06.2020 р. у справі № 826/17578/15

(адміністративне провадження № К/9901/2672/19). URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kas_vp_vid (дата звернення: 09.09.2020).

234. Постанова Верховного Суду (Касаційний господарський суд) від 03.07.2019 р. по справі № 911/1521/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/82970539> (дата звернення: 15.12.2020).

235. Постанова Верховного Суду від 15.01.2020 р. у справі № 145/1330/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87180096> (дата звернення: 15.11.2020).

236. Постанова Верховного Суду від 4.12.2019 р. у справі № 826/5500/18. Провадження № 11-195апп19. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document> (дата звернення: 15.11.2020).

237. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 08.07.2020 р. у справі № 826/16912/16. *Огляд судової практики Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду (актуальна практика)*. Рішення, внесені до ЄДРСР, за липень 2020 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ohliad_KAS_VS_2020_07.pdf (дата звернення: 09.11.2020).

238. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 11.02.2020 р. Справа № 816/502/16, адміністративне провадження №К/9901/14795/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87901201> (дата звернення: 17.01.2021).

239. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 28.01.2020 р. по справі № 120/2479/19-а. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87238124> (дата звернення: 01.02.2021).

240. Правова система України: історія, стан та перспективи : у в 5 т. / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2008. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. 728 с.

241. Правовая мысль: Антология / автор-составитель В.П. Малахов. Москва : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. 1016 с.

242. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5.07.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 15.01.2021).

243. Про адміністративну процедуру : проект Закону реєстр. № 3475 від 14.05.2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68834 (дата звернення: 18.12.2020).

244. Про адміністративну процедуру : проект Закону реєстр. № 9456 від 28.12.2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65307 (дата звернення: 01.02.2021).

245. Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України : Указ Президента України № 889/2002 від 1.10.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889/2002#Text> (дата звернення: 01.02.2021).

246. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

247. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21.12.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> (дата звернення: 01.02.2021).

248. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

249. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2.06.2016 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 01.02.2021).

250. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96> (дата звернення: 01.02.2021).

251. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text> (дата звернення: 28.12.2020).

252. Про кількість суддів Апеляційного суду України, Касаційного суду України та Вищого адміністративного суду України : Указ Президента України від 7.11.2002 р. № 995/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995/2002> (дата звернення: 23.02.2021).
253. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 01.02.2021).
254. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні : постанова Верховної Ради України від 28.04.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 30. Ст. 426
255. Про ліквідацію апеляційних адміністративних судів та утворення апеляційних адміністративних судів в апеляційних округах : Указ Президента України № 455/2017 від 29.12.2017 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/> (дата звернення: 02.02.2021).
256. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
257. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 03.02.2021).
258. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9.04.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 03.02.2021).
259. Про Національну поліцію : Закон України від 2.07.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 03.02.2021).
260. Про порядок оскарження в суді неправомірних дій посадовців, якими завдано шкоди громадянам : Закон СРСР від 30.06.1987 р. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_14085.htm (дата звернення: 03.11.2020).
261. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 03.02.2021).
262. Про Рахункову палату : Закон України від 2.07.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text> (дата звернення: 03.02.2021).
263. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

264. Про судоустрій України : Закон України від 7.02.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14#Text> (дата звернення: 03.02.2021).
265. Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів : Указ Президента України від 16.11.2004 р. № 1417/2004. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view> (дата звернення: 03.02.2021).
266. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> (дата звернення: 03.02.2021).
267. Проблема людини в українській філософії XVI-XVIII ст. / авт. кол. : І.С. Захара, М.В. Кашуба, О.В. Матковська та ін. ; відп. ред. М.В. Кашуба. Львів : Логос, 1998. 238 с.
268. Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. / за заг. ред. А.Р. Крусян та А.А. Єзерова. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 524 с. (Серія «Проблеми сучасної конституціоналістики». Вип. 4: Конституційне гуманітарне право).
269. Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 2.10.2013 р (Протокол ратифіковано із заявою Законом № 2156-VIII від 05.10.2017 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13#n3 (дата звернення: 23.12.2020).
270. Пушкар П., Бабанли Р. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. *Судебно-юридическая газета*. 2019. 2 травн. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972> (дата звернення: 23.01.2021).
271. Пчелін В.Б. Класифікація принципів організації адміністративного судочинства України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2015. Вип. 32. Т. 1. С. 166–169.
272. Регламент Вищої ради правосуддя : затверджено рішенням Вищої ради правосуддя від 24.01.2017. № 52/0/15-17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada> (дата звернення: 12.12.2020).

273. Резник Ю.М. Введение в социальную теорию. Социальная системология. Москва : Наука, 2003. 525 с.
274. Решота В. Конституція України як джерело адміністративного права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2017. № 865. С. 316–324.
275. Решота В.В. Передумови формування адміністративного судочинства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. С. 124–127.
276. Рішення Верховного Суду (Касаційний адміністративний суд) від 16.04.2018 р. № Пз/9901/16/18 (№ 825/506/18) – про відмову прокуратури у видачі довідки про зарплату для перерахунку пенсій. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/inshe/zrazkovi> (дата звернення: 12.09.2020).
277. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пономарьов проти України» (Заява № 3236/03) від 3.04.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text (дата звернення: 12.09.2020).
278. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Абрамова проти України» (Заява № 41988/08) від 18 грудня 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c99#Text (дата звернення: 04.03.2021).
279. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06, Страсбург, 14.10.2010 р., остаточне 14.01.2011 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення: 12.09.2020).
280. Рішення Європейського суду з прав людини у Справі «Белле проти Франції» (заява № 23805/94) від 04.12.1995 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57952> (дата звернення: 12.09.2020).
281. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» від 11.04.2013 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua> (дата звернення: 10.09.2019). (дата звернення: 12.09.2020).
282. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Класс та інші проти Німеччини» від 06.09.1978 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua> (дата звернення: 12.09.2020).

283. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Круслен проти Франції» від 24.04.1990 р. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article> (дата звернення: 2.09.2019). (дата звернення: 12.09.2020).

284. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Науменко проти України» (заява № 41984/98) від 9.11.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_353#Text (дата звернення: 12.09.2020).

285. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Фельдман проти України» (№ 2) (Заява № 42921/09) від 12.01.2012 р., остаточне 12.04.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_787#Text (дата звернення: 20.01.2020).

286. Рішення Європейського суду з прав людини. Справа «Крес (Kress) проти Франції». Скарга № 39594/98. Постанова від 7.06.2001 р. URL: http://www.rpqi.narod.ru/echr/anouther_3/kress.htm (дата звернення: 23.11.2020).

287. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 23.01.2020 р. у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2.03.2015 р. № 213-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20#Text> (дата звернення: 12.12.2020).

288. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20.06.2019 р. № 6-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 12.12.2020).

289. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційною скаргою Татькова Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини п'ятої статті 190, пункту 1 частини першої, частини третьої статті 309 Кримінального

процесуального кодексу України від 17.03.2020 р. № 5-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 12.12.2020).

290. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України від 11.06.2020 р. № 7-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 20.12.2020).

291. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2.03.2015 р. № 213–VIII від 18.06.2020 р. № 5-р(П)/2020/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text> (дата звернення: 10.12.2020).

292. Рішення Конституційного Суду України № 17-рп/2010 від 29.-6.2010 р. у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію». URL: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list> (дата звернення: 12.12.2020).

293. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп від 29.01.2008 р. (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-08#Text> (дата звернення: 12.12.2020).

294. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2010 від 16.02.2010 р. у справі за конституційним зверненням Акціонерного товариства «Страхова компанія «Аванте» щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 1 Закону України «Про систему оподаткування», статті 15 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств». URL: <http://www.ccu.gov.ua/uk> (дата звернення: 12.12.2020).

295. Рішення Конституційного Суду України від 12.02.2002 р. № 3-рп/2002 у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про електроенергетику» (справа про електроенергетику). *Офіційний вісник України*. 2002. № 22. Ст. 1069.

296. Рішення Конституційного Суду України від 12.06.2007 р. № 2-рп/2007 у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні). *Офіційний вісник України*. 2007. № 54. Ст. 2183.

297. Рішення Конституційного Суду України від 16.01.2003 р. № 1-рп/2003 (справа про Конституцію Автономної Республіки Крим). *Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2002–2003* / відп. ред. П.Б. Євграфов. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 88–98.

298. Рішення Конституційного Суду України від 2.04.2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховному Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про визначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04> (дата звернення: 12.12.2020).

299. Рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 р. № 5-рп/2005 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). *Офіційний вісник України*. 2005. № 39. Ст. 2490.

300. Рішення Конституційного Суду України від 23.11.2018 р. у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав

людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої ст. 294, ст. 326 Кодексу України про адміністративні правопорушення. URL: http://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2018.pdf. (дата звернення: 12.12.2020).

301. Рішення Конституційного Суду України від 24.03. 2005 р. № 2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу). *Офіційний вісник України*. 2005. № 13. Ст. 674.

302. Рішення Конституційного Суду України від 25.12.1997 р., № 9-зпу (справа за зверненнями жителів м. Жовті Води). URL: <http://www.ccu.gov.ua>. (дата звернення: 26.12.2020).

303. Рішення Конституційного Суду України від 29.01. 2008 р. № 2-рп/2008 у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про особливості звільнення з посад осіб, які суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності», та конституційним поданням 89 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень пункту 2 частини другої статті 90 Конституції України, статті 5 Закону України «Про особливості звільнення з посад осіб, які суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності» (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення). *Офіційний вісник України*. 2008. № 80. Ст. 2697.

304. Рішення Конституційного Суду України від 9.09.2010 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 12.11.2020).

305. Рішення Конституційного Суду України від 9.07.1998 р. № 12-рп/98 у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна «законодавство»). *Офіційний вісник України*. 1998. № 32. Ст. 1209.

306. Рішення Конституційного Суду України (другий сенат) у справі за конституційними скаргами Карякіна Едуарда Сергійовича, товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий дім «Еко-вугілля України» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини першої статті 79 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 24.07.2020 р. №. 6-р(П)/2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-20#Text>(дата звернення: 12.02.2021).

307. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3.10.1997 р., № 18/183-97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 15.12.2020).

308. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Осетрова Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті 2, пункту 2 частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України та конституційним поданням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) від 14 грудня 2011 р. № 19-рп/2011. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/638> (дата звернення: 12.11.2020).

309. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» (справа про Касаційний суд України) від 11.12.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-03#Text> (дата звернення: 12.12.2020).

310. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України, законів України «Про Вищу раду юстиції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» від 16.06.2011 р. № 5-рп/2011/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 12.12.2020).

311. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8.09.2016 р. № 6-рп/2016 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 23.12.2020).

312. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 151² Конституції України від 2.12.2019 р., № 11-р/2019 URL: <http://ccu.gov.ua/dokument/11-r2019> (дата звернення: 20.12.2020).

313. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 143 Конституції України, пунктів „а“, „б“, „в“, „г“ статті 12 Земельного кодексу України, пункту 1 частини першої статті 17

Кодексу адміністративного судочинства України від 1.04.2010 р. № 10-рп/2010 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 24.12.2020).

314. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171-2 Кодексу адміністративного судочинства України від 8.04.2015 р. № 3-рп/2015 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws> (дата звернення: 28.11.2020).

315. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 8.04.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 12.12.2020).

316. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) від 19.10.2009 р. № 26-рп/2009 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 28.12.2020).

317. Савченко С.В. Правова природа публічного інтересу: теоретичний аспект. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 4 (II). С. 52–56.

318. Савчин М.В. Основні критерії забезпечення єдності судової практики та пряма дія норм Конституції. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. / редкол. : О.В. Щербанюк (голова), Л.Г. Бзова (відпов. секр.) та ін. (м. Чернівці, 16 жовт. 2020 р.). Київ : Вид-во ВАІТЕ, 2020. С. 200–203.

319. Сайфуліна Ю.В. Теоретичні засади класифікації джерел права. *Право і суспільство*. 2011. № 3. С. 28–33.
320. Сахнюк В.В. Роль та місце судового прецеденту у системі джерел національного права. *Молодий вчений*. 2017. № 5.1 (45.1). С. 119–122.
321. Свида О.Г. Адміністративні суди в Україні: становлення та перспективи розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 17 с.
322. Святоцький О. Ratio Decidendi або актуальність запровадження судового прецеденту. Інтерв'ю головного редактора юридичного журналу «Право України» доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Олександра Святоцького редакції газети «Голос України». *Голос України*. 2019. 29 жовт. URL: <http://www.golos.com.ua/article/323313> (дата звернення: 12.12.2020).
323. Селіванов А.О. Судове право як самостійна галузь системи сучасного українського права. *Право України*. 2015. № . С. 9–17.
324. Слинько Д.В. Поняття та ознаки процесуальних галузей права. *Правоохоронна функція держави: теоретикометодологічні та історико-правові проблеми* : тези доп. круглого столу. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. (м. Харків, 27 жовт. 2017 р.). Харків, 2017. 228 с.
325. Смокович М.І. Проблеми розмежування судової юрисдикції та визначення компетенції адміністративних судів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010 р. 21 с.
326. Соколов В.Ю. Антропоцентризм. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія* / гол. редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001 : веб-сайт. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43068 (дата звернення: 26.12.2020).
327. Статут Ради Європи від 5.05.1949 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 23.12.2020).

328. Стефанюк В.С. Судовий адміністративний процес : монографія. Харків : Фірма «Консум», 2003. 464 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2011/STEFANYK_2003.pdf
329. Стеценко С. Публічний інтерес доцільно сприймати як сукупність взаємообумовлених інтересів суспільства і держави : офіційний сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1034963> (дата звернення: 28.12.2020).
330. Стеценко С.Г. Сутність адміністративного процесу: теоретичний погляд. *Право України*. 2011. № 4. С. 39–46.
331. Стеценко С.Г., Щавінський В.Р. Захист інтересів держави у сфері адміністративного судочинства: вплив судової практики Європейського суду з прав людини. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. Серія «Право»: зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. Вип. 32. С. 125–131.
332. Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Ч. 1 Львів : Астролябія, 2003. 232 с.
333. Строцький Р.Є. Судова влада як творець в контексті поділу влад. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2012. Вип. 641. С. 121–126.
334. Судове право: навчально-методичний посібник / уклад.: І.Є. Марочкін, Л.М. Москвич, І.В. Назаров та ін. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». 2012. 30 с.
335. Сучасна правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Д. Крупчан, В.С. Ковальський та ін. / за заг. ред. О.В. Зайчука ; НДІ приватного права підприємства НАПрН України, НДІ інтелектуальної власності НПрН України. 3-тє вид., перероб і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 408 с.
336. Сущенко Д.В. Адміністративні процедури в Україні та країнах Європи: порівняльно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2018. 20 с.

337. Сущенко Д.В. Адміністративні процедури в Україні та країнах Європи: порівняльно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 211 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/aref/07_2018/Sushchenko-aref-pdf.pdf (дата звернення: 12.12.2020).
338. Сьоміна В.А. Проблеми законодавчого регулювання та практики розгляду адміністративно-правових спорів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2005. 186 с.
339. Тильчик В.В. Спори у сфері публічно-правових відносин як предмет судової адміністративної юрисдикції: на шляху до систематизації теоретичних підходів. *Юридичний бюлетень*. 2018. № 7. Ч. 2. С. 163–175.
340. Тильчик В. Структура судового адміністративного процесу: актуальні питання визначення. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2019. Decembr. С. 214–218.
341. Тильчик В.В. Теоретико-методологічні та правові засади вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2020. 448 с.
342. Тимошенко К.О. Публічно-правовий спір як предмет юрисдикції адміністративних судів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2012. 224 с.
343. Тімашов В.О. Поняття адміністративного процесу, його ознаки, принципи, структура, класифікація. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 169–178.
344. Тодыка Ю.Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества. Харків : Факт, 2001. 382 с.
345. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Угоду ратифіковано із заявою Законом від 16.09.2014 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 01.02.2021).

346. Україна посіла 77 місце у рейтингу верховенства права – World Justice Project. URL: <https://hromadske.ua/posts/ukrayina-posila-77-misce-u-rejtngu-verhovenstva-prava-world-justice-project> (дата звернення: 15.02.2021).
347. Ухвала Європейського суду з прав людини щодо прийнятності Заяви № 65518/01 «Салов проти України» (Salov v. Ukraine) від 27.04.2004 р. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_3171 (дата звернення: 01.11.2020).
348. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія. Київ : Ліра-К, 2009. 580 с.
349. Философский словарь / авт.-сост. И.В. Андрущенко и др. Київ : А.С.К., 2006. 1056 с.
350. Філософія : хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. Акад. НАН України Л.В. Губерського. 2-ге вид. Київ : Знання, 2012. 621 с.
351. Фролов Ю.М. Адміністративні процедури: зміст та особливості. *Форум права*. 2013. № 3. С. 692–698.
352. Хартія основних прав Європейського Союзу : Європейський Союз, 7.12.2000 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 23.12.2020).
353. Хлібороб Н.Є. Публічно-правовий спір як предмет юрисдикційної діяльності адміністративного суду: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів. 2012. 216 с.
354. Хлодовский Р.И. Франческо Петрарка. Поэзия гуманизма. Москва : Наука, 1974. 186 с.
355. Хомюк Н. Система джерел права: деякі теоретичні аспекти. *Вісник Львівського університету*. Серія «Юридична». 2013. Вип. 58. С. 27–33.
356. Цвіркун Ю.І. Правовий прецедент як стримувальний чинник допущення протиправності колегіальними суб'єктами публічної адміністрації. *Правові позиції*. 2019. № 1 (22). С. 70–80.
357. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (в редакції Закону від 03.10.2017 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 01.02.2021).

358. Циппеліус Р. Юридична методологія / переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнута. Київ : Вид-во «Реферат», 2004. 176 с.
359. Цувіна Т. Право на доступ до Суду: підхід ЄСПЛ. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 4. С. 60–69.
360. Чаку Є. В. Оптимізація організації та функціонування адміністративних судів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровськ, 2012. 181 с.
361. Чаку Є.В. Становлення і розвиток адміністративного судочинства в Україні (від існування Київської Русі до здобуття незалежності). *Форум права*. 2011. № 4. С. 801–806.
362. Черняк Є.В. Роль судів системи судоустрою та Конституційного Суду України в забезпеченні верховенства Конституції України. *Юридичний бюлетень*. Вип. 7. Ч. 1. 2018. С. 168–176.
363. Чокомудяк К.В. Поняття та задачі адміністративно-процедурного права. *The Journal of Eastern European Law. Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 17. С. 95–101.
364. Чорномаз О.Б. Правовий прецедент як джерело права в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 42–48.
365. Шарая А.А. Адміністративно-процедурне право як підгалузь адміністративного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 171–175. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2019/47.pdf (дата звернення: 12.12.2020).
366. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 1999. № 2. URL: <http://eurocourt.in.ua/About.asp> (дата звернення (23.12.2020)).

367. Школик А. Адміністративна процедура та її співвідношення з суміжними поняттями. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2014. Вип. 59. С. 185–193.
368. Школик А.М. Адміністративно-процедурне право: ідея та реалізація. *Lex portus: юридичний науковий журнал*. 2017. № 5 (7). С. 30–40.
369. Школик А.М. Стан розвитку адміністративно-процедурного права в Україні та доцільність його зміни. *Адміністративна процедура: особливості формування української концепції* : матеріали доп. учасн. Круглого столу (м. Харків, 15 верес. 2017 р.). Харків, 2017. С. 14–21.
370. Шруб І.В. Функціонування адміністративних судів в Україні: організаційно-правові засади та їх реалізація: автореф. дис. ... канд. юр. наук. Київ, 2009. 22 с.
371. Шумило М. Експерт з питань права: новела процесуальних кодексів, що потребує обґрунтування судовою практикою. *Судово-юридична газета*. 2019. 23 січн. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/133600-ekspert-z-pitan-prava-novela-protsesualnikh-kodeksiv> (дата звернення: 05.09.2020).
372. Щербанюк О.В. Становлення концепції судового права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32. Т. 1. С. 157–160.
373. Юридична енциклопедія (юстиція) : у 6 т. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т–Я. 768 с.
374. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. URL: <https://leksika.com.ua/16000302/legal> (дата звернення: 12.02.2021).
375. Юрійчук І.В. Адміністративний процес та адміністративні процедури: співвідношення понять. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 18–19 жовт. 2018 р.). Чернівці, 2018. С. 203–206.

376. Юрченко В.П. Правові засади віднесення публічно-правових спорів до адміністративної юрисдикції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2014. 200 с.
377. Янюк Н.В. Адміністративно-процесуальне право: нові концептуальні підходи. *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 44. С. 43–49.
378. Ярмачі Х.П. Адміністративна процедура як складова частина адміністративного процесу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 3. Т. 1. С. 262–268. URL: http://nvppp.in.ua/vip/2019/3/tom_1/47.pdf (дата звернення: 20.10.2020).
379. Administrative Procedure Law. *Legal acts of the Republic of Latvia. Administratīvā procesa likums*. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/55567-administrative-procedure-law> (дата звернення: 15.11.2020).
380. Baron H. Leonardo Bruni Aretino. Humanistisch-philosophische Schriften: Mit Einer Chronologie Seiner Werke und Briefe (German Edition) (German) Paperback : Vieweg+Teubner Verlag; 1928th edition (January 1, 1928). 284 p.
381. Cătălin-Silviu Săraru. Administrative litigation systems in Europe. *Juridical Tribune*. 2017. Volume 7. Issue 1, June. P. 227–235.
382. Dacian C. Drago. Administrative Procedure. In book: Global Encyclopedia of Public Administration. *Public Policy, and Governance*. 2016. January. P. 1–7. URL: <https://www.researchgate.net/publication/304537646> (дата звернення: 12.12.2020).
383. Dicey A. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Indianapolis : Liberty Classics, 1982. CXLVIII. 436 p.
384. European Parliament resolution of 9 June 2016 for an open, efficient and independent. *European Union administration* (2016/2610(RSP)). URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication> (дата звернення: 12.11.2020).
385. Good Administration through a Better System of Administrative Procedures: A SIGMA assessment of the current Law on Administrative Procedures and proposals for enhancing the administrative practice in Kosovo* by a better regulatory framework for the relationship between citizens and the public administration. Support for Improvement in Governance and Management. A joint initiative of the OECD and the

EU, principally financed by the EU. 2012. Octobe. 49 p. URL: http://sigmaweb.org/publications/Comments_LawAdminProceduresKosovo_JN_Oct2012_Eng%20%20.pdf (дата звернення: 16.10.2020).

386. Krusian Andrey. Judicial precedent as a source of the Ukrainian judicial administrative procedural law. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 1 (vol.1). С. 157–161.

387. Matteo Gnes. Basic principles of administrative procedure according to EU law and their influence on national administrative procedural laws. EJTN Administrative law training. Changing Administrative Law Procedures in Europe. Bruxelles, 2019. 9 April. 51 p. URL: <https://www.ejtn.eu/PageFiles/17840/GnesEjtn9Apr2019.pdf> (дата звернення: 23.12.2020).

388. Reshota V. Precedent as a source of administrative law in Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 3 (vol. 2). P. 39–141.

389. Ryndiuk V. Legislation as a hierarchic system of decisions of normative content of public authorities. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 5 (vol. 3). P. 118–122.

390. Salmond J. W. The Theory of Judicial Precedents. *The Law Quaterly Review*. 1900. Vol. XVI. № 64. P. 13–24.

391. Tom Barkhuysen. Willemien Ouden, Ymre E. Schuurmans. The Law on Administrative Procedures in the Netherlands. *NALL– Netherlands Administrative Law Library*. 2012, april-jun. P. 1–26. URL: <https://www.researchgate.net/publication> (дата звернення: 12.11.2020).

392. Tushitta Murali. Judicial precedent is a source of Law. *Pleiades. Intelligent legal solutions*. 2020. December 28. URL: <https://blog.ipleaders.in/judicial-precedent-source-law> (дата звернення: 23.02.2021).

393. Verginia Vedinaș, Liliana Vișan, Diana Iuliana Pasăre. Argumentare juridică europeană în favoarea necesității modificării Legii contenciosului administrativ. *Succintă prezentare a Legii nr. 262/2007*. Revista de Drept Public. 2007. No. 3. P. 70–78.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Крусян А.В. Судове адміністративне процесуальне право: до постановки питання про поняття та джерела. *Прикарпатський юридичний вісник*: зб. наук. праць. Науково-практичне юридичне видання. Івано-Франківськ, 2018. Вип. 2 (23). Т. 2. С. 125–132.
2. Крусян А.В. Кодекс адміністративного судочинства України як джерело адміністративного процесуального права: інновації та проблеми. *Юридичний вісник*. 2019. № 3. С. 70–77.
3. Крусян А.В. Судове адміністративне процесуальне право України: основи теоретико-правової концепції. *Український часопис конституційного права*. 2019. № 3. С. 43–52.
4. Krusian A. Judicial precedent as a source of the Ukrainian judicial administrative procedural law. Судовий прецедент як джерело судового адміністративного процесуального права України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 1 (volume 1). P. 157–161.
5. Крусян А.В. Принципи судового адміністративного процесуального права України: поняття та система. *Право і суспільство*. 2020. № 2 . Ч. 2. С. 170–177.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Крусян А.В. Верховенство права як принцип адміністративного судочинства. *Правове життя сучасної України*: у 2 т.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 14–17.
7. Крусян А.В. Кодекс адміністративного судочинства України: реформаційні інновації та практичні проблеми. *Актуальні проблеми судово-правової реформи*:

матеріали Круглого столу (м. Одеса, 18 жовт. 2019 р.) / ред. кол.: М.Р. Аракелян, Н.М. Бакаянова [електронне видання]. Одеса: Фенікс, 2019. С. 20–23. URL: https://drive.google.com/open?id=1GB4gFq_C03_Q55v79qJCWSSXAKDN8GwISBN 978-966-928-453-2.

8. Крусян А.В. Законодавство про адміністративне судочинство у системі джерел адміністративного процесуального права України. *Systematisation of Ukrainian and European legislation in the realities of the modern world: International scientific and practical conference* (Arad, Romania, December 27–28, 2019). Arad, Romania : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. Р. 37–41.

9. Крусян А.В. Система принципів судового адміністративного процесуального права України. *Чорноморські наукові студії: матеріали Шостої всеукр. мультидисциплінарної конф.* (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса: Міжнар. гуманітар. ун-т, 2020. С. 59–63.

10. Крусян А.В. Предмет судового адміністративного процесуального права України: *Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2020. Т. 2. С. 85–88.

*Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації*

11. Крусян А.В. Законодательство об административном судопроизводстве Украины: некоторые аспекты теории и практики. *Legea si Viata*. 2020. Martie, № 3. С. 44–48.